

6

КИЇВ-1982

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У ЦЬОМУ КОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Науково-технічний прогрес на сучасному етапі: основні принципи управління, соціальна спрямованість
- Розвиток економіки й культури Таджикистану в братній сім'ї народів СРСР
- З історії соціалістичного змагання між виробничими колективами братніх республік (1929—1941 рр.)
- Георгій Димитров про міжнародне значення ленінізму і досвіду соціалістичного будівництва в СРСР
- Георгій Димитров про культурну революцію в НРБ
- Ленінські ідеї про радянську єдину трудову, політехнічну школу

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *Н. Є. Любич*
Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 05.05.82. Підп. до друку 18.06.82. БФ 44575 Формат 70×108_{1/8}. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0 Ум. фарбо-відб. 14,5 Обл. вид. арк. 16,08 Тираж 3190 пр. Зам. К-52

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ-30, Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 6 (255), 1982, июнь (На украинском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001 Киев-1, ул. Кирова, 4.
Журнальное производство РВО «Поліграфкнига», 252030 Киев-30, Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (255)

ЧЕРВЕНЬ

1982

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Рудич Ф. М. Науково-технічний прогрес на сучасному етапі: основні принципи управління, соціальна спрямованість 5

До 60-річчя утворення СРСР

- Ахунов Ш. М. (*Ленінабад*), Ризоев Б. М. (*Ленінабад*), Ходжибаєв А. (*Ленінабад*). Розвиток економіки й культури Таджикистану в братній сім'ї народів СРСР 17
- Шаталіна Є. П. З історії соціалістичного змагання між виробничими колективами братніх республік (1929—1941 рр.) 27

До 100-річчя з дня народження Г. Димитрова

- Сохань П. С. Георгій Димитров про міжнародне значення ленінізму і досвіду соціалістичного будівництва в СРСР 39
- Шевченко О. В. Георгій Димитров про культурну революцію в НРБ 49

* * *

- Мельниченко Г. М. Ленінські ідеї про радянську єдину, трудову, політехнічну школу 56

ПОВІДОМЛЕННЯ

70-річчя газети «Правда»

- Фещенко В. Т. (*Умань*). «Правда» — перша легальна робітничка газета 66

З історії атеїзму на Україні

- Вербило О. М. Питання атеїстичного виховання населення України (1943—1945 рр.) 75

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Істоміна Е. Г. (*Москва*). Історична географія і вивчення взаємодії суспільства й природи 80

* * *

- Денисовець П. М. (*Полтава*), Єрмак О. П. (*Полтава*). Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921—1929 рр. 88
- Кукель М. В. (*Москва*). Перша делегація Міжробдопу на Україні (1929 р.) 97

Трибуна молодого автора

Чайковський А. С. Про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів в оборонних боях на Україні (червень 1941 — липень 1942 рр.)	103
Бараєв В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Греченко В. А. (<i>Комунарськ</i>). Партиїні організації промислових підприємств України в боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку (1926—1927 рр.)	108
Маймескул М. І. Політика Франції у країнах Центральної Африки в першій половині 70-х років ХХ ст.	116

Наш календар

Савичев М. П. 40-річчя ордена Вітчизняної війни	124
Кузьменко М. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). 50-річчя ізотовського руху	125

Критика та бібліографія

<i>Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України</i>	
Коломійченко І. І., Лизогуб Ю. М. (<i>Ровно</i>). Нариси історії Волинської обласної партійної організації	128

* * *

Бруз В. С., Мельник Л. Г. Історія Української РСР. Короткий нарис	130
Лихолат А. В., Міщенко В. М. Ц. П. Агаян. Победа Советской власти и возрождение армянского народа	132
Комаренко Н. В. История исторической науки в СССР. Советский период. Октябрь 1917 — 1967 гг. Библиография	133
Савчук П. О. (<i>Ровно</i>). А. Ф. Хацевич, Р. Р. Крючок. Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР	135
Супруненко М. І. М. Б. Погребинский. Станислав Викентьевич Косиор. Жизнь и деятельность	136
Калакура Я. С. А. В. Санцевич. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941	137
Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. Борьба за массы в трех революциях в России	139
Курскова Г. Ю. (<i>Чита</i>). Г. И. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века	142
Мезенцев В. І. С. Р. Кириевич. Дитинец Києва IX — первой половины XIII веков	144
Кравець М. М. (<i>Вінниця</i>), Шевченко Ф. П. Освободительные движения народов Австрийской империи	145
Євтух В. Б., Наулко В. І. В. А. Коленеко. Квебекская проблема в послевоенной Канаде	147
Савельев В. Л., Шевченко В. Ф. В. А. Пшеничнов. Критика современных буржуазных фальсификаций ленинских принципов партийного строительства	148

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю. 1981 р.	150
--	-----

Хроніка та інформація

Склярєнко Є. М. Відзначення 100-річчя з дня народження академіка Б. Д. Грекова	154
Климов А. О. (<i>Ворошиловград</i>). Міжвузівська науково-методична конференція з актуальних питань методики викладання суспільних наук у світлі рішень ХХVI з'їзду КПРС	155
Кривець Н. В. Дні науки в Закарпатській області	155
Мовчан О. М. Засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва»	156
Вітман К. М. (<i>Одеса</i>), Воробйова Г. В. (<i>Одеса</i>). Розширене засідання Науково-методичної ради в Одеському державному університеті	156
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. О. Горбиком	157
Темі дисертацій і монографій	157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Рудич Ф. М. Научно-технический прогресс на современном этапе: основные принципы управления, социальная направленность 5

К 60-летию образования СССР

- Ахунов Ш. М. (*Ленинабад*), Ризоев Б. М. (*Ленинабад*), Ходжибаев А. (*Ленинабад*). Развитие экономики и культуры Таджикистана в братской семье народов СССР 17
- Шаталина Е. П. Из истории социалистического соревнования между производственными коллективами братских республик (1929—1941 гг.) 27

К 100-летию со дня рождения Г. Димитрова

- Сохань П. С. Георгий Димитров о международном значении ленинизма и опыта социалистического строительства в СССР 39
- Шевченко Е. В. Георгий Димитров о культурной революции в НРБ 49

* * *

- Мельниченко А. М. Ленинские идеи о советской единой, трудовой, политехнической школе 56

СООБЩЕНИЯ

70-летие газеты «Правда»

- Фещенко В. Т. (*Умань*). «Правда» — первая легальная рабочая газета 66

Из истории атеизма на Украине

- Вербило А. Н. Вопросы атеистического воспитания населения Украины (1943—1945 гг.) 75

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Истомина Э. Г. (*Москва*). Историческая география и изучение взаимодействия общества и природы 80

* * *

- Денисовец П. М. (*Полтава*), Ермак А. П. (*Полтава*). Налоговая политика Советского государства в отношении крестьянства Украины в 1921—1929 гг. 88
- Кукель М. В. (*Москва*). Первая делегация Межрабпома на Украине (1929 г.) 97

Трибуна молодого автора

- Чайковский А. С. Об организации и боевой деятельности истребительных батальонов в оборонительных боях на Украине (июнь 1941 — июль 1942 г.) 103
- Бараев В. М. (*Днепропетровск*), Греченко В. А. (*Коммунарск*). Партийные организации промышленных предприятий Украины в борьбе против троцкистско-зиновьевского блока (1926—1927 гг.) 108
- Маймескул М. И. Политика Франции в странах Центральной Африки в первой половине 70-х годов XX ст. 116

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Савичев М. П. 40-летие ордена Отечественной войны 124
- Кузьменко М. Н. (*Днепропетровск*). 50-летие изотовского движения 125

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

- Коломийченко И. И., Лизогуб Ю. М. (*Ровно*). Нариси історії Волинської обласної партійної організації 128

* * *

- Бруз В. С., Мельник Л. Г. Історія Української РСР. Короткий нарис 130
- Лихолат А. В., Мищенко В. М., Ц. П. Агаян. Победа Советской власти и возрождение армянского народа 132
- Комаренко Н. В. История исторической науки в СССР. Советский период. Октябрь 1917—1967 гг. Библиография 133

Савчук П. А. (Ровно). А. Ф. Хацевич, Р. Р. Крючек. Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР	135
Супруненко Н. И. М. Б. Погребинский. Станислав Викентьевич Косиор. Жизнь и деятельность	136
Калакура Я. С. А. В. Санцевич. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941	137
Солдатенко В. Ф., Полохало В. И. Борьба за массы в трех революциях в России	139
Курскова Г. Ю. (Чита). Г. И. Марахов. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века	142
Мезенцев В. И. С. Р. Килиевич. Детинец Киева IX—первой половины XIII веков	144
Кравец Н. Н. (Винница), Шевченко Ф. П. Освободительные движения народов Австрийской империи	145
Евтух В. Б., Наулок В. И. В. А. Коленко. Квебекская проблема в послевоенной Канаде	147
Савельев В. Л., Шевченко В. Ф. В. А. Пшеничнов. Критика современных буржуазных фальсификаций ленинских принципов партийного строительства	148

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля. 1981 г.	150
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Скляренок Е. М. Празднование 100-летия со дня рождения академика Б. Д. Грекова	154
Климов А. А. (Ворошиловград). Межвузовская научно-методическая конференция по актуальным вопросам методики преподавания общественных наук в свете решений XXVI съезда КПСС	155
Кривец Н. В. Дни науки в Закарпатской области	155
Мовчан О. Н. Заседание Научного совета АН УССР по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства»	156
Витман К. Н. (Одесса), Воробьева Г. В. (Одесса). Расширенное заседание Научно-методического совета в Одесском государственном университете	156
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации В. А. Горбиком	157
Темы диссертаций и монографий	157

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ф. М. РУДИЧ

Завідуючий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ, СОЦІАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ

На всіх етапах комуністичного будівництва КПРС виходила і виходить з того, що створення нового суспільства неможливе без широкого використання досягнень науки і техніки, без перетворення «...процесу виробництва з простого процесу праці, в науковий процес, який ставить собі на службу сили природи і примушує їх діяти на службу у людських потреб...»¹. Зростання ролі та впливу науки на всі сфери життя суспільства є однією із закономірностей суспільного прогресу. В міру розвитку великої промисловості створення справжнього багатства буде залежати, як писав К. Маркс, «...від загального рівня науки і від прогресу техніки, або від застосування цієї науки до виробництва»².

Велику увагу питанням науково-технічного прогресу приділяв В. І. Ленін. Він з геніальною прозорливістю передбачив магістральний шлях розвитку науки. Розвиваючи ідеї К. Маркса про перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, Володимир Ілліч показав взаємозв'язок між революційною перебудовою суспільства та прогресом науки і техніки. В Програмі партії, розробленій під керівництвом і за участю В. І. Леніна й прийнятій VIII з'їздом РКП(б), зазначалося, що партія прагне до «...створення найбільш сприятливих умов наукової роботи в її зв'язку з піднесенням продуктивних сил країни»³.

В процесі будівництва соціалізму і комунізму наша партія неухильно втілювала в життя ленінські настанови. Вони перебувають у центрі її уваги і на етапі розвинутого соціалізму, коли наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства, а її досягнення дедалі ефективніше впроваджуються у виробництво. В умовах зрілого соціалізму КПРС висунула історичне завдання — органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Це означає, що широкі можливості соціалізму використовуються для прискорення розвитку науки і техніки, а досягнення останніх — для дальшого зміцнення економічного та оборонного потенціалу країни, розв'язання соціальних проблем.

Суспільство розвинутого соціалізму характеризується наявністю потужного науково-технічного потенціалу, всебічним використанням досягнень науки і техніки. Нині в країні налічується близько 14 млн. наукових працівників, тобто четверта частина наукових працівників світу. Лише за роки десятої п'ятирічки на розвиток науки було виділено 97 млрд. крб., що більш як у два рази перевищує відповідний показ-

¹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. II, с. 189.

² Там же, с. 194.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 52.

ник восьмої п'ятирічки⁴. Значно зросла й наукова озброєність праці в народному господарстві (тобто кількість наукових працівників, яка припадає на 1000 чол., зайнятих у матеріальному виробництві). Так, тільки протягом 1965—1979 рр. вона зросла з 8,7 до 14,6, або більше ніж у 1,6 раза⁵.

Широка мережа науково-дослідних установ діє в Українській РСР. В них працюють 195,8 тис. наукових працівників, серед яких — 4,8 тис. докторів і 58 тис. кандидатів наук, тоді як у 1940 р. в республіці було лише 19,3 тис. наукових працівників. Провідною науковою установою є Академія наук УРСР, в складі якої — три секції, одинадцять відділень і шість регіональних центрів. У її системі працюють 13,4 тис. наукових працівників, серед них — 344 академіки і члени-кореспонденти, 1043 доктори і 6458 кандидатів наук⁶.

В 70-і роки наша країна досягла значних успіхів на всіх напрямках науково-технічного прогресу, якісно змінилося обличчя окремих виробництв і цілих галузей. Радянська наука надійно зайняла провідні позиції в найважливіших галузях знань. Розширилися масштаби впровадження нової техніки у виробництво, зріс рівень його технічної озброєності. Зокрема, було створено 38,9 тис. зразків нових тишів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації⁷.

У 80-і роки буде зроблено новий великий крок у зміцненні науково-технічного потенціалу країни і прискоренні науково-технічного прогресу. «Умови, в яких народне господарство розвиватиметься у 80-ті роки, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, — роблять ще більш настійним прискорення науково-технічного прогресу... Партія комуністів виходить з того, що будівництво нового суспільства без науки просто немислиме»⁸.

Форум радянських комуністів визначив основні напрями розвитку науки і техніки, підвищення їх вкладу в справу комуністичного будівництва, в успішну реалізацію планів одинадцятої п'ятирічки. Зусилля вчених передбачено зосередити насамперед на вирішенні ключових народногосподарських питань, на відкриттях, здатних внести справді революційні зміни у виробництво⁹. З цією метою передбачається вжиття ефективних заходів, спрямованих на інтенсифікацію наукових досліджень, зміцнення зв'язку науки і виробництва, організацію цілеспрямованого управління наукою, науково-технічним прогресом. «В одинадцятій п'ятирічці, — підкреслюється в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», — розвиток науки і техніки повинен бути ще більшою мірою підпорядкований розв'язанню економічних і соціальних завдань радянського суспільства, прискоренню переведення економіки на шлях інтенсивного розвитку, підвищенню ефективності суспільного виробництва»¹⁰. Серед цих завдань одне з центральних місць належить здійсненню Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленої травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Зростанню ролі науки у розв'язанні народногосподарських завдань, інтенсифікації суспільного виробництва важливе місце приділено і в документах з'їздів братніх партій соціалістичних країн. «Основна вимога до наукового фронту в роки поточної п'ятирічки, — зазнача-

⁴ ССРСР в цифрах в 1980 году. Краткий стат. сб. М., 1981, с. 81.

⁵ Підраховано за даними стат. щорічника Народное хозяйство СССР в 1979 г. М., 1980, с. 107, 388.

⁶ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. К., 1981, с. 60—61.

⁷ ССРСР в цифрах в 1980 году, с. 82.

⁸ Матеріал XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 50.

⁹ Там же, с. 51.

¹⁰ Там же, с. 169.

лося, зокрема, на XII з'їзді БКП,— полягає в забезпеченні комплексної розробки вузлових проблем, пов'язаних із здійсненням повсюдної інтенсифікації»¹¹. В матеріалах X з'їзду СЄПН підкреслювалося: «Головним фактором інтенсифікації, найважливішим важелем підвищення продуктивності та ефективності народного господарства дедалі виразніше виступають наука і техніка»¹². «Прийшов час усвідомити,— говорилося на XVI з'їзді КПЧ,— що найтісніший зв'язок науки з виробництвом є однією з найголовніших вимог сучасності. Необхідно добитися того, щоб науково-технічний розвиток став віссю народногосподарських планів»¹³. Ці ж питання знайшли широке відображення в матеріалах інших братніх партій країн соціалістичної співдружності.

Як відомо, в соціалістичному суспільстві орієнтація науково-технічного прогресу за соціальними цілями і методами, за організаційними формами та економічним ефектом діаметрально протилежна тому, як використовуються новітні досягнення науки і техніки в капіталістичних країнах. «Тільки соціалізм,— підкреслював В. І. Ленін,— дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це»¹⁴. Володимир Ілліч постійно вказував на необхідність перетворити науку в знаряддя визволення трудящих і експлуатованих. «...Все, що завоювала людська наука, людська техніка, всі удосконалення, всі знання спеціалістів,— все повинно піти на службу об'єднаному робітникові»¹⁵,— зазначав він.

В соціалістичному суспільстві науково-технічний прогрес — це науково керований процес, що розвивається на основі єдиної загальнодержавної технічної політики, яка підпорядкована найвищій меті суспільного виробництва — найповнішому задоволенню зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. При цьому в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь в СРСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обгрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину. Цілі соціалістичної науково-технічної політики підпорядковані найвищій меті радянського народу — побудові «безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування»¹⁶.

В основу управління наукою, науково-технічним прогресом на етапі розвинутого соціалізму покладені ленінські принципи управління цим процесом. Вони є надійним орієнтиром у формуванні та реалізації науково-технічної політики соціалістичної держави і юридично закріплені в Конституції СРСР. «Відповідно до потреб суспільства,— зазначається в Основному Законі СРСР,— держава забезпечує планомірний розвиток науки і підготовку наукових кадрів, організує впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство та інші сфери життя»¹⁷.

¹¹ Правда, 1981, 1 апр.

¹² Правда, 1981, 12 апр.

¹³ Правда, 1981, 7 апр.

¹⁴ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 359.

¹⁵ Ленін В. І. Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р. Промова про організацію професійної спілки сільськогосподарських робітників.— Повне збір. творів, т. 38, с. 24.

¹⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 5.

¹⁷ Там же, с. 13.

Управління наукою, науково-технічним прогресом у розвинутому соціалістичному суспільстві — це зумовлена завданнями комуністичного будівництва і реальними об'єктивними та суб'єктивними передумовами цілеспрямована діяльність по забезпеченню оптимального функціонування і розвитку науково-технічного потенціалу країни.

Практика свідчить, що нехтування або недооцінка істотних факторів суспільного життя зводять нанівець реальність і дієвість планів. Не випускати з поля зору ні позитивних, ні негативних сторін об'єктивної дійсності, ні сприятливих, ні несприятливих моментів реальної ситуації — ці вимоги є нормами, принципами, яких слід дотримуватися в процесі прийняття тих або інших управлінських рішень. Вони повністю стосуються й управління науково-технічним прогресом.

Одним з основних принципів управління наукою і науково-технічним прогресом є *принцип об'єктивності*, тобто суворе дотримання об'єктивних законів суспільного розвитку. Ефективне управління немислиме без глибокого пізнання і правильного використання об'єктивних закономірностей. Принцип об'єктивності передбачає всебічне врахування різноманітних явищ і процесів, розгляд економічних, політичних, соціальних, ідеологічних та інших компонентів у їх сукупності та взаємозв'язку, іншими словами комплексний підхід до об'єкту управління.

З принципом об'єктивності органічно пов'язаний *принцип партійності*, який ґрунтується на всебічному врахуванні класового характеру політики в галузі науки і техніки, свідомому підпорядкуванні цієї політики інтересам трудящих, виконанню робітничим класом його всесвітньо-історичної місії — будівництва комунізму. Цей принцип передбачає партійне керівництво науково-технічним розвитком соціалістичного суспільства, визнання політики марксистсько-ленінської партії як основи управління цим процесом.

Дотримуючись принципу партійності, органи управління, діячі науки і техніки неухильно, послідовно втілюють у життя політику партії, її економічну стратегію, що відображають інтереси робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, а також враховують при розв'язанні різних питань прискорення науково-технічного прогресу його соціальні наслідки.

Ефективність управління наукою і науково-технічним прогресом забезпечується завдяки суворому дотриманню *принципу плановості*. Він був вперше обґрунтований В. І. Леніним ще у квітні 1918 р. в «Начерку плану науково-технічних робіт»¹⁸, а згодом у розробленому за ініціативою Володимира Ілліча Державному плані електрифікації Росії (ГОЕЛРО) — першій в історії людства програмі робіт «...по відбудуванню всього народного господарства і доведенню його до сучасної техніки»¹⁹.

Принцип плановості передбачає точне і різноманітне врахування вимог єдиного народногосподарського комплексу: від його первинних ланок — підприємств, виробничих об'єднань до масштабів галузі й усієї соціалістичної економіки — щодо розвитку науки.

Небачений досі розмах наукового пошуку, настійна потреба у скороченні строків реалізації відкриттів, а тим самим дедалі більш прямий, безпосередній вплив науки на життя суспільства поставили до числа найактуальніших проблему цілеспрямованого управління наукою, науково-технічним прогресом. Планування економічного і соціального розвитку на тривалий строк на основі науки, науково-технічного прогресу є неодмінною умовою пропорціонального, стійкого зростання радянської економіки. В зв'язку з цим особливого зна-

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 217—218.

¹⁹ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 150.

чення набуває перспективне планування наукових досліджень, що спирається на глибоко обґрунтовані прогнози науково-технічного прогресу, розвитку мінерально-сировинної бази, енергетичних і трудових ресурсів. Нині Академією наук СРСР розробляється прогноз науково-технічного розвитку країни до 2005 року. Аналогічна робота проводиться й Академією наук Української РСР та академіями наук інших союзних республік.

Довгостроковий план науково-технічного прогресу розробляється на різних рівнях управління виробництвом. Тут наочно виявляється органічне проникнення принципів соціалістичного управління в управління науково-технічним прогресом. Так, на народногосподарському рівні визначаються найважливіші науково-технічні проблеми, розробка і реалізація комплексних проблем. На рівні міністерств і відомств встановлюються завдання по науці і техніці, спрямовані на розвиток відповідної галузі. І, нарешті, на рівні об'єднань, підприємств завдання по науці та техніці включаються до планів економічного і соціального розвитку.

Порядок планування в нашій країні, що сформувався в ході соціалістичного будівництва, передбачає розробку плану розвитку науки і техніки на основі довгострокового прогнозування найважливіших тенденцій науково-технічного прогресу. При цьому обов'язковою умовою є дотримання *принципу диференційованого підходу*. В фундаментальних дослідженнях він знаходить вияв у виборі найбільш перспективних напрямів розвитку науки і техніки. У прикладних дослідженнях планування і нормативне регулювання проявляються більш конкретно. У галузі ж розробок нової техніки точність прогнозів істотно зростає, і ступінь планування безпосередньо наближається до планування промислового виробництва.

Зазначимо, що диференційований підхід необхідний також до суспільних наук. Поряд з розв'язанням організаційних питань партія визначає основні напрями, ставить перед дослідниками конкретні завдання, формулює своєрідні соціальні замовлення, що визначаються потребами сучасного етапу комуністичного будівництва. Суспільствознавцям належить, зокрема, виробити рекомендації з питань інтенсифікації та стимулювання науково-технічного прогресу, дослідити ці проблеми в державах соціалістичної співдружності, в капіталістичних країнах і державах, що розвиваються.

Відповідальні завдання щодо цього належить розв'язати й історичній, зокрема історико-партійній, науці. Мається на увазі глибоке осмислення історичної ролі науково-технічного прогресу в будівництві соціалізму і комунізму, в становленні єдиного народногосподарського комплексу, в соціальному розвитку радянського суспільства, а також аналіз зв'язків між ланками «наука — управління — виробництво». «Вивчати такі зв'язки і відносини,— зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський,— шукати шляхи їх оптимізації—це, як відомо, завдання *суспільних наук*»²⁰. Історики партії мають ґрунтовно показати роль КПРС у здійсненні науково-технічного прогресу на різних етапах будівництва нового суспільства, розкрити закономірності й особливості партійного керівництва розвитком науки і техніки в умовах соціалізму, виробити конкретні пропозиції щодо дальшого поліпшення цієї роботи в наш час. Створення фундаментальних праць з вказаних вище питань матиме важливе пізнавальне й практичне значення.

Досвід переконливо підтверджує, що комплексне цільове планування є однією з перспективних форм інтенсифікації діяльності наукових колективів, прискорення впровадження результатів їх досліджень у народне господарство. Цим питанням велика увага була

²⁰ Рад. Україна, 1982, 16 квіт.

приділена, зокрема, на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС.

В одинадцятій п'ятирічці Держпланом СРСР, Державним Комітетом СРСР по науці й техніці, Академією наук країни спільно з міністерствами і відомствами розроблені та реалізуються 170 програм науково-технічного прогресу, спрямованих на розв'язання проблем, що мають винятково важливе народногосподарське значення. Серед них — автоматизація та механізація ручної праці, розвиток паливно-енергетичного комплексу, продовольча програма. Передбачається створити принципово нові види техніки і технології, проводити дослідження з найбільш перспективних напрямів науки і техніки. На реалізацію запланованих програм Державним планом економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 рр. намічено виділити великі асигнування. По всіх науково-технічних програмах визначено головні міністерства, відомства й організації, покликані організувати і контролювати хід робіт від висування ідеї до її практичної реалізації. З цією метою в усіх республіках, краях і областях створено координаційні ради на чолі з відомими вченими і спеціалістами, а також наукові центри інформації.

На Україні розроблено і затверджено шість цільових комплексних програм («Енергокомплекс», «Метал», «Матеріаломісткість», «Праця», «Агрокомплекс», «Цукор») ²¹. Їх реалізація вимагає всебічного врахування найновіших досягнень науки, техніки, передового досвіду. Важливе значення для прискорення науково-технічного прогресу і зміцнення зв'язку науки з виробництвом, піднесення рівня роботи по реалізації цих програм мали збори партійно-господарського активу республіки, які відбулися в квітні цього року. В доповіді на них товариша В. В. Щербинського і виступах було дано ґрунтовний аналіз процесу здійснення науково-технічної політики партії, конкретизовано вимоги до всіх ланок управління, які безпосередньо забезпечують науково-технічний прогрес ²².

КПРС, визначаючи довгострокові цілі науково-технічного прогресу, підпорядковує останній виконанню основних завдань соціалістичної загальнонародної держави: створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин та їх перетворення на комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва.

У політиці та управлінні важливу регулятивну функцію виконує *принцип концентрації зусиль* на розв'язанні головних завдань. «Все мистецтво управління й політики,— підкреслював В. І. Ленін,— полягає в тому, щоб своєчасно зважити і знати, де зосередити свої головні сили й увагу» ²³. Одним з виявів цього принципу є програмно-цільовий підхід до управління науково-технічним розвитком. Він був блискуче реалізований, наприклад, при розв'язанні проблем оволодіння енергією атомного ядра, створенні атомної промисловості, ракетної й космічної техніки, проникненні в космос, освоєнні багатств Світового океану.

Найбільш узагальнюючим принципом управління наукою і науково-технічним прогресом є *принцип демократичного централізму*. Комплексний, системний підхід у дослідженні сучасних проблем вимагає об'єднання різних галузей науки, різноманітних методик, техніки, понятійного апарату, тобто централізованого управління науковим пошуком. Без централізації неможливі організація наукової інформації, подолання дублювання у здійсненні відкриттів і винаходів.

²¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 40.

²² Рад. Україна, 1982, 16, 17 квіт.

²³ Ленін В. І. Промова на нараді голів губернських і повітових виконкомів 1 лютого 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 83.

Разом з тим принцип демократичного централізму в управлінні науково-технічним прогресом передбачає можливість своєчасно визначати і змінювати напрям досліджень. Наука, науково-технічний прогрес є тими об'єктами управління, для яких характерний високий ступінь демократизму. Управління наукою, технічним прогресом — це управління творчими процесами, і найважливішим тут є створення об'єктивних і суб'єктивних умов, атмосфери, в якій кожний прагне відкривати нове, поповнювати свої знання. Демократизм у розвитку науки сприяє активізації творчого пошуку вчених, розгортанню змагання між ними для досягнення оптимальних результатів. Такими є основні принципи управління наукою і науково-технічним прогресом у соціалістичному суспільстві.

Різноманітними є й методи управління наукою, науково-технічним прогресом. Основні з них — це організаційні, економічні та ідеологічні. *Організаційні методи* управління наукою, науково-технічним прогресом передбачають формування структури наукових установ, інтенсифікацію їх діяльності, вироблення оптимальних форм поєднання науки з виробництвом.

Управління наукою, науково-технічним прогресом здійснюється шляхом поступальної зміни цілей розвитку підсистеми, що управляється, і вироблення найбільш прогресивної концепції; зміцнення зв'язків між підрозділами та науковими установами, а також зміни застарілих зв'язків і створення нових, що відповідають актуальним завданням науково-технічної революції; нарешті, шляхом здійснення кадрової політики, тобто добору, розстановки, виховання і перепідготовки кадрів.

Безумовно є ще питання, які потребують уваги і розв'язання. Зокрема, досі в багатьох випадках дуже повільно впроваджуються у різних галузях народного господарства результати наукових досліджень. Це зумовлюється тим, що не завжди достатньо обгрунтовано їх ефективність і остаточно не відпрацьований механізм матеріального заохочення за впровадження у виробництво технічних новинок. Нерідко відсутнє наскрізне планування ланцюга: наукове дослідження — розробка — конструювання — виробництво. Відстають й наукове приладобудування, деякі напрями технологій. На розв'язання цих та деяких інших проблем і спрямований довгостроковий прогноз розвитку науки й техніки.

На сучасному етапі розвитку соціалістичної економіки партія ставить такі завдання: у галузі знарядь праці — підвищення одиничних потужностей машин і устаткування, а головне — перехід від створення окремих машин і устаткування до розробки систем машин, що забезпечують комплексну механізацію й автоматизацію всього технологічного процесу; в галузі вдосконалення предметів праці — здешевлення способів видобутку сировини, створення нових її видів, впровадження безвідходної переробки матеріалів у нову продукцію; в галузі управління — здійснення програмно-цільового методу планування науково-технічного прогресу; в галузі використання наукового потенціалу — перехід до переважно інтенсивного розвитку науки.

З метою прискорення науково-технічного прогресу, забезпечення соціально-економічного розвитку і зміцнення обороноздатності країни передбачається розвиток як фундаментальних галузей науки, так і прикладних. При цьому планується використання у максимально короткий строк одержаних результатів шляхом інтенсивного розвитку дослідних і конструкторських робіт.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС передбачається здійснити ряд заходів, спрямованих на вдосконалення механізму управління науково-технічним прогресом. Серед них — посилення взаємного зв'язку й відповідальності наукових організацій, міністерств і відомств за рівень досліджень та скорочення строків створення

і освоєння нової техніки; оснащення наукових установ сучасними приладами і устаткуванням, включаючи електронно-обчислювальну техніку; створення рухомих організаційних структур наукових установ; удосконалення системи науково-технічної інформації та патентно-ліцензійної роботи; залучення до діяльності по прискоренню науково-технічного прогресу винахідників і раціоналізаторів.

Йдеться також про створення і впровадження нових технологій, машин і устаткування, що докорінно змінюють виробництво. Так, на основі широкого застосування автоматичних маніпуляторів і електронно-обчислювальної техніки споруджуватимуться автоматизовані цехи і заводи. Поставлено завдання налагодити випуск принципово нових машин, матеріалів із заданими властивостями. Передбачається збільшити використання у народному господарстві відновлювальних джерел енергії. Розвиватимуться математична теорія, фізика елементарних частинок і атомного ядра, створюватимуться основи термоядерної енергетики, а також хіміко-технологічних процесів одержання нових речовин і матеріалів із заданими властивостями. Її надалі вдосконалюватимуться обчислювальна техніка, її елементна база і математичне забезпечення, засоби і системи збирання, передачі та обробки інформації. Ці та інші проблеми будуть розв'язуватися на основі інтенсивного використання досягнень природничих і технічних наук.

Важливе значення надається науковим дослідженням у галузі сільського господарства, зокрема виведенню високопродуктивних сортів рослин, порід тварин і культур корисних мікроорганізмів, створенню нових фізіологічно активних речовин, захисту рослин від шкідників і розвитку кормової бази тваринництва. Проводитимуться дослідження методів прогнозування погоди, клімату, а також змін у природі, викликаних діяльністю людини.

Як свідчить аналіз, у післявоєнний період в нашій країні темпи приросту працівників наукових установ зростали щороку. Вони були максимальними на початку 60-х років (тоді чисельність наукових працівників збільшувалася вдвічі за 5 років) і відтоді намітилася тенденція до їх стабілізації. За оцінками наукознавців, у найближче десятиріччя радянська наука має вийти на рівень, коли їй доведеться розв'язувати значно більший обсяг науково-технічних завдань при незначному зростанні чисельності кадрів. Нині за кількістю наукових працівників Радянський Союз не поступається передовим країнам, у тому числі США. Справа полягає в тому, щоб і надалі поліпшувати якість підготовки науковців, активніше залучати до наукової діяльності молодих учених.

Практика підтверджує, що науково-дослідна робота може і повинна стати складовим компонентом підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах. Істотного поліпшення вимагає й підготовка кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру. Мається на увазі підвищення ефективності дисертаційних праць, однак головне полягає у виробленні в аспірантів уміння і навичок проведення дослідницької роботи на сучасному рівні, за допомогою найновіших приладів, впровадженні результатів досліджень у виробництво.

В інститутах АН Української РСР створена певна система цієї роботи, що включає проходження в них практики студентами старших курсів з метою залучення найбільш здібних юнаків і дівчат до наукової діяльності, стажування випускників, рекомендації спеціалістів, які добре зарекомендували себе, в аспірантуру. Становленню початківців допомагають наукові семінари, діяльність рад молодих учених.

Поглибленого підходу потребує і підготовка спеціалістів найвищої кваліфікації — докторів наук. Нині прогнозується лише кількість захистів докторських дисертацій, однак цього явно недостатньо. Адже доктори наук мають розвивати найбільш перспективні наукові напря-

ми і давати високу творчу віддачу. Необхідно розробити чітку систему набору і відрядження учених у разі потреби у великі наукові центри країни, зокрема в Москву, Ленінград, Новосибірськ, для підготовки докторських дисертацій з нових спеціальностей. Водночас слід зазначити, що досвід підготовки наукової зміни вивчається ще недостатньо, публікації з цих питань практично відсутні.

Значну роль в управлінні наукою, науково-технічним прогресом відіграють *економічні методи* — фінансування наукових досліджень і технічного прогресу, система економічного стимулювання, матеріально-технічне забезпечення тощо. Як відомо, загальні витрати на науково-дослідні та конструкторські розробки у державному бюджеті постійно зростають. Однак певною мірою змінюється тенденція цих витрат. Якщо фонд заробітної плати залишається практично стабільним, то асигнування, які виділяються на оснащення наукових установ сучасними приладами, зміцнення їх матеріальної бази, збільшуються.

Важливим напрямом підвищення ефективності економічних методів управління наукою є першочергове цільове фінансування наукових і науково-технічних комплексних програм, виділення спеціальних коштів на автоматизацію досліджень, придбання унікального обладнання, а також створення цільового резерву засобів для стимулювання нових напрямів, прискореного впровадження розробок у виробництво.

Особливо важливе значення для розвитку науки і техніки має світоглядна позиція вчених, інженерів, спеціалістів різних галузей знань. Це зумовлює необхідність *ідеологічних методів* впливу, переконливо показує, що головним в управлінні наукою і технікою є керівництво людьми, зайнятими в цій системі. Світогляд ученого визначає методологічні основи його наукового дослідження, його суспільну активність і громадянську відповідальність. При цьому слід мати на увазі також той факт, що постійно зростають могутність науки і визначена тим чи іншим суспільним ладом сила її творчого — за соціалізму або руйнівного — за капіталізму впливу. Найважливіше питання, до якого не можна ставитися байдуже, — хто стоїть біля джерел цієї могутності. Висока громадянськість, що ввійшла в плоть і кров радянських учених, стає сьогодні реальним важелем прискорення науково-технічного прогресу, використання його результатів в інтересах народу.

Можна навести багато прикладів, коли радянські вчені самовіддано працюють над проблемами, розв'язання яких не входить до їх прямих обов'язків, і тим самим віддають перевагу суспільним інтересам перед особистими. З цього приводу відомий радянський мікробіолог та епідеміолог М. Ф. Гамалія зазначав: «Справжньому радянському вченому чужі користоловство та інтриги, найдорожче для нього пошук істини, служіння вітчизні, народу. Все особисте, дрібне відступає в нашій дійсності на задній план. Для нас головне в роботі не матеріальні блага, а користь, яку наукове відкриття може принести всьому народу, батьківщині.

Тому в нашому житті не може бути місця дрібним почуттям. Радянський учений не звужує свого горизонту до розмірів лише свого особистого буття. Його думки і почуття спрямовані на благо і щастя свого народу»²⁴.

Необхідно підкреслити також роль і відповідальність учених, покликаних бути ініціаторами створення нових наукових шкіл, подвижниками в науці. «...Подвижники потрібні, як сонце, — писав А. П. Чехов. — Становлячи найпоетичніший і життєрадісний елемент суспільства, вони збуджують, утішають і облагороджують. Їх особистості —

²⁴ Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Биология. Медицина. Сельскохозяйственные науки. М., 1963, с. 615.

це живі документи, які вказують суспільству, що, крім людей, які ведуть суперечку про оптимізм і песимізм, пишуть від нудьги неважні повісті, непотрібні проекти і дешеві дисертації..., є ще люди іншого порядку, люди подвигу, віри і ясно усвідомленої мети»²⁵.

Безумовно, це не виключає, а, навпаки, передбачає оптимальне поєднання матеріальних і моральних стимулів наукової діяльності, даліше вдосконалення системи матеріального забезпечення розвитку науки і науково-технічного прогресу.

Проблеми управління науково-технічним прогресом і проблеми планування та управління виробництвом тісно взаємозв'язані. Саме на цьому наголошується в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи»²⁶. Органічна єдність управління науково-технічним прогресом і управління народним господарством у цілому при підпорядкуванні першого другому реалізується переважно через народногосподарське планування, найважливішою ланкою якого є планування розвитку науки і техніки. У цьому і знаходить своє конкретне втілення курс партії на поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, на розвиток внутрішньо притаманних соціалізму форм інтеграції науки і виробництва.

Розв'язати ці складні, але надзвичайно важливі завдання можна лише за умови значної інтенсифікації самого процесу дослідження, а також наполегливої, цілеспрямованої роботи партійних і державних організацій по далішому вдосконаленню механізму управління наукою. Наукові дослідження, практичний досвід переконливо свідчать, що в основі проведеної роботи покладені ленінські принципи управління наукою і науково-технічним прогресом. Всі управлінські форми, які виникають нині, служать яскравим підтвердженням цих принципів, дають можливість ще глибше проникнути в них, а принципи, розроблені раніше, розкривають свої нові грані.

Науково-технічний прогрес є об'єктивним процесом. Він відбувається і при капіталізмі. Однак в умовах експлуаторського ладу досягнення в галузі науки і техніки використовуються для посилення експлуатації, політичного гноблення трудящих, зміцнення панування буржуазії в різних регіонах світу, її наступу на демократичні, миролюбні сили. Державно-монополістичний капіталізм намагається за допомогою науки розв'язати питання, які нині набули кризисного характеру. До них слід віднести енергетичну, сировинну, продовольчу, екологічну та деякі інші проблеми.

Останнім часом у капіталістичних країнах інтенсивно розробляються різні проекти, спрямовані на розв'язання цих проблем. З 1974 р. існує Всесвітня федерація досліджень майбутнього, до якої входять 15 футурологічних організацій. Створено й міжнародний науковий центр «Людство в 2000 році», а також міжнародну неурядову організацію — Римський клуб, доповіді членів якого присвячені головним чином глобальним проблемам²⁷. Загострення в капіталістичних країнах внутрішніх суперечностей, боротьба великих корпорацій за ринки збуту змушують їх власників приділяти багато уваги науково-технічному прогресу, широкому впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво.

Науково-технічний прогрес нині охопив практично увесь капіталістичний світ. Це знаходить вияв у високій концентрації та ефектив-

²⁵ Чехов А. П. Собр. соч. в 12-ти т. М., 1956. Т. 10, с. 390.

²⁶ Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979.

²⁷ Загладин В. В., Фролов И. Т. Глобальные проблемы современности: научный и социальный аспекты. М., 1981, с. 18.

ності наукових досліджень і розробок, у налагодженій експериментальній базі, швидкому і масовому впровадженні у виробництво досягнень науки. Особливістю цього процесу є посилення зв'язку, зрощування науки і виробництва. У той же час науково-технічний потенціал дедалі більше підпорядковується інтересам військово-промислового комплексу. «Імперіалізм своїми мілітаристськими устремліннями призвів до того, що невід'ємною складовою частиною науково-технічної революції стала революція в галузі воєнної техніки»,— зазначає академік М. М. Іюземцев²⁸. Внаслідок цього в капіталістичних країнах наука стала однією з наймілітаризованіших сфер діяльності. Так, витрати уряду США на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи воєнного характеру в 1980 р. досягли майже 14 млрд. доларів (47,3% усіх федеральних коштів), або 20,8% загальнонаціональних витрат на науку і техніку²⁹.

Інтересам розвитку науково-технічного прогресу підпорядкована й система освіти, яка орієнтована на освоєння нової техніки і технології, вдосконалення організації та управління виробництвом. У США та інших капіталістичних державах у широких масштабах використовуються іноземні кадри, у тому числі з країн, що розвиваються. Водночас вживаються обмежувальні заходи, спрямовані на те, щоб позбавити СРСР, інші соціалістичні країни доступу до джерел найновіших знань.

Як показує аналіз, основним напрямом прискорення науково-технічного прогресу в капіталістичних країнах є намагання власників монополій підвищити якісну сторону цієї діяльності. Якщо до останнього часу провідною тенденцією було зростання питомої ваги фундаментальних досліджень, то нині дедалі більше уваги приділяється зміцненню проміжних ланок, що забезпечують перехід від фундаментальних до прикладних досліджень і від останніх— до технічних розробок. У прикладних дослідженнях акцент зроблено на розвиток експериментальних робіт.

Однак слід мати на увазі, що зростанню ролі науково-технічного прогресу в економічному розвитку капіталістичного суспільства перешкоджає підпорядкування першого інтересам великих монополій, що неминуче веде, зокрема, до посилення розшарування в середовищі технічної інтелігенції, суперечностей між високооплачуваним персоналом і основним складом інженерно-технічних працівників.

У результаті цього наростає боротьба демократичних сил за визначення шляхів науково-технічного прогресу, за повніше використання його досягнень в інтересах трудящих. Її ведуть представники найрізноманітніших верств суспільства: ті, хто безпосередньо відчуває вплив технічних змін, ті, хто дбає про захист навколишнього середовища, хто виступає проти використання науки як засобу руйнування і, нарешті, ті, хто займається науковими дослідженнями. Виробляються форми громадського контролю за впровадженням у практику наукових досліджень. Серед них— розгляд цих питань у парламенті, проведення референдумів, політичних демонстрацій, тобто до науково-технічної політики, як і до будь-якої іншої галузі державної діяльності, намагаються застосувати різні демократичні засоби. І все ж за умов існування державно-монополістичного капіталізму наука не може бути орієнтована на задоволення корінних потреб людського суспільства, оскільки її розвиток гальмують приватна власність на засоби виробництва та інтереси магнатів капіталу.

Проблеми науково-технічного прогресу, зокрема НТР, є об'єктом гострої боротьби між силами соціалізму та реакції. Буржуазні ідеологи Д. Белл, З. Бжезінський та інші твердять, нібито зміни, які відбу-

²⁸ Правда, 1981, 22 сент.

²⁹ Правда, 1981, 5 февр.

ваються в науці і техніці, можуть привести самі по собі, без корінних соціальних перетворень, до істотних зрушень у житті людини і навіть суспільства. Перекручуючи справжню суть науково-технічної революції, апологети капіталізму намагаються довести, що під її впливом змінюється і сама природа капіталізму і соціалізму. А звідси вони роблять висновок: науково-технічна революція поступово приведе до зближення і навіть злиття капіталізму і соціалізму й створення однотипного «промислового суспільства», єдиної «індустріальної цивілізації». Однак ідеологи буржуазії замовчують головне — науково-технічна революція безпосередньо не може змінити форму власності, яка панує в суспільстві.

Мета цих вправ апологетів капіталізму очевидна. Вони спрямовані на те, щоб обілити буржуазний лад, затушувати соціальні пороки капіталізму і відвернути увагу робітничого класу від політичної боротьби. Водночас буржуазні ідеологи намагаються применшити історичну місію соціалізму, його притягальну силу. В їх працях у спотвореному вигляді висвітлюються й окремі аспекти науково-технічного прогресу за соціалізму. Деякі з них твердять, нібито в СРСР, інших країнах соціалістичної співдружності науково-технічний прогрес розвивається повільно і спрямований лише на вдосконалення існуючих там технологічних процесів, а не на створення принципово нових технологій і виробів. Життя рішуче спростувало всі ці вигадки. **«Наша країна, — підкреслював товариш В. В. Щербицький на зборах партійно-господарського активу республіки, — вийшла на авангардні рубежі науки і техніки. Історичні досягнення непорушного союзу творчої думки і творчої праці повною мірою використовуються для реалізації програмної настанови партії — все в ім'я людини, для її блага»**³⁰.

Таким чином, тільки в соціалістичному суспільстві створюються безмежні можливості для науково-технічного прогресу, який повністю використовується в інтересах трудящих. Управління цим процесом відбувається на основі ленінських принципів, неухильне дотримання яких є однією з найважливіших умов успішного здійснення науково-технічної політики нашої партії і держави, втілення в життя вимог ХХVI з'їзду КПРС — вивести всі галузі народного господарства на передові рубежі науки і техніки³¹. Розв'язанню цього історичного завдання сприятиме вдосконалення планування і якості підготовки спеціалістів різних галузей народного господарства, повніше використання їх творчого потенціалу в інтересах комуністичного будівництва³².

Ф. М. Рудич

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ УПРАВЛЕНИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ

Резюме

В статье рассматриваются основные принципы и методы управления научно-техническим прогрессом в условиях развитого социализма, показана социальная направленность и сущность этого процесса при капитализме.

³⁰ Рад. Україна, 1982, 16 квіт.

³¹ Матеріали ХХVI з'їзду КПРС, с. 50.

³² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 9.

До 60-річчя утворення СРСР

Ш. М. АХУНОВ (Ленінабад), Б. М. РИЗОЄВ (Ленінабад),
А. ХОДЖИБАЄВ (Ленінабад)

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ Й КУЛЬТУРИ ТАДЖИКИСТАНУ В БРАТНІЙ СІМ'Ї НАРОДІВ СРСР

Трудящі Радянського Таджикистану разом з іншими народами нашої країни з натхненням трудяться над здійсненням завдань одинадцятої п'ятирічки, накреслених XXVI з'їздом КПРС і XIX з'їздом Компартії Таджикистану, вносять гідний вклад у розвиток матеріально-технічної бази комуністичного суспільства.

Таджицька РСР — індустріально-аграрна республіка з високорозвинутими освітою, наукою і культурою. Загальна кількість населення — 4 млн. чол. (на 1 січня 1981 р.). Крім основного населення — таджиків — у республіці живуть узбеки, росіяни, українці, татари, киргизи, казахи, туркмени та представники інших націй.

Йдучи ленінським курсом, трудящі Радянського Таджикистану в братній сім'ї народів СРСР здійснили історичний стрибок від феодалізму до соціалізму, минуючи капіталізм. В результаті мудрого й послідовного проведення Комуністичною партією ленінської національної політики — політики інтернаціональної солідарності й дружби народів, втілення в життя ленінського плану соціалістичного будівництва колишня відстала колоніальна окраїна царської Росії перетворилася у високорозвинуту радянську соціалістичну республіку.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в житті всіх народів Росії. Трудящі Середньої Азії безмежно вдячні російському народові, партії Леніна за безкорисливу допомогу, яку вони дістали в дні Великого Жовтня, а також у роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Величезну роль у ліквідації національного гніту й нерівності, у встановленні дружби й довір'я між народами країни, згуртуванні їх навколо Радянської влади відіграла «Декларація прав народів Росії», прийнята Радянським урядом 2 листопада 1917 р. Вона проголошувала рівність і суверенітет народів Росії, їх право на вільне самоуправління аж до відокремлення і створення своєї самостійної держави; скасування всіх національних та національно-релігійних привілеїв і обмежень; вільний розвиток усіх національних меншостей та етнографічних груп, що населяли країну.

До перемоги Великого Жовтня територія сучасного Таджикистану була роздроблена: північні райони входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства Росії, центральні й південно-східні (колишня Східна Бухара) — до складу Бухарського емірату. У північних районах у листопаді 1917 р. — на початку 1918 р. перемогла соціалістична, а в Східній Бухарі — антифеодальна, антиімперіалістична революція. У зв'язку з цим у центральних і південно-східних районах у процесі соціалістичного будівництва довелося розв'язувати й революційно-демократичні завдання.

Перемога Радянської влади на території колишнього Туркестанського краю прискорила повалення влади Бухарського емірату. Боротьбу трудящих очолила Бухарська компартія (БКП), в діяльності якої брали активну участь і російські більшовики. IV курултай (з'їзд) БКП (16—18 серпня 1920 р.) прийняв рішення про організацію збройного повстання й закликав трудящих до боротьби. Повстання почалося

23 серпня. 2 вересня 1920 р. об'єднані збройні сили червоних бухарських загонів і частин Червоної Армії під командуванням М. В. Фрунзе вступили в Бухару. До травня 1921 р. війська еміра було розгромлено повністю. 8 жовтня 1920 р. на 1-му Всебухарському курултаї народних депутатів було проголошено Бухарську народну радянську республіку (БНРР).

Бухарський емірат був одним з найвідсталіших районів Середньої Азії. Треба було пасамперед ліквідувати наслідки вікового паніврабського режиму й емірської сваволі, пережитки феодалізму, підготувати економічні й психологічні передумови для переходу республіки до соціалізму. Комуністична партія й уряд БНРР почали здійснювати корінні соціально-економічні перетворення. Було проголошено рівність усіх національностей, скасовано численні податки. Землі еміра й чиновників було конфісковано, промислові підприємства стали власністю народу. 3 листопада 1920 р. між РРФСР і БНРР було укладено «Військово-політичну угоду», 4 березня 1921 р. — підписано «Союзний договір», за яким РРФСР визнала повну самостійність і незалежність Бухарської радянської республіки.

Становище Радянської влади в БНРР не було стійким, оскільки у Східній Бухарі існували контрреволюційні сили. Вони робили неодноразові спроби повалити владу робітників і селян, відновити панування експлуататорів. Банди басмачів, яких фінансували й озброювали іноземні інтервенти, чинили погроми, убивали відданих Радянській владі людей. У боях громадянської війни зміцнювалася дружба радянських народів, у тому числі таджицького, російського й українського. Один з активних учасників революційної боротьби, старий більшовик, двічі Герой Соціалістичної Праці С. Урунходжаєв згадував: «Ми побудували новий світ, і в цьому велика заслуга нашого старшого брата. Я пам'ятаю той час, коли банди басмачів гасали по кишлаках, убиваючи перших радянських активістів. Скільки російських товаришів боролися тоді в одних рядах з таджиками в Ходжентському районі»¹. Серед червоноармійців, які боролися за Радянську владу в Таджикистані, були й уродженці з України. Зокрема, остаточний розгром басмачства пов'язаний з ім'ям героя громадянської війни І. Ф. Федька.

Братні радянські республіки подавали народам Середньої Азії, у тому числі й таджицькому, поряд з військово-політичною і велику матеріальну допомогу. Так, ще в 1918 р. уряд РРФСР підписав декрет про асигнування 50 млн. крб. на зрошувальні роботи в Туркестані. У квітні того ж року ним же було виділено 502 млн. крб. на розвиток бавовництва й бавовно-прядильної промисловості краю². У важкий для Туркестану час, коли він був відрізаний від Сибіру й Кавказу, уряд РРФСР відправив 150 тис. пудів муки, 340 тис. пудів зерна, 500 тис. пудів кукурудзи³. На початку 1921 р. було виділено 9 млн. крб. золотом на відновлення зрошувальної системи в Туркестані. Велика допомога подавалася також у відбудові промислових підприємств, шахт, рудників, залізниць, у культурному будівництві. Ці факти свідчать про те, що ленінські принципи дружби й братерства народів не тільки були проголошені, а й одразу ж втілювалися Радянською владою в життя.

Успіхи у відбудові народного господарства й культури в Країні Рад, послідовне проведення ленінської національної політики створили сприятливі передумови для національно-державного розмежуван-

¹ Коммунист Таджикистана, 1967, 16 апр.

² Воскобойников Э., Зевелев А. Турккомиссия ВЦИК, СНК РСФСР и Туркбюро ЦК ВКП(б) в борьбе за укрепление Советской власти в Туркестане. Ташкент, 1951, с. 2.

³ Там же, с. 27.

ня Середньої Азії. Утворення СРСР було одним з вирішальних факторів піднесення економіки й культури всіх братніх республік. Відомо, що в умовах антагоністичного суспільства не може бути й мови про єдність народів, що входять до складу багатонаціональних буржуазних держав. «Щоб народи могли дійсно об'єднатися, у них повинні бути спільні інтереси,— підкреслював К. Маркс.— Щоб їх інтереси могли бути спільними, повинні бути знищені існуючі відносини власності...»⁴.

З ліквідацією капіталістичної власності на засоби виробництва в нашій країні було створено умови для вільного розвитку й братерської співдружності народів, для об'єднання їх у Союзі РСР. Шлях кожного народу до цього був різним. Один починав його, маючи порівняно високий рівень розвитку економіки й культури, інший ішов до цього від кочовища й напівфеодалного господарства. В складі Союзу РСР кожний народ став повноправним, незалежно від того, мав він тисячолітню історію чи тільки недавно створив свій алфавіт. Це абсолютно нове суспільство народів будувалося, за словами В. І. Леніна, «...не силою карбовання, не силою дубини, не насильством, а добровільною згодою, солідарністю трудящих проти експлуататорів»⁵. Саме на такій основі створювалася й Таджикиська Радянська Соціалістична Республіка. В процесі побудови національної державності місцевим більшовикам довелося вести гостру ідейно-політичну боротьбу з буржуазними націоналістами та реакційним мусульманським духовенством.

На основі пропозицій місцевих компартій 12 липня 1924 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову «Про національне розмежування республік Середньої Азії». Нею передбачалося створення Узбецької і Туркменської союзних республік та Кара-Киргизької (Киргизької) автономної області в складі Узбекистану. Згодом було визнано за необхідне утворити в складі Узбецької РСР Таджикиську автономну республіку⁶. В проведенні національного державного розмежування Середньої Азії безпосередню участь брали відомі радянські державні й партійні діячі М. І. Калінін, В. В. Куйбишев, Я. Е. Рудзутак, М. В. Фрунзе, Г. В. Чичерін та ін.

Важливою віхою в історії таджицького народу був 1-й Всетаджицький з'їзд Рад, що відбувся в грудні 1926 р. На ньому завершилося юридичне оформлення Таджицької АРСР. Після приєднання до неї Ходжентського округу (10 травня 1929 р.) закінчився процес об'єднання таджиків. 16 жовтня 1929 р. 3-й Надзвичайний Всетаджицький з'їзд Рад прийняв Декларацію про перетворення автономної Таджицької республіки в союзу і безпосереднє включення її до складу СРСР. Таким чином, Таджикистан добровільно увійшов до складу СРСР на правах рівноправної союзної республіки.

Серед привітань, що надійшли у зв'язку з цим на адресу уряду новоствореної республіки, одне з перших було від ВЦВК та РНК Української РСР. «Після п'яти років успішного соціалістичного будівництва,— говорилося в ньому,— при міцній підтримці трудящих усього Союзу ви справилися з головними труднощами й твердо стали на шлях дальшого розвитку господарства й культури, доставши повну можливість оформити самостійне державне існування на основі принципів

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Про Польщу: Промова на міжнародному мітингу в Лондоні, присвяченому 17-им роковинам польського повстання 1830 р., 29 листопада 1847 року.— Промова Маркса.— Твори, т. 4, с. 359.

⁵ Ленін В. І. Відповідь П. Київському (Ю. Пятакову): 1916 р.— Повне збір. творів, т. 30, с. 70.

⁶ Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана. Душанбе, 1964, с. 13—14.

ленінської національної політики. Вітаючи вас з цим великим історичним актом, трудящі України цілком підтримують прийняття вашої країни до складу рівноправних членів першого в світі Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁷.

У листопаді 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення перетворити Таджицьку обласну партійну організацію КП(б) Узбекистану в Комуністичну партію (більшовиків) Таджикистану. В червні 1930 р. відбувся I Установчий з'їзд КП(б) Таджикистану, на якому було завершено оформлення республіканської партійної організації.

Виділенню Таджикистану в самостійну союзну республіку передувала велика політична й організаційська робота, яка проводилася під керівництвом і за допомогою ЦК ВКП(б) і Радянського уряду. Сюди направлялися досвідчені працівники, кваліфіковані робітничі кадри з Росії, України, Білорусії. Здійснювалися заходи по підготовці національних кадрів. У великій кількості республіка одержувала машини, обладнання, промислові й продовольчі товари. З 1926 р. по 1929 р. більшу частину її бюджету становили дотації з союзних коштів. Усе це сприяло швидкому розвитку народного господарства Таджикистану.

Трудящі республіки, спираючись на всебічну допомогу братніх радянських народів, зуміли протягом порівняно короткого часу ліквідувати відсталість і здійснити перехід від феодалізму до соціалізму. За роки довоєнних п'ятирічок (1929—1940) було здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, розгорнуто культурну революцію. Як і в усій країні, в Таджикистані створювалася багатогалузева промисловість, яка оснащувалася передовою сучасною технікою. Стали до ладу такі великі підприємства, як Ленінабадський шовковий комбінат, бавовноочисні заводи в Душанбе, Канібадамі та ін. Уже в 1940 р. обсяг промислової продукції в республіці перевищив рівень 1928 р. у 8,9 раза⁸.

Величезне значення для економіки республіки мало спорудження Вахшської зрошувальної системи, яке було оголошено Всесоюзною ударною будовою. Всі роботи на ній фінансувалися з державного бюджету СРСР. У 1935 р. Вахшська іригаційна система стала до ладу, і лише протягом одного року урожай бавовнику підвищився на 48,3%. Таджикистан став однією з основних баз виробництва бавовни в Радянському Союзі.

Здійснення ленінського кооперативного плану корінним чином змінило життя трудящих села — дехкан. У 1938 р. 92% їх господарств були колективними. Успіхи в колективізації сільського господарства в республіках Середньої Азії остаточно розвінчали вигадки правих ухильників про те, нібито народи відсталих окраїн «не доросли» до колгоспного ладу.

Соціалістичне сільське господарство Таджикистану оснащувалося сучасною технікою. Так, уже в 1940 р. у колгоспах і радгоспах республіки працювало 4129 тракторів (у перерахунку на 15-сильні), 137 зернозбиральних комбайнів, 1534 вантажні автомобілі⁹. З відсталої аграрної окраїни царської Росії Таджикистан перетворився в аграрно-індустріальну соціалістичну республіку.

Комуністична партія приділяла велику увагу культурному будівництву в республіці, насамперед ліквідації неписьменності, розвитку охорони здоров'я. На цьому шляху довелося долати неймовірні труд-

⁷ Расулов Д. 40 лет Коммунистической партии Таджикистана. Душанбе, 1964, с. 35.

⁸ Союз равных. 1922—1972. М., 1972, с. 244.

⁹ Там же.

нощі. В Таджикистані величезним впливом користувалося мусульманське духовенство, яке чинило жорстокий опір усьому, що стосувалося зміни способу життя трудящих, залучення їх до нової культури. Швидко збільшувалася кількість шкіл, клубів, бібліотек, друкарень. Освіта стала надбанням усього народу. Якщо в 1927/1928 навчальному році налічувалося 336 шкіл (13 800 учнів), то в 1932/1933 р. число шкіл зросло до 2319 (124 900 учнів)¹⁰. Республіка мала широку мережу середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, культурно-освітніх і наукових установ.

Віроломний напад фашистських загарбників на Радянський Союз перешкодив мирному будівництву. Керованій Комуністичною партією радянський народ усе підпорядкував досягненню перемоги над ворогом. На захист своєї Батьківщини разом з іншими стали й трудящі Таджикистану. За мужність і героїзм, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, близько 50 тис. таджиків було нагороджено орденами й медалями СРСР, 48 чол. удостоєно звання Героя Радянського Союзу. У боях з ворогом перевірялася й зміцнювалася дружба народів. Учасник війни Б. Шарипов на сторінках «Ленинградской правды» розповів цікавий щодо цього епізод. Разом воювали в артилерійській частині друзі — росіянин М. Я. Яковлев та А. Холмударов. Вони поклалися, що, коли хтось із них загине, інший візьме його прізвище й ім'я. Сталося так, що в бою на р. Міус Яковлев був убитий ворожим снарядом, а Холмударов тяжко поранений. Вилікувавшись, він відправився у свою частину і вже в боях за Севастополь вирішив вступити до лав КПРС. Заяву написав від імені М. Я. Яковлева. Секретар партбюро розповів комуністам про клятву друзів, і Абдусамада під іменем Миколи Яковича Яковлева було прийнято в партію. Так, комуніст, син Таджикистану А. Холмударов почав носити ім'я свого побратима-росіянина¹¹.

Велика Вітчизняна війна була суворою перевіркою міцності СРСР. «Битва з найнебезпечнішим ворогом людства — гітлерівським фашизмом, — підкреслювалася в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — наочно продемонструвала, що радянські народи тільки в союзі, спільними силами можуть відстояти свою свободу і незалежність, свої революційні завоювання»¹².

Під час Великої Вітчизняної війни продовжували розвиватися дружні зв'язки українського й таджицького народів. Багато воїнів-таджиків визволяли від фашистських загарбників Українську РСР, тисячі евакуйованих жителів якої дістали притулок на таджицькій землі. Складовою частиною цього історичного процесу, в ході якого спілкувалися, краще пізнавали один одного, разом боролися за спільну справу трудящі України й Таджикистану, були культурні контакти. Багато українських радянських письменників і поетів, у тому числі Я. Шпорта, Б. Чалий, Д. Луценко, Ю. Чорний-Діденко та інші, проживали в гостинному Таджикистані, знайомилися з життям його народу, виступали на сторінках республіканських газет і журналів¹³. Таджицька тематика дістала широке відображення у творчості українських письменників того періоду.

КПРС постійно дбала про те, щоб всебічно зростала й зміцнювалася дружба народів Радянського Союзу, щоб дедалі тіснішими й багатограннішими ставали їх економічні, культурні й духовні зв'язки.

¹⁰ Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана, с. 117.

¹¹ Ленинградская правда, 1972, 11 окт.

¹² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 12 лютого 1972 р. К., 1972, с. 12.

¹³ Дун А. З. Из истории литературных связей таджикского и украинского народов. Душанбе, 1972, с. 70.

У постанові ЦК КПРС від 17 грудня 1968 р. «Про роботу ЦК Компартії Таджикистану по виконанню рішень XXIII з'їзду КПРС» перед партійними, радянськими й комсомольськими органами було висунуто завдання поставити в центр уваги пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, посилення братерських зв'язків трудящих республіки з усіма народами Радянського Союзу¹⁴.

У післявоєнні роки Таджицька РСР досягла величезних успіхів в економічному й культурному будівництві. Подана нижче таблиця свідчить про темпи зростання загального обсягу продукції промисловості та сільського господарства (1913 р.=1) й виробництва електроенергії (млн. кВт·год):

	1940 р.	1950 р.	1960 р.	1971 р.	1980 р.
Промисловість	8,8	13,0	38,0	95,0	135,0
Електроенергія	62,0	169,0	1288,0	3367,0	5800,0
Сільське господарство	2,5	2,6	4,2	7,8	8,8

За роки десятиї п'ятирічки, зокрема, виробництво електроенергії зросло в республіці в 3 рази. Нині за неповні 2 дні її виробляється більше, ніж за весь довоєнний 1940 р. Випуск продукції машинобудівної й металообробної промисловості зріс за цей час на 32,6%, кольорової металургії — у 2,9 рази, хімічної й нафтової промисловості — в 2,5 рази. Нині в Таджикистані налічується понад 100 галузей і підгалузей промислового виробництва. 400 підприємств становлять промисловий потенціал республіки. Кількісно і якісно зріс її робітничий клас. Якщо в 1929 р. у народному господарстві було зайнято 28 тис. робітників і службовців, то в 1980 р. — 815 тис., тобто більше як у 31 раз.

Вища мета партії — благо народу. За роки десятиї п'ятирічки в цьому напрямі в республіці зроблено багато. Зокрема, на підвищення добробуту народу було виділено на 3,6 млрд. крб. більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці¹⁵. Національний дохід збільшився на 20%.

План 1980 р. і десятиї п'ятирічки в цілому по реалізації промислової продукції і виробництву багатьох найважливіших видів виробів трудящі республіки виконали достроково. Промисловість виробила продукції на 3,7 млрд. крб. більше, ніж у роки дев'ятої п'ятирічки. Випуск товарів народного споживання зріс на 31%. Значно підвищилася їх якість.

Розширилася енергетична база Таджицької РСР. Стали до ладу Нурекська, Кайраккульська, Головна і Перша Перепадна ГЕС на р. Вахш, каскад Варзобських гідроелектростанцій, теплоелектроцентраль у Душанбе та ін. Гордістю таджицького народу є Нурекська ГЕС, яку називають «полюсом дружби». Вона входить до складу Південно-Таджицького енергетичного комплексу. Нурекська ГЕС на р. Вахш — одна з найбільших у світі. Кожний кілометр течії Вахшу «заряджений» утрічі більшим числом кіловат, ніж кілометр такої потужної водної артерії, як Єнісей. Спеціалісти підраховали, що на Вахші можна побудувати каскад з восьми електростанцій сумарною потужністю 43—45 млрд. кВт.

На спорудженні Нурекської ГЕС працювали представники більш як 40 національностей. Вся країна надсилала на будову необхідні матеріали, машини, обладнання. Харків'яни, зокрема, сконструювали

¹⁴ См.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1969. Т. 1, с. 228.

¹⁵ Коммунист Таджикистана, 1981, 22 янв.

й виготовили унікальні турбіни й кульові затвори для тунелів, здатні витримувати напір стовпа води висотою 275 м. Генератори — кожний потужністю 300 тис. кВт — надійшли з Уралу, 27-тонні самоскиди — з Білорусії, прилади й електротехнічна апаратура — з Латвії, електромотори — з Естонії, насоси — з Молдавії, скло — з Туркменії, метал — з Казахстану. У привітанні з нагоди пуску електростанції на повну потужність Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Нурек — будова, де народилася «робітнича естафета»^{15-а}. Нурекчани пишаються тим, що ця високоєфективна форма соціалістичного змагання поширилася по всій країні. Перші два агрегати Нурекської ГЕС було поставлено під промислове навантаження в 1972 р., на рік раніше запланованого. Восени 1979 р. (на рік і 3 місяці раніше, ніж передбачалося) станція запрацювала на повну потужність. 9 її агрегатів можуть щороку виробляти 11—12 млрд. кВт·год електроенергії — в 6 разів більше, ніж вироблялося в усій царській Росії.

Таким чином, братні республіки подають Таджикиській РСР велику допомогу в розвитку народного господарства. Її машинобудівна, електротехнічна, хімічна й інші галузі промисловості не можуть розвиватися без складного, високоточного обладнання й верстатів, які випускаються на підприємствах РРФСР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, прибалтійських республік. Рівень технічної оснащеності фабрик і заводів Таджикистану залежить від зв'язків з великими індустріальними центрами країни, які мають потужну виробничу базу й багатий досвід. Цей процес є закономірним і буде справляти дедалі зростаючий вплив на розширення інтернаціональних зв'язків, зміцнення дружби між народами¹⁶.

В умовах розвинутого соціалізму зростає роль взаємодопомоги між братніми республіками. Так, Таджикиська РСР одержує з РРФСР понад 20 видів продукції і таку ж кількість відправляє сама, з Української РСР, відповідно, — 13 і 10, Вірменської — 9 і 12, Казахської — 12 і 23, Узбецької — 19 і 26¹⁷.

Значний поступ у своєму розвитку зробило сільське господарство Таджикиської РСР. Нині в республіці налічується 226 радгоспів і 166 колгоспів — великих механізованих багатогалузевих господарств.

Провідною галуззю сільського господарства є бавовництво. Республіку по праву називають краєм «білого золота». Вона дає 11,25% загального виробництва бавовни-сирцю в СРСР. 35% найбільш цінних тонковолокнистих сортів бавовнику в країні вирощують трудівники Таджикистану. На листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося, що зусиллями партії й держави, самовідданою працею бавовнярів у країні створено надійну базу для неухильного зростання виробництва бавовни. Однак питання полягало не тільки в тому, щоб збільшувати виробництво, підкреслив у своєму виступі на Пленумі товариш Л. І. Брежнев, а й підвищити якість бавовни¹⁸.

Сільські трудівники республіки доклали всіх зусиль, щоб виконати поставлені перед ними завдання. Їх досягнення дістали високу оцінку товариша Л. І. Брежнева на листопадовому (1979 р.) Пленумі ЦК КПРС та в його привітанні трудящим республіки з нагоди виконання ними соціалістичних зобов'язань по продажу державі бавовни та іншої сільськогосподарської продукції. Однак на Пленумі відзнача-

^{15-а} Известия, 1980, 19 янв.

¹⁶ Торжество ленинских идей пролетарского интернационализма. М., 1974, с. 453.

¹⁷ Поточний архів Головного управління Ради Міністрів Таджикиської РСР по матеріально-технічному постачанню. Відділ удосконалення постачання. П. № 10. Економічні зв'язки з республіками Союзу РСР.

¹⁸ Див.: Брежнев Л. І. Виступ на Пленумі Центрального Комітету КПРС 27 листопада 1978 року. Постанова Пленуму ЦК КПРС. К., 1978, с. 5.

лося, що попереду стоять ще складніші й відповідальніші завдання.

Враховуючи це, партійні організації вжили всіх заходів до того, щоб плани десятої п'ятирічки республіка перевиконала з усіх галузей господарства. За 5 років (1976—1980) Батьківщина одержала 4531 тис. т бавовни-сирцю, тобто на 479 тис. т більше, ніж за попереднє п'ятиріччя¹⁹. В цілому валовий збір бавовнику зріс з 32,3 тис. т у 1913 р. до більш як 1 млн. т у 1980 р., тобто майже в 31 раз. З кожного гектара в середньому зібрано понад 32,8 ц. Середньорічне виробництво його досягло 906 тис. т. І все це дісталось нелегкою працею. У важких погодних умовах, зокрема, збирали врожай бавовнярі республіки в 1981 р.

За видатні успіхи в розвитку бавовництва, виведення нових прогресивних методів вирощування бавовнику, виконання і перевиконання планів його здачі державі республіку нагороджено в 1956 р. — орденом Леніна, 1972 р. — орденом Дружби народів, у 1974 р. — орденом Жовтневої Революції.

В республіці також вирощують зернові й ефіроолійні культури, розвинуті шовківництво, картоплярство, овочівництво, баштанництво. Таджикистан славиться своїми садами й виноградниками. Важливе місце в структурі сільського господарства займає тваринництво (2-е місце після рільництва за прибутковістю).

Трудащі Таджицької РСР продали державі за роки десятої п'ятирічки зерна більше, ніж у дев'ятій, на 57 тис. т, овочів, фруктів, винограду й баштаних культур — 786 тис. т, цитрусових — 2507 т, м'яса (в живій вазі) — 87 тис. т, молока — 357 тис. т, яєць — 437 млн. штук, каракулевих шкур — 102 тис. штук, шовковичних коконів — 2507 т, вовни — на 3358 т.

На основі інтенсивного розвитку народного господарства, зростання продуктивності праці підвищується матеріальний добробут трудящих республіки. Рік у рік зростає національний дохід, а разом з ним і реальні доходи населення. В роки десятої п'ятирічки трудящі Таджицької РСР одержали виплат і пільг із суспільних фондів споживання на 1,6 млрд. крб. більше, ніж у дев'ятій. Витрати на освіту збільшилися за цей період на 95,8 млн. крб., або на 29,7%, охорону здоров'я й фізичну культуру — 45,7 (37,1%), соціальне забезпечення — 70,3 (32,1%), оплату відпусток — 25,2 (35,4%), утримання житлового фонду — на 81 млн. крб., або на 27,3%.

Комуністична партія живає заходів для скорочення різниці в оплаті праці сільських трудівників і промислових робітників. За 12 років зарплата колгоспників республіки зросла вдвічі й у 1977 р. становила в середньому в колгоспі ім. Леніна Пролетарського району, наприклад, 210 крб., ім. Героя Радянського Союзу Д. Азизова Ходжентського району — 168 крб.

Швидкими темпами ведеться в Таджицькій РСР житлове будівництво. Зростає роздрібний товарообіг. Сьогодні в республіці вчиться кожний третій її житель. Загалом у Таджикистані діє 3141 загальноосвітня школа, 10 вузів, 39 технікумів, 63 училища. 7 тис. наукових співробітників (з них — 2500 докторів і кандидатів наук) працюють у 57 науково-дослідних установах республіки. Гордістю таджицького народу є Академія наук Таджицької РСР. У 20 її установах працюють 3000 дослідників, у тому числі 500 докторів і кандидатів наук. Учені Таджикистану проводять дослідження в найрізноманітніших галузях, починаючи від природи атома до космічних глибин. Широко відомі в нашій країні своїми науковими розробками інститути астрофізики, гастроентерології, сейсмостійкого будівництва і сейсмології. Далеко за межами республіки знають праці багатьох таджицьких математиків,

¹⁹ Коммунист Таджикистана, 1981, 22 янв.

астрономів, ботаніків, хіміків, біофізиків, філологів, істориків, сходознавців, зокрема Б. Г. Гафурова, Г. А. Алієва, О. В. Добровольського, В. П. Красичкова, З. Ш. Раджабова, М. Н. Нарзукулова, П. Н. Овчинникова, М. Ф. Фазилова, М. С. Асимова, К. Т. Таджієва та багатьох інших. На батьківщині всесвітньовідомого Абуалі Ібн Сіно (Авіценни) успішно розвивається медична наука. В історично короткий строк тут ліквідовано багато небезпечних хвороб.

Велика увага приділяється розвитку культури. В Таджикиській РСР діє 11 професійних і 18 народних театрів, 5 концертних організацій, кіностудія, 7 музеїв, 1300 клубів, 27 парків культури і відпочинку. 2500 колективів художньої самодіяльності активно ведуть пошуки нових талантів.

Високу оцінку здобули твори письменників і поетів Таджикистану: лауреата Ленінської премії, Героя Соціалістичної Праці М. Турсунзаде, С. Айні, А. Лахуті, Р. Джаміла, Дж. Ікромі, М. Міршакара, М. Рахімі, Ф. Ніязі, Х. Каріма, Б. Рахім-заде, М. Камоата та багатьох інших.

Радянська багатонаціональна література відіграє важливу роль у зміцненні єдності й зближенні народів СРСР. Характерною особливістю розвитку національних культур періоду розвинутого соціалізму, в тому числі й таджицької, є яскраво виражений інтернаціоналізм. Таджики дістали можливість читати в перекладі на таджицьку мову безсмертні твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. В республіці видаються шедеври російської і світової літератури. Ще в 1940 р. в перекладі на таджицьку мову вийшли «Вибрані вірші» великого українського поета Т. Г. Шевченка (перевидано в 1954 р.). У 1961 р., коли в Таджикистані проходив Тиждень української літератури, було видано ще одну збірку віршів поета «Васіят» («Заповіт»), а в 1964 р. — до 150-річчя з дня його народження — «Дур аз дар'є» («Перлину річки»). До останнього видання, зокрема, ввійшла поема «Катерина» в перекладі М. Каноата. Твори Т. Г. Шевченка перекладали також М. Турсун-заде, М. Рахімі, Дж. Сухайлі, М. Амін-заде, Х. Юсуфі та ін.

В Таджикиській РСР успішно розвивається театральне мистецтво, яке своїм зародженням зобов'язане таким відомим митцям, як С. С. Прокоф'єв, С. А. Баласанян, А. С. Ленський, В. Г. Фере та ін. Заслуженою популярністю користуються в республіці народні артисти СРСР М. Касимов, Т. Фазилова, А. Бурханов, Л. Західова, А. Бабакулов, Х. Мавлянова, М. Собірова, Д. Муродов, народний артист Таджикиської РСР А. Рахимов та багато інших.

На власному досвіді народи Країни Рад переконалися, що згуртування в єдиному союзі примножує їх сили, прискорює соціально-економічний розвиток. «Ми вправі пишатися тим, — підкреслюється в постанові ЦК КППС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — що в спільному строю з трудящими всіх націй країни народи колишніх національних окраїн, приречені раніше на вікову відсталість, впевнено зробили крок у соціалістичне майбутнє, минаючи капіталізм, і досягли висот соціального прогресу. У спільній боротьбі за новий, справедливий світ виникли велике братерство людей праці, чуття єдиної родини, склалася непорушна ленінська дружба народів — невичерпні джерела будівничої творчості мас»²⁰. У братній сім'ї народів-братів великих успіхів у соціалістичному й комуністичному будівництві досяг працелюбний таджицький народ. У Звітній доповіді ЦК Компартії Таджикистану її XIX з'їздові перший секретар ЦК Компартії Таджикистану тов. Д. Расулов зазначив: «Сьогодні ми з радістю говоримо: все, чим нині багатий наш

²⁰ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

гірський край, все, чим ми по праву пишаємося, — це наочне підтвердження мудрості й далекоглядності ленінської національної політики нашої партії. Це, образно кажучи, свого роду матеріалізований гімн дружбі й братерству радянських народів. Це і кращий матеріал для виховання людей усіх поколінь в дусі беззавітної вірності ідеям інтернаціоналізму, не порушної дружби й братерства всіх радянських народів, почуття безмежної любові й відданості Батьківщині, рідній Комуністичній партії, готовності стати на захист завоювань соціалізму, глибокої поваги і вдячності всім народам-братам»²¹.

Ш. М. Ахунов, Б. М. Ризоєв, А. Ходжибаєв

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ И КУЛЬТУРЫ ТАДЖИКИСТАНА
В БРАТСКОЙ СЕМЬЕ НАРОДОВ СССР

Резюме

В статье раскрываются коренные социальные и экономические преобразования, происшедшие в Таджикской ССР под руководством Коммунистической партии, показаны достижения республики в единой семье советских народов.

---

²¹ Коммунист Таджикистана, 1981, 24 янв.

Є. П. ШАТАЛІНА (Київ)

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ
МІЖ ВИРОБНИЧИМИ КОЛЕКТИВАМИ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК
(1929—1941 рр.)

Відзначаючи 60-річчя утворення СРСР, радянські люди з гордістю оглядають пройдений шлях героїчних звершень і перемог. Яскравою сторінкою на цьому шляху є зародження й розвиток соціалістичного змагання, в якому виявилися дружба, взаємодопомога та співробітництво всіх народів Країни Рад. Трудове суперництво, ставши дійсно всенародною справою, сприяло тим досягненням, які здобули союзні республіки у ході будівництва соціалізму. В постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслюється, що тільки соціалістичний лад, дружба і братерське співробітництво забезпечують вільний, всебічний і динамічний розвиток усіх республік¹.

Історичний досвід СРСР свідчить, що соцзмагання — об'єктивна закономірність розвитку соціалістичної держави. На всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму воно позитивно впливає на зміцнення економіки, формування та вдосконалення нових виробничих відносин, виховання ідейно-моральних норм, а також сприяє активізації суспільно-політичної діяльності трудящих. Говорячи на XXVI з'їзді партії про матеріальні й духовні основи соціалістичного способу життя, про формування нової людини, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев відзначав, що «соціалізм народжує нове ставлення до праці. Одним з яскравих його проявів було і лишається соціалістичне змагання... У ньому виховуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»².

Звільнений труд став могутнім джерелом самоутвердження особи. Праця на себе й на своє суспільство, органічно поєднуючись в умовах соціалізму, сприяє небаченому вияву творчої енергії людини, що допомагає створенню матеріальних і духовних багатств, звеличує її, породжує в неї соціальний оптимізм.

Визначаючи соціалістичне змагання як невичерпне джерело творчих сил трудящих, В. І. Ленін зауважував, що в ньому «...вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»³.

Володимир Ілліч розглядав як важливий фактор у багатогранній діяльності Комуністичної партії й уряду країни організацію соціалістичного змагання. В. І. Ленін підкреслював, що вона «...повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади в економічній галузі»⁴. Володимир Ілліч обґрунтував методологічні принципи організації соцзмагання — гласність, порівняність результатів, можливість практичного повторення передового досвіду⁵, якими партія і

¹ Див.: Рад. Україна, 1982, 21 лют.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

³ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

⁴ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 142.

⁵ Див.: там же, с. 144.

держава керувалися на всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва.

Дослідження розвитку соціалістичного змагання в роки довоєнних п'ятирічок становить великий інтерес. Саме тоді зародився масовий патріотичний рух, виникли його нові форми і методи, які творчо застосовуються в сучасних умовах. Складовою частиною його є трудове суперництво між виробничими колективами радянських республік. Становлячи певний етап у розвитку соцзмагання, воно сприяло зміцненню дружби та співробітництва братніх народів.

Протягом довоєнних п'ятирічок Комуністична партія постійно приділяла значну увагу розвитку цього патріотичного руху. Публікація в радянській пресі статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?» (січень 1929 р.), звернення XVI партійної конференції «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу», відозва II конференції КП(б)У «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України» (квітень 1929 р.), а також постанова ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» (травень 1929 р.)⁶ відіграли вирішальну роль у широкому розгортанні цього руху.

Особливого значення набувало соціалістичне змагання в зв'язку з початком довгострокового планування народногосподарського розвитку СРСР. У роки довоєнних п'ятирічок стали визначальними такі його форми, як ударництво, зустрічне планування, створення наскрізних і госпрозрахункових бригад, ізотовський, стахановський та лунінський рух, а також рухи двохсотенників, багатроверстатників, за сумісництво професій тощо.

Формування єдиного народногосподарського комплексу країни сприяло дальшому розвитку соціалістичного змагання, зміцненню братерського співробітництва і взаємодопомоги радянських республік. У свою чергу його розгортання у республіках на основі посилення міжнаціональних зв'язків на практиці означало реалізацію ленінської настанови про повторення передового досвіду в загальносоюзному масштабі, прискорювало процес складання єдиної економіки СРСР.

Об'єднаний спільною метою створення матеріально-технічної бази соціалізму, прагненням достроково виконати завдання п'ятирічок, радянський робітничий клас через соціалістичне змагання поширював свої виробничі зв'язки, налагоджував обмін передовим досвідом, ділився здобутками новаторства, творчих починань і видатних рекордів. Все це сприяло економічному прогресу країни, зміцненню дружби та співробітництва, інтернаціональному єднанню всіх народів Союзу РСР.

Прикладом довгострокового творчого співробітництва, що продовжується й нині, є змагання шахтарів Донбасу та Кузбасу, донецьких гірників і нафтовиків Баку, металургів України й Уралу, портовиків Одеси і Ленінграда, гірників УРСР та Грузії, шахтарів Донбасу й Караганди, суднобудівників Миколаєва і Ленінграда, металургів «Дніпроспецстали» та «Електростали» (Москва), «Красного выборжца» (Ленінград) і Кольчугінського заводу ім. С. Орджонікідзе (Владимирська обл.)⁷. У роки довоєнних п'ятирічок почали змагатися і тракторобудівники Харкова, Сталінграда та Челябінська, будівники Дніпробуду, Свірбуду і Турксибу, робітники Дніпропетровської області й Молдавії. Після воз'єднання західних областей в єдиній

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4, с. 237—241, 252—254; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 619—622.

⁷ Дружба шахтерів Донбасса и Кузбасса. 1917—1972: Док. и материалы. Донецк, 1972, с. 211—212, 216—221; В труде, как в бою: Сб. док. и материалов. Одеса, 1972, с. 294, 297; Рад. Україна, 1972, 29 січ.; Матеріали совместного торжественного заседания ЦК КП Украины и Верховного Совета Украинской ССР, посвященного 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. 15 декабря 1972 года. К., 1972, с. 29; Правда, 1979, 13 марта.

Радянській державі включилися у соцзмагання між собою також нафтовики Борислава, Дрогобича, Азербайджану та Грузії⁸.

Кожна з довоєнних п'ятирічок була не тільки важливою віхою в створенні матеріально-технічної бази соціалізму, а й одним з етапів поступального розвитку соцзмагання, розширення і зміцнення творчих зв'язків між трудящими союзних республік. У роки першої п'ятирічки, основне завдання якої полягало в побудові фундаменту соціалістичної економіки, головною формою змагання стало ударництво. Воно здійснювалося на основі взаємних договорів про трудове суперництво між спорідненими підприємствами тієї чи іншої галузі в межах однієї республіки, регіону або всієї країни. Характерним є те, що саме дві шахти Донбасу — горлівська № 1 «Кочегарка» та кадіївська «Центральна-Ірміне», які ще на зорі виникнення масового соціалістичного змагання уклали між собою договір (і змагаються й нині), дали нашій країні таких відомих новаторів виробництва, як Микита Ізотов та Олексій Стаханов. Вони не тільки прославили ці шахти своєю роботою, а й були зачинателями масового руху передовиків, названого їх іменами.

Галузеве змагання досить швидко вийшло за межі окремих республік, набувши міжреспубліканського характеру, і стало поширеною, стабільною формою. Наприклад, шахтарі Донбасу і Кузбасу, розпочавши між собою змагання в 1927 р., уже з 1929 р. були неолітніми учасниками всіх всесоюзних змагань. У відповідь на опублікування в органі ЦК ВКП(б) — «Рабочей газете» (31 січня 1929 р.) заклику донецьких шахтарів у лютому 1929 р. розпочалося Всесоюзне соціалістичне змагання трудівників вугільної промисловості країни. В ньому взяли участь шахти Донбасу, Кузбасу, Підмосковного басейну, Уралу та Сибіру. Відтоді трудове суперництво гірників у всесоюзному масштабі стало нормою їх виробничого життя. Почався регулярний обмін делегаціями передовиків між Кузбасом, Донбасом і Підмосковним басейном⁹.

Активно включилися в змагання ударників і колективи машинобудівників країни. На 1 листопада 1930 р. у ньому брали участь 367,2 тис., а вже через рік — 634,5 тис. чол.¹⁰ Одним з перших у соціалістичне змагання 1929 р. вступили машинобудівники Краматорська й Люберців (Підмосков'я), Миколаєва і Ленінграда, Луганська та Москви. Кожен із заводів Південного машинобудівного тресту* змагався з кількома підприємствами, наприклад, Харківський і Луганський паровозобудівні заводи — з Сормовським паровозобудівним та ленінградським «Красным путиловцем»¹¹.

Багато з тих, що змагалися, закріпили своє суперництво-дружбу на довгі роки. Більш як півстолітнє змагання миколаївських і ленінградських суднобудівників є одним з таких прикладів. Партійні організації цих підприємств були його застрільниками. У квітні 1929 р. колектив ленінградського Балтійського суднобудівного заводу звернувся до робітників та інженерно-технічних працівників миколаївських об'єднаних державних заводів** з пропозицією вступити з ними у соціалістичне змагання. 25 червня 1929 р. було укладено відпо-

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 33, арк. 35; Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964: Док. и материалы профсоюз. М., 1965, с. 206—207; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1933—1941): Сб. док. и материалов в двух частях. К., 1977. Ч. 2, с. 50, 66—67, 72, 73, 89—90, 92—93, 123—125, 156, 174, 209, 211, 231—232; Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6, с. 282, 380—382.

⁹ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса, с. 73; Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.). М., 1956, с. 196, 200—201.

¹⁰ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964, с. 62.

* Цей трест об'єднував машинобудівні заводи України.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3294, арк. 122; Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964, с. 69; В труде, как в бою, с. 60.

** Об'єднання суднобудівних підприємств існувало до 1930 р.

відний договір. Уже в березні наступного року на Чорноморському суднобудівному заводі у рух ударників включилися 70% робітників і службовців. Соціалістичне змагання позитивно впливало на виробничу діяльність колективів, сприяючи достроковому виконанню планів, підвищенню продуктивності праці, поліпшенню всіх техніко-економічних показників роботи підприємств¹².

1929-й рік був переломним на всіх ділянках соціалістичного будівництва і, зокрема, в розгортанні масового трудового суперництва між трудящими братніх республік. Тільки протягом першої половини 1929 р. договори на соцзмагання уклали між собою колективи різних галузей народного господарства Російської Федерації, України, Білорусії, споріднених підприємств Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Мінська, Дніпропетровська, Ростова, гірники Чіатури та Нікополя, паровозоремонтники Тбілісі, Ростова і Харкова. Особливу активність у цьому відношенні виявили дніпробудівці. У травні 1929 р. вони надіслали виклик на соцзмагання одразу кільком колективам новобудов: Кузнецького комбінату, Челябінського і Харківського тракторних заводів та Турксибу. Незабаром про своє бажання змагатися з колективом Дніпробуду заявили трудівники Свірбуду та ряду підприємств Москви¹³.

Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б), відзначаючи зросту на той час трудову активність радянських людей, наголосив на тому, що й надалі особлива увага у розв'язанні народногосподарських завдань країни «...повинна бути приділена соціалістичному змаганню. Соціалістичне змагання має стати однією з найважливіших умов і передумов виконання всього плану в цілому»¹⁴.

Популярність соцзмагання, що охопило широкі маси, підтвердив оголошений у січні 1930 р. ленінський набір ударників, внаслідок якого до нього включилися 1,5 млн. трудящих. Усього на початку осені 1931 р. в промисловості й на транспорті країни налічувалося 200 тис. ударних бригад (3,5 млн. чол.)¹⁵.

Творча ініціатива робітничого класу збагатила цей рух новим змістом. Протягом першої п'ятирічки виникли такі його складові частини, як боротьба за дострокове виконання п'ятирічки, зустрічне й змінно-зустрічне планування, наскрізні та госпрозрахункові бригади, ізотовський рух тощо. Їх ініціаторами були робітники Луганська, Москви, Ленінграда, Ростова, Маріуполя, шахтарі Донбасу. Нові трудові почини знаходили широкий відгук в середовищі робітничого класу, впроваджувались у практику в ході розгортання соціалістичного змагання. У 1930–1931 рр., які були вирішальними для дострокового виконання п'ятирічки, в трудове суперництво включилися нові колективи підприємств, шахт, будов країни. Серед них — робітники Харкова й нафтовіки Азербайджану, металурги України та Уралу, будівники ХТЗ і робітники Магнітки, шахтарі Донбасу й нафтовіки Баку, колективи підприємств Москви, Ленінграда, Сталіно¹⁶

¹² В труде, как в бою, с. 9, 10, 60, 75, 143—144, 152.

¹³ Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1968, с. 138—139; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. К., 1972, с. 77; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. К., 1978, с. 94; Некрасова И. М. Формирование многонациональных рабочих коллективов на стройках первой и второй пятилеток.— В кн.: Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.). М., 1980, с. 73.

¹⁴ КПРС в резолюциях..., т. 4, с. 318.

¹⁵ История профдвижения в СССР. М., 1961, с. 293; История социалистического соревнования в СССР. М., 1980, с. 88—89.

¹⁶ Робітнича газета «Пролетар», 1930, 9 січ.; 1931, 6 серп.; Правда, 1931, 13, 17 мая; 1 июня; 18 авг.; Макеевский рабочий, 1932, 2 февр.; Курлеубаев С. Братерська допомога шахтарів Донбасу гірникам Караганди в період створення третьої вугільної бази СРСР.— УІЖ, 1968, № 8, с. 71—73. Дихолобова З. Г. Співдружність робітників Донбасу та інших промислових районів у період соціалістичної реконструкції.— УІЖ, 1980, № 8, с. 59.

та інших міст. З квітня 1931 р. почалося шефство шахтарів Донбасу над Карагандинським вугільним басейном¹⁷.

Повсюдне впровадження нових форм соціалістичної організації праці свідчило про те, що ленінські принципи гласності, передачі й поширення передового виробничого досвіду успішно втілювалися в життя. Наприклад, змінно-зустрічне планування, яке вперше застосували в 1931 р. металурги Маріупольського заводу ім. Ілліча, підхопили багато підприємств. Уже на 1 листопада 1933 р. тільки на 12 найбільших металургійних заводах країни існувало 2353 змінно-зустрічні бригади, в яких майже 33,5 тис. робітників працювали за методом маріупольців¹⁸.

Однією з визначних форм соціалістичного змагання в першій п'ятирічці став ізотовський рух, 50-річчя якого нещодавно відзначалося в країні. Він дістав велике поширення на підприємствах, шахтах, новобудовах РСФРР, України, Білорусії, Закавказзя, охопив усі галузі промисловості і сприяв обміну досвідом між республіками у справі виробничо-технічного навчання робітників, насамперед молоді, за почином новаторів. Ізотовські школи, дні, путівки і ради, кутки й кімнати стали справжніми осередками передачі передового досвіду, підвищення кваліфікації робітників та успішного оволодіння ними новою технікою.

На кінець першої п'ятирічки різними формами соціалістичного змагання в промисловості країни було охоплено понад 2 тис. підприємств. В них діяли 79 526 госпрозрахункових бригад, 4434 наскрізні бригади, 1019 громадських буксирів, 3464 раціоналізаторські бригади, 4285 груп поліпшення якості продукції, 8369 планово-оперативних груп, 2451 енергоосередок¹⁹. У цих формах змагання активну участь брали десятки тисяч робітників різних республік, виробниче спілкування яких поглиблювало його зміст. На кінець 1933 р. уже змагалися близько 5 млн. чол.²⁰ Це їх ударною працею, героїчними зусиллями всього багатонаціонального робітничого класу лозунг луганських паровозобудівників «П'ятирічку — за чотири роки!», висунутий у липні 1929 р., було підхоплено по всій країні і втілено в життя.

Коллективи деяких підприємств Москви, Ленінграда, Харкова, Києва та Одеси, нафтовики Баку й Грозного виконали п'ятирічні плани за 2,5—3 роки. Цьому великою мірою сприяло соцзмагання²¹. Близько 2 тис. передовиків виробництва першої п'ятирічки було нагороджено орденами²². Січевий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) відзначив, що «переможного завершення п'ятирічки партія досягла на основі неухильного зростання творчої активності і виробничої ініціативи широких мас, на основі залучення дедалі більшої кількості робітників і колгоспників в ряди ударників соціалістичного будівництва, на основі розгорнутого соцзмагання»²³.

Побудова фундаменту соціалістичної економіки забезпечила необхідні передумови для завершення технічної реконструкції народного господарства СРСР. Це стало головним завданням другої п'ятирічки. На XVII з'їзді ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) підкреслювалося, що однією з умов виконання нового народногосподарського плану є дальший розвиток трудової активності й самодіяльності мас,

¹⁷ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. К., 1966, с. 409, 577.

¹⁸ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964, с. 82—83.

¹⁹ Там же, с. 106—108.

²⁰ КПСС: Справочник. М., 1980, с. 226.

²¹ Пролетар, 1931, 6 серп., 10 жовт.; Історія Української РСР, т. 6, с. 187.

²² Ворожейкин И. Е. Летопись трудового героизма: Краткая история социалистического соревнования в СССР. М., 1979, с. 85.

²³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 5, с. 71.

«...піднесення справи соціалістичного змагання, особливо з метою кращого освоєння нової техніки і нових виробництв»²⁴. Отже, стрижнем творчого суперництва трудящих радянських республік тоді була боротьба за оволодіння технікою. В перші роки п'ятирічки вона здійснювалася на основі проведення Всесоюзних конкурсів у вугільній, металургійній, залізородній та інших галузях промисловості. В зв'язку з цим дальшого розвитку набуло соціалістичне змагання виробничих колективів шахт Донбасу, Кузбасу й Підмосков'я, металургів України і Уралу, нафтовиків Баку і гірників Донбасу, робітників марганцевих рудників Чіатури й Нікополя, машинобудівників Харкова, Ленінграда, Челябінська, Сталінграда та ін.

В боротьбі за оволодіння технікою поглиблювалися вже налагоджені й встановлювалися нові зв'язки між трудовими колективами. Так, у 1933 р. робітники ХТЗ вивчали передовий досвід на провідних заводах Москви, Ленінграда й Челябінська. Представники Харківського турбогенераторного заводу відвідали металічний завод у Ленінграді. На Одеський завод ім. Жовтневої революції приїздили робітничі делегації Челябінська, Ростова та інших підприємств сільськогосподарського машинобудування країни²⁵. У вересні 1934 р. до Києва прибула делегація ударників Москви і Московської області²⁶.

Виходячи з настанов Комуністичної партії, партійні та громадські організації в ті роки приділяли особливу увагу ліквідації відставання у вугільній та металургійній промисловості. Значна роль у цій справі відводилася Всесоюзному змаганням в даних галузях. Ініціаторами його розгортання були колективи передових шахт Донбасу та провідних заводів металургійної промисловості країни. Протягом 1933—1935 рр. відбувалися Всесоюзні конкурси шахтарів та металургів, які сприяли розвитку соцзмагання. Для кращого виконання умов конкурсів, налагодження зв'язків і співробітництва з трудовими колективами інших республік на Україні, у Донбасі та Придніпров'ї проводилися зльоти ударників — шахтарів та металургів — за участю представників Підмосков'я, Північного Кавказу, Уралу та інших регіонів країни.

У ході цих зустрічей відбувався обмін передовим досвідом, розвивалися трудове суперництво окремих районів, шахт, заводів, а також індивідуальні зв'язки робітників, новаторів виробництва. Так, гірники Шахтинського району Північно-Кавказького краю викликали на соціалістичне змагання шахтарів Краснолуцького району Донбасу і 26 серпня 1933 р. уклали між собою відповідний договір²⁷. Достроково виконавши річний план вуглевидобутку 1933 р., передова шахта Донбасу — горлівська № 1 «Кочегарка» прийняла виклик на змагання з робітниками та інженерно-технічними працівниками шахти № 10 Підмосковного вугільного басейну²⁸.

На другому вседонецькому зльоті шахтарів-ударників (грудень 1933 р.) уклали між собою договір на соціалістичне змагання знатний шахтар Микита Ізотов і кращий ударник Підмосковного вугільного басейну Іван Ізотов²⁹. Горлівський міськом КП(б)У в березні 1934 р. на прохання шахтарів Прокоповського рудника в Кузбасі вирішив

²⁴ Там же, с. 145.

²⁵ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. док. и материалов. Харьков, 1960. Т. 1, с. 206; Полстолетия на вахте. Донецк, 1967, с. 35; Савчук А. Завод имени Октябрьской революции. Одесса, 1967, с. 89; Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова. Харків, 1971, с. 42.

²⁶ Комуніст, 1934, 20 верес.

²⁷ Комуніст, 1933, 28 серп.

²⁸ Комуніст, 1933, 23 листоп.

²⁹ От Никиты Изотова до Николая Мамаю. Сталино, 1961, с. 24—25.

направити бригаду ізотовців — врубмашиністів та вибійників для передачі новаторського досвіду³⁰.

В металургії особливо інтенсивним було трудове суперництво робітників Макіївського ім. С. М. Кірова та Сталінського заводів з колегами з Магнітогорська та Кузнецька. В індивідуальному змаганні виборювали першість за найкращий коефіцієнт використання обсягу печі визначні майстри своєї справи І. Коробов — з Макіївського й Л. Ровенський — з Кузнецького заводів³¹.

У змагання шахтарів і металургів країни втягувався багатотисячний колектив як основних, так і суміжних галузей, зокрема рудодобувної промисловості, пов'язаної з металургійним виробництвом. Це був справжній всенародний рух боротьби за вугілля і метал, перед якому вели провідні шахти й заводи РСФРР та України.

Важливою складовою частиною соціалістичного змагання трудових колективів була боротьба за зниження собівартості продукції та зміцнення госпрозрахунку, за роботу без державних дотацій, поліпшення якості виробів тощо. Перші госпрозрахункові бригади були створені на початку 1931 р., а у 1932 р. в них налічувалося вже понад 1,5 млн. робітників³². На дальше зміцнення госпрозрахункових засад у промисловості вказав XVII з'їзд ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.), підкресливши, що «...основою господарської діяльності повинна бути боротьба за впровадження госпрозрахунку в усіх ланках народного господарства, посилення планово-фінансової дисципліни...»³³. На 1 січня 1934 р. з 2475 облікованих підприємств країни 1574 мали госпрозрахункові бригади, які об'єднували 33% їх робітників³⁴.

Передовий досвід окремих трудових колективів різних республік ставав надбанням усіх виробничих колективів країни. Вперше у 1933 р. на московському заводі «Серп и молот» була проведена партійно-технічна конференція з питань зниження собівартості. Аналогічні конференції почали проводитися й на інших підприємствах країни. Вони сприяли розробці конкретних практичних заходів. У вугільній промисловості ініціатором впровадження оперативного обліку собівартості на кожній дільниці, у бригаді та зміні став колектив шахти № 22 «Голубівка» тресту «Кадіїввугілля». Голову вугілля СРСР та Донецький обком КП(б)У, а також перша вседонецька конференція з питань собівартості (травень 1934 р.) запропонували поширити цей досвід на шахтах інших вугільних басейнів СРСР. У масовому русі за рентабельність підприємств, за відмову від державних дотацій першість належала колективу Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова, що вже у 1935 р. почав працювати з прибутком у 10 млн. крб. «Правда» в передовій статті «Досвід Макіївки — всій важкій промисловості» високо оцінила це починання, підкресливши, що робота без дотацій і збитків підносить народне господарство на вищий ступінь³⁵. Передовий почин макіївців був підхоплений в усій країні. За короткий час з різних республік на заводі побувало понад 150 бригад з метою вивчення передового досвіду³⁶. Незабаром на беззбиткову працю перейшли заводи «Спецсталі», Таганрозький ім. А. А. Андрєєва, Керченський ім. П. Л. Войкова, московські «Серп и молот», електрозавод ім. В. В. Куйбишева, підшипниковий, верстатозавод ім. Г. К. Орджонікідзе, лєнінградський «Красный треугольник», сталінградський «Красный Октябрь», Магнітогорський металург-

³⁰ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса, с. 84—85.

³¹ Комуніст, 1934, 10 груд.; 1935, 24 трав.

³² В о р о ж е й к и н И. Е. Указ. соч., с. 78.

³³ КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 143.

³⁴ Индустриализация СССР. 1933—1937 гг.: Док. и материалы. М., 1971, с. 535.

³⁵ Правда, 1935, 17 июля.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5454, оп. 19, спр. 16, арк. 51.

гійний та багато інших підприємств³⁷. Обмін досвідом між республіками у ході змагання сприяв виявленню невикористаних резервів, що в цілому зумовлювало підвищення ефективності виробництва.

Широку підтримку в країні дістали заклик робітників Тульського збройового заводу (1933 р.) про виробничий похід за високу якість продукції та рух відмінників (1934 р.), що виник з ініціативи робітників Московського авіаційного заводу ім. В. Р. Менжинського. Одними з перших у боротьбу за підвищення якісних показників своїх виробів вступили передові підприємства Харкова — ХТЗ, «Світло шахтаря», верстатобудівний завод³⁸. Висока й відмінна якість продукції стала однією з найголовніших умов у договорах на соцзмагання між підприємствами й окремими трудівниками республік. Вона свідчила про зрослий рівень виробничо-технічної кваліфікації робітників, їх соціалістичне ставлення до праці. Водночас це було одним з показників освоєння нової техніки і передової технології радянським робітничим класом, що мало велике політичне й економічне значення в боротьбі за техніко-економічну незалежність країни. На середину 1935 р. різними формами соціалістичного змагання в СРСР було охоплено три чверті промислових робітників³⁹.

Вишкнення стахановського руху, підготовлене всім ходом соціалістичного будівництва, стало закономірним розвитком творчості мас, безперечним доказом наявності могутніх резервів і можливостей нового ладу, які яскраво виявилися у поступальному розгортанні масового трудового суперництва. Воно свідчило про соціальну зрілість робітничого класу, який, за висловом В. І. Леніна, «...спроможний здійснити покладене на нього велетенське завдання, по-перше, тому, що він найисильніший і найпередовіший клас цивілізованих суспільств...»⁴⁰.

Стахановський рух швидко став надбанням трудящих усіх галузей народного господарства країни. На нові методи праці переходили робітники Москви і Ленінграда, Караганди і Чіатури, Білорусії та Грузії⁴¹. Для вивчення досвіду О. Г. Стаханова у другій половині 1935 р. Донбас відвідали делегації робітників РСФРР, Білорусії, Азербайджану, Казахстану, Грузії, різних промислових центрів країни⁴².

Для обміну досвідом і накреслення дальших завдань по змаганню й виробничій діяльності трудових колективів республік важливе значення мали паради та зльоти стахановців як загальні (всесоюзні), так і галузеві. Перша Всесоюзна парада відбулася в листопаді 1935 р. у Москві. Вона узагальнила досвід стахановського руху в країні. Починаючи з кінця 1935 р. проводилися всесоюзні й галузеві зльоти стахановців: машинобудівників у Ворошиловграді (за участю представників заводів Москви, Харкова, Новочеркаська, Ярославля, Коломни, Краматорська та ін.), працівників алюмінієвої промисловості в Запоріжжі (у ньому брали участь трудівники електродних заводів Москви, Волхова, Тіхвіна⁴³), а також металургійної, цукрової, легкої та інших галузей промисловості. На регіональні й обласні зльоти запро-

³⁷ Техническая пропаганда, 1935, № 17, с. 47; Документы трудовой славы москвичей: Сб. док. и материалов. М., 1967, с. 154; Гершберг С. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности. М., 1956, с. 113, 117.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, сир. 3440, арк. 1, 12, 21.

³⁹ История СССР: С древнейших времен до наших дней. М., 1971. Т. 9, с. 95.

⁴⁰ Ленин В. И. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу, з приводу «комуністичних суботників»). — Повне зібр. творів, т. 39, с. 15.

⁴¹ Братское единство народов СССР. Кишинев, 1976, с. 122—123; Из истории украинно-грузинских связей, с. 139; История БССР. Минск, 1961. Т. 2, с. 308—309.

⁴² Зиза Н. К. Творческое сотрудничество рабочего класса Советской Украины и братских республик СССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Днепрпетровск, 1982, с. 20.

⁴³ Комуніст, 1935, 12, 15, 16, 18, 20 листоп.; Соціалістический Донбас, 1935, 21 нояб.

шувалися також представники споріднених професій та підприємств інших республік. Наприклад, на зльоті стахановців Кузбасу (січень 1936 р.) були присутні делегації гірників Донбасу, Караганди, Черемхово⁴⁴. Народи та зльоти новаторів виробництва сприяли зміцненню безпосередніх контактів між трудовими колективами. Так, для обміну передовим досвідом машинобудівників бригада кіровоградського заводу «Червона зірка» побувала на ростовському «Красном Аксае», трудівники Херсонського заводу ім. Г. І. Петровського — на Горьковському та Люберецькому заводах. У Харків, до робітників заводу «Серп і молот», не раз приїздили їх товариші по змагання з Люберців⁴⁵.

Змагання трьох гігантів тракторної промисловості — Харківського, Сталінградського і Челябінського заводів — стало взірцем для багатьох виробничих колективів не тільки з точки зору його ефективності та стабільності, а й активного впровадження новаторських методів праці у виробництво. Імена новаторів у цій галузі промисловості — Г. Стадника, Д. Васильєва, Д. Фошина, С. Чалого, М. Колесника, М. Овечникова, К. Лебедева — відомі всій країні. Успішне трудове суперництво машинобудівників було одним з факторів, що забезпечив реальний економічний результат. Уже в другій п'ятирічці машинобудування СРСР зайняло перше місце в Європі та друге у світі. Наша країна почала експортувати свою продукцію в Голландію, Данію, Єгипет, Болгарію та інші країни, а з 1937 р. припинила масовий импорт машин⁴⁶.

Значного піднесення набуло соцзмагання між металургами країни з появою стахановського руху, яким до серпня 1936 р. було охоплено 26,6% робітників галузі⁴⁷. Тільки на заводах об'єднання «Сталь» за рік з'явилося понад 200 майстрів першого класу, 33 тис. стахановців і 30 тис. ударників⁴⁸. Використання виявлених резервів було запорукою дальшого розвитку металургії. З ініціативи шести заводів Донбасу і Придніпров'я почалася боротьба за випуск 60 тис. т сталі та 45 тис. т прокату щодоби. Досягнення цього рівня забезпечувало радянській металургії першість в Європі. На заклик колективу Маріупольського заводу ім. Ілліча у змагання за додаткові тисячі тонн металу включилися провідні підприємства галузі всієї країни й воно стало, таким чином, всесоюзним. Багато металургів з підприємств різних республік приїздили до маріупольців запозичати досвід кращого сталевара М. Мазая. Весь металургійний Донбас виконав достроково річну програму 1936 р. Тільки три гіганти чорної металургії СРСР — Макіївський ім. С. М. Кірова, Магнітогорський та Кузнецький заводи — дали в тому році стільки чавуну, скільки виробляла вся царська Росія протягом року⁴⁹. Вже на кінець другої п'ятирічки за випуском чавуну і сталі СРСР належало третє місце у світі і друге в Європі⁵⁰.

Підбиваючи підсумки другої п'ятирічки, XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) підкреслив, що «успіхи, досягнуті в галузі освоєння нової техніки, яскраво виявились в стахановському русі. Розгортання соціалістичного змагання і його вищої форми — стахановського руху — привело до могутнього піднесення продуктивності праці в промисловості...»⁵¹.

⁴⁴ Дружба шахтерів Донбасса и Кузбасса, с. 94.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 15, арк. 34; спр. 17, арк. 2, 193 зв., 220 зв., 222.

⁴⁶ Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.). М.—Л., 1939, с. 25, 28—29, 66; Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933—1940 гг. М., 1963, с. 259.

⁴⁷ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964, с. 140.

⁴⁸ Комуніст, 1937, 1 січ.

⁴⁹ 20 лет Советской власти: Стат. сб. М., 1938, с. 32.

⁵⁰ Социалистическое строительство Союза ССР, с. 25.

⁵¹ КПРС в резолюциях..., т. 5, с. 331.

Завдання народногосподарського плану третьої п'ятирічки, затвердженого XVIII з'їздом ВКП(б), були спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази соціалізму, дальший розвиток соціалістичного суспільства. Як з'їзд, так і XVIII партійна конференція (лютий 1941 р.) поставили перед партійними організаціями, усіма трудящими країни завдання по дальшому розгортанню соцзмагання і, зокрема, стахановського руху в промисловості й на транспорті з тим, щоб воно, як і раніше, було підпорядковане головному — підвищенню продуктивності праці, розв'язанню найважливіших завдань виробництва, підтягуванню відстаючих ділянок⁵².

На основі стахановського руху в роки третьої п'ятирічки народжувалися нові патріотичні починання, ініціаторами яких були робітники-новатори, трудові колективи підприємств різних союзних республік. Соціалістичне змагання сприяло поширенню цих починань та їх впровадженню у виробництво. Ще в 1936—1937 рр. повсюдно розгорнувся рух двохсотенників (за виконання двох і більше норм за зміну). В 1939 р. з ініціативи робітників Харківського верстатобудівного заводу та Уралмашу на машинобудівних підприємствах країни почався рух за багатOVERстатне обслуговування та сумісництво професій. Уже в I кварталі 1940 р. на заводах важкого, середнього й загального машинобудування та авіапромисловості працювали понад 18 тис. багатOVERстатників⁵³. Новий метод праці поширився і в інших галузях. В залізорудній промисловості за почином бурильника шахти ім. Ілліча на Криворіжжі О. Семиволоса (1940 р.) розгорнулося змагання за швидкісне багатозабійне буріння, яке з успіхом застосовували гірники Уралу, Вірменії та інших регіонів СРСР⁵⁴. На залізничному, водному й автомобільному транспорті в 1940 р. почався лунінський рух. Його ініціатор машиніст Новосибірського депо Томської залізниці М. Лунін запропонував організувати експлуатацію паровозів без залучення ремонтників. За півроку його бригада зекономила понад 23 тис. крб. На початку 1941 р. тільки на залізницях країни працювало за лунінським почином 9 тис. паровозних бригад⁵⁵.

Застосування передових форм соціалістичної праці у провідних галузях промисловості давало відчутний економічний результат. Наприклад, в ході змагання гірників значно зріс видобуток вугілля у країні. Якщо в 1929 р. було видано на-гора понад 40 млн. т вугілля, то у 1940 р. — уже 165,9 млн. т⁵⁶.

В середині 1940 р. розвитку соціалістичного змагання між колективами металургійних підприємств сприяли нові форми передових методів праці, зокрема швидкісні плавки за почином мариупольців, а також всеоюзне змагання за галузями — з ініціативи трудівників Дніпропетровського заводу металургійного устаткування (ДЗМУ). Уже до жовтня 1940 р. у нього включився ряд заводів УРСР (ім. Ф. Е. Дзержинського, ім. Г. І. Петровського, «Запоріжсталь»), «Серп и молот» (Москва), «Електросталь» (Московська область), а також Кузнецький, Магнітогорський комбінати та багато інших підприємств. Змагання за галузями охопило значні ділянки народного господарства (до 80% працівників промисловості, будівництва й транспорту)⁵⁷. Внаслідок застосування новаторських методів праці в металургійній промисловості (насамперед швидкісного сталеваріння), широкого обміну досвідом, взаємодопомоги і всеосяжного соціалістичного

⁵² Там же, с. 334—335, 460.

⁵³ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964, с. 479.

⁵⁴ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, с. 87.

⁵⁵ История СССР, т. 9, с. 331.

⁵⁶ Социалистическое строительство Союза ССР, с. 47; Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933—1940 гг., с. 220.

⁵⁷ Рогачевская Л. С. Этапы развития социалистического соревнования. М., 1978, с. 22.

змагання відставання в її розвитку порівняно з іншими галузями народного господарства було ліквідоване.

Крім галузей важкої промисловості, змагання між виробничими колективами братніх республік протягом п'ятирічок розвивалося також серед будівельників України, Уралу й Західного Сибіру, залізничників і річників УРСР, РРФСР та Грузії, швейників України й Білорусії, харчовиків Російської Федерації, УРСР та БРСР й ін. Наприклад, у січні 1941 р. підписали договір і вступили в соцзмагання три залізниці — Західна, Московсько-Київська та Білоруська. Костянтинівський хімічний завод (Донбас) викликав на змагання Бондюжський хімзавод ім. Л. Я. Карпова (РРФСР)⁵⁸. Не було жодної галузі, робітники якої б не брали участі у трудовому співробітництві республік.

За роки першої й другої п'ятирічок соціалістичним змаганням було охоплено 6,5 млн. чол., з яких 43,8% стали стахановцями й ударниками. На 1 січня 1941 р. вони становили вже 54,8% усіх зайнятих у народному господарстві⁵⁹. Серед його активних учасників — представники багатонаціонального робітничого класу СРСР, у тому числі: О. Бусигін, І. Гудов, М. Сметанін, П. Капков та І. Янкін — з Російської Федерації; П. Кривонос, М. Дюканов, Я. Чайковський, А. Гомулько, Ф. Артюхов і Д. Концедалов — з України; К. Швиров, Ю. Масловський, К. Козловський, Г. Сабло й Ф. Хромая — з Білорусії; В. Самхарадзе, М. Геладзе та Д. Чечинадзе — з Грузії; Т. Кузембаєв й Т. Сатбаєв — з Казахстану; З. Парфенов — з Азербайджану; М. Аманкулов — з Киргизії; О. Мамян і А. Будагов — з Вірменії та ін. В ході змагання трудових колективів республік встановлювалися й тісні індивідуальні виробничі зв'язки стахановців. Так, змагалися між собою ковалі ХТЗ і Тбіліського паровозовагоноремонтного заводів М. Овечников та Д. Чечинадзе, машиністи-інструктори депо Нижньодніпровська й Тбілісі І. Салюта і М. Геладзе, миколаївські суднобудівники Кузнецов, Філіпенко й Міньковський з корабелями Ленінграда — Кузнецовим, Поляковим і Лукашевичем та ін.⁶⁰ У ході змагання зміцнювалися дружба та співробітництво народів СРСР — велике завоювання соціалізму.

Величезні зрушення, що відбулися в економіці та класовій структурі радянського суспільства протягом досліджуваного періоду, свідчили про те, що заповіт В. І. Леніна — зробити з Росії непівської Росію соціалістичну⁶¹ — було в основному виконано. В 1940 р. обсяг валової продукції промисловості країни зріс порівняно з 1913 р. у 7,7 раза, а виробництво засобів виробництва — в 13,4⁶².

Важливу роль в історії нашої країни відіграло співробітництво виробничих колективів промислових підприємств союзних республік, сповнене трудовим натхненням перших п'ятирічок. «Братерське співробітництво радянських народів, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — продовжувало зростати і міцніти в ході будівництва соціалізму, в спільній праці на будовах Дніпрогесу і Турксибу, Магнітки і Сталінградського тракторного, на шахтах Донбасу і домнах Запоріжжя, по всій нашій країні, яка стала велетенською соціалістичною будовою»⁶³.

⁵⁸ Советские архивы, 1973, № 3, с. 54—55.

⁵⁹ Индустриализация СССР. 1933—1937 гг.: Док. и материалы, с. 598; История социалистического соревнования в СССР, с. 108.

⁶⁰ Харьковский рабочий, 1936, 29 марта; Из истории украинно-грузинских связей, с. 143; В труде, как в бою, с. 151.

⁶¹ Див.: Ленін В. І. Промова на Пленумі Московської Ради 20 листопада 1922 р. — Повне збір. творів, т. 45, с. 295.

⁶² История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970. Т. 5, кн. 1, с. 40, 58.

⁶³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 155.

На сучасному етапі комуністичного будівництва більш як 106 млн. чол., тобто понад 80% усіх зайнятих у народному господарстві країни осіб, беруть участь у соціалістичному змаганні⁶⁴. Й нині, розв'язуючи економічні й соціально-політичні завдання, Комуністична партія, як і в роки довоєнних п'ятирічок, спирається на могутню творчу ініціативу мас, на інтернаціональну співдружність братніх народів Радянського Союзу.

Є. П. Шаталіна

ИЗ ИСТОРИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ
МЕЖДУ ПРОИЗВОДСТВЕННЫМИ КОЛЛЕКТИВАМИ БРАТСКИХ РЕСПУБЛИК
(1929—1941 гг.)

Резюме

В статье освещается одна из страниц истории социалистического соревнования, в частности между производственными коллективами братских республик, в годы довоенных пятилеток. Показано распространение и внедрение форм этого массового патриотического движения, его роль в укреплении межреспубликанских связей, дружбы, сотрудничества и взаимопомощи народов СССР.

---

⁶⁴ История социалистического соревнования в СССР. 1918—1964, с. 3.

До 100-річчя з дня народження Г. Димитрова

П. С. СОХАНЬ (Київ)

ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ ПРО МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛЕНІНІЗМУ І ДОСВІДУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В СРСР

18 червня 1982 р. виповнилося 100 років з дня народження видатного діяча болгарського і міжнародного комуністичного та робітничого руху, талановитого марксиста-ленінця, полум'яного борця за справу миру й комунізму Георгія Михайловича Димитрова.

Георгій Димитров пройшов першу школу революційного гарту в рядах болгарського пролетаріату та його революційно-марксистської партії, очолюваної Д. Благоєвим. Георгій Михайлович розпочав своє трудове життя в рядах робітників-друкарів і завдяки своїм неабияким здібностям незабаром став одним з бойових керівників робітничого класу, полум'яним трибуном і загальноновизнаним ватажком революційної боротьби мас. Вступивши в 1902 р. у партію, він уже в 1909 р. був обраний до складу її Центрального Комітету й залишався його незмінним членом до останніх днів свого життя. На посту керівника революційних профспілок (1909—1923 рр.) Г. Димитров багато зробив для класово-революційного виховання болгарського пролетаріату, згуртування його рядів і розгортання революційної боротьби за соціальне визволення трудящих своєї країни.

Полум'яний патріот своєї батьківщини, який стояв біля керма Болгарської комуністичної партії протягом усього періоду боротьби за нову, демократичну Болгарію, Г. Димитров відіграв надзвичайну роль у її розвитку та процвітанні як миролюбної соціалістичної держави.

Г. Димитров був водночас і великим інтернаціоналістом, одним з тих героїчних борців за справу миру й соціалізму, про яких з вдячністю згадують трудящі всього світу. «Ім'я Георгія Димитрова, — зазначав Генеральний секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ товариш Тодор Живков, — оточене немеркнучим ореолом не тільки у свідомості болгарського робітничого класу, в середовищі якого він народився, виріс і був вихований, не тільки у свідомості болгарського народу, з героїчною історією якого він так нерозривно зв'язаний. Ім'я Георгія Димитрова — одне з тих великих імен, вписаних в аннали революційної боротьби світового пролетаріату, які з глибокою повагою і любов'ю вимовляють комуністи, трудящі і всі прогресивні люди світу»¹.

Для радянських людей ім'я Г. Димитрова особливо дороге тим, що у плеяді видатних діячів світового комуністичного і робітничого руху він був одним з талановитих учнів і послідовників В. І. Леніна, великим другом нашої країни, який дуже багато зробив в теорії і на практиці для розкриття міжнародного значення ленінізму та ролі Радянського Союзу у світовому революційному процесі, для згуртування трудящих світу навколо першої держави соціалізму.

Однією з найхарактерніших і найяскравіших рис Георгія Димитрова як видатного політичного діяча були його непохитна віра у пра-

¹ Живков Тодор. Избрани съчинения. София, 1976. Т. 19, с. 193.

воту ідей В. І. Леніна і творче сприйняття ленінізму як керівництва до дії. Це з особливою силою виявилось від час Лейпцігського процесу, коли трудящі всього світу були захоплені надзвичайною мужністю і самовідданістю Г. Димитрова, глибиною його марксистсько-ленінських знань і чудовим умінням користуватися цією всесильною політичною зброєю у боротьбі за справу комунізму. Говорячи про джерела, які давали йому силу волі й енергію під час того процесу, Г. Димитров підкреслював: «Я на кожному кроці використовував ленінську аргументацію у боротьбі проти ворога, проти фашизму..., адже тільки ленінське вчення, тільки більшовицький метод, тільки більшовицьке героїство давали нам можливість саме так боротися й перемагати!»².

Безпосереднє знайомство Г. Димитрова з ідеями В. І. Леніна і революційним рухом у Росії почалося з періоду ленінської «Искры». Болгарська революційно-марксистська партія (тісні соціалісти), у лавах якої він був з часу її утворення, гаряче вітала першу російську революцію 1905—1907 рр. Г. Димитров, який на той час уже був одним з керівників профспілок країни, особисто організовував кампанії солідарності болгарських робітників з боротьбою російського пролетаріату.

У працях Г. Димитрова дожовтневого періоду ще немає прямих посилань на ленінські твори. Проте чимало його висловлювань, при зіставленні їх з працями В. І. Леніна того часу, свідчать, що на них позначився безпосередній вплив революційних ідей вождя світового пролетаріату. І в практичній діяльності, особливо по керівництву страйковою боротьбою робітників і революційному використанню парламентської трибуни під час першої світової війни, Г. Димитров, власне, втілював у життя ленінські настанови про поєднання легальних і нелегальних форм боротьби. Більшовик С. Г. Буачідзе, який за завданням В. І. Леніна в 1914—1915 рр. перебував у Болгарії й товаришував з Г. Димитровим, улітку 1915 р. в одному з листів до Володимира Ілліча писав, що «...на Благоева і Димитрова можна всюди й завжди розраховувати»³.

Сам Г. Димитров, говорячи пізніше про великий вплив В. І. Леніна на трудящих балканських країн, відзначав: «Ще на початку імперіалістичної війни Ленін оволодів серцями революційного пролетаріату Балкан завдяки своїй непримиренній боротьбі проти імперіалізму та його соціал-патріотичних поплічників. Сміливий і пророчий заклик його до врятування трудяшого людства через пролетарську диктатуру дістав глибокий відгук серед широких робітничих мас балканських країн. Коли у травні 1917 р. Ленін висунув історичний лозунг «Вся влада Радам!», балканський пролетаріат вбачав уже в його особі й свого вождя»⁴. Ці слова Г. Димитрова свідчать і про його особисте ставлення до В. І. Леніна.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, перемогу якої Г. Димитров сприйняв як торжество марксизму-ленінізму, він ще з більшою наполегливістю, глибоко і всебічно вивчав ленінську теоретичну спадщину і досвід більшовицької партії у справі здійснення революції та будівництва соціалізму. Це дало можливість йому, одному з перших серед керівних діячів Болгарської комуністичної партії, подолати хибні погляди, властиві на той час тісним соціалістам у цілому (йдеться насамперед про негативне ставлення до Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС), який вони розглядали лише як партію сільської буржуазії й уникали контактів з ним).

Особливе значення мали особиста зустріч і тривала бесіда Г. Димитрова з В. І. Леніним, що відбулася в кінці лютого 1921 р. Володи-

² Димитров Георги. Съчинения. София, 1953. Т. 9, с. 458.

³ Исторический архив, 1959, № 3, с. 79.

⁴ Димитров Георги. Избранные произведения. М., 1957. Т. 1, с. 164.

мир Ілліч звернувся до нього із словами: «Знаю, ваш народ хороший, хоробрий народ»⁵ і поставив перед ним чимало запитань про останні події в Болгарії, іноземний тиск на країну, про Комуністичну партію і БЗНС та їх взаємовідносини, а також про ставлення до Радянської країни. Вислухавши Г. Димитрова, В. І. Ленін дав цінні поради і, зокрема, звернув особливу увагу на необхідність зміцнення партії та підготовки досвідчених і авторитетних кадрів. Він наголошував на тому, що треба всебічно зважувати розстановку класових сил у країні і певтомно готувати маси до перемоги революції. «Ми не сумніваємося,— сказав на прощання Володимир Ілліч,— що ваша партія і болгарський народ є вірні друзі нашої Радянської соціалістичної республіки»⁶. На все життя Г. Димитров запам'ятав ці поради вождя й неухильно керувався ними у своїй діяльності.

Ленінські ідеї проймають усі твори Г. Димитрова, написані ним у післяжовтневий період. Разом з тим він присвятив багато праць спеціально В. І. Леніну й лєнінізму, а також висвітленню ролі Радянського Союзу у світовому революційному процесі та міжнародного значення його досвіду в справі соціалістичного будівництва. Серед цих творів насамперед слід назвати «Передмову до брошури «Ленін до робітників Європи й Америки», що вийшла у травні 1919 р. в Софії, а також праці «Ленін і революційний робітничий рух на Балканах», «Під великим і непереможним прапором лєнінізму», «Болгарські робітники і Ленін», «Ленін і профспілки», «Без Леніна — з лєнінізмом» та ін. Три останні з них, що були вміщені в радянській пресі 20-х років, не ввійшли до зібрання творів Георгія Димитрова і довгий час були маловідомі для дослідників.

Безперечною заслугою Г. Димитрова є те, що він одним з перших серед зарубіжних діячів комуністичного і робітничого руху дав глибоке теоретичне обґрунтування міжнародного значення лєнінізму і перемоги Великого Жовтня. Ще у травні 1919 р. в «Передмові до брошури «Ленін до робітників Європи й Америки» він писав: «Ленін обессмертив себе в історії робітничого визвольного руху гігантською справою російської соціалістичної революції, застосуванням на практиці принципів «Комуністичного маніфесту», створенням Радянської пролетарської держави. Його ім'я стало символом міжнародної пролетарської революції... Саме тому все написане і сказане Леніним набуває нині величезного значення для пролетаріату всіх країн, що бореться»⁷.

Відзначаючи неодноразово у своїх працях інтернаціональний характер лєнінізму в цілому і підкреслюючи, що він є загальною теорією і тактикою революційної боротьби для трудящих усіх країн, Г. Димитров наголошував на величезній ролі лєнінського вчення, зокрема, для трудящих балканських держав. Він переконливо висвітлив важливе значення для них вчення В. І. Леніна про союз робітничого класу і селянства, оскільки конкретні історичні умови даних країн особливо гостро ставили це питання. «Велика ідея Леніна про союз робітників і селян,— писав Г. Димитров у 1924 р.,— що знайшла повне втілення в російській революції й забезпечила перемогу першої у світі робітничо-селянської революції, була і залишається щасливим відкриттям для балканських трудящих мас»⁸.

Г. Димитров розкривав також дуже важливе значення для народів балканських та інших країн лєнінського вчення з національного питання. Він писав, що В. І. Ленін дав «...кришталеву ясне, правильне розв'язання національного питання, яке знайшло своє практичне вті-

⁵ Воспоминания о В. И. Ленине. М., 1979. Т. 5, с. 315.

⁶ Там же, с. 317.

⁷ Димитров Георгий. Избранные произведения, т. 1, с. 57.

⁸ Там же, с. 165.

лення в Союзі Радянських Соціалістичних Республік»⁹. І цей досвід, підкреслював Г. Димитров, показує всім країнам, в яких існує одна з найскладніших проблем — національна, конкретні шляхи її розв'язання.

Талановитий марксист-ленінець Г. Димитров зумів усвідомити велику інтернаціональну силу ленінізму як творчого вчення, глибоко проникнути в суть висунутої у 1921 р. В. І. Леніним ідеї завоювання мас і створення єдиного фронту як генеральної лінії у визвольній боротьбі трудящих.

Організуючи широкі кампанії солідарності з Країною Рад і піднімаючи народні маси на революційну боротьбу, Г. Димитров дедалі більше переконувався в мудрості запропонованого В. І. Леніним на III конгресі Комінтерну курсу на здійснення тактики єдиного пролетарського фронту і завоювання широких верств трудящих на бік революції. Аналіз теоретичної і практичної діяльності Г. Димитрова у 1922—1923 рр. свідчить про те, що вже у цей час серед партійного керівництва Болгарської комуністичної партії він проводив найбільш рішучу лінію на здійснення цього курсу. Ще в 1922 р. у ряді промов перед трудящими своєї країни (4 березня, 7 червня, 22 жовтня), у доповіді на IV з'їзді БКП «Завдання профспілкового руху», а також у статтях «Капіталістичний наступ», «Синдикалісти і комуністи» та ін. Г. Димитров наполегливо обстоював думку про те, що в зв'язку з наступом капіталу пролетаріат повинен у національному й міжнародному масштабі створювати «...проти єдиного фронту капіталістичної буржуазії свій власний єдиний фронт»¹⁰. Він виступав одним з найактивніших ініціаторів й у втіленні цього курсу в життя.

Завдяки безустанній роботі Г. Димитрова і під його керівництвом майже всі галузеві профспілки Болгарії у 1922 р. встановили безпосередні зв'язки з радянськими профспілками, а в самій країні вживалися важливі заходи щодо зміцнення профспілкового руху в цілому і, зокрема, досягнення єдності дій революційних і нейтральних профспілок та неорганізованих мас робітників. З повним правом він міг заявити на II конгресі Профінтерну (листопад — грудень 1922 р.), що «крім Росії, Болгарія тепер є єдиною країною в Європі, в якій робітничий профспілковий рух став єдиний»¹¹.

У серпні — на початку вересня 1923 р., після вчиненого у Болгарії 9 червня 1923 р. державного військово-фашистського перевороту, Г. Димитров виступив з серією статей: «Єдиний фронт і наступ капіталу», «Єдиний фронт і буржуазна реакція», «Єдиний фронт і політична криза», «Страх перед єдиним фронтом» та ін., в яких, спираючись на ленінські положення про тактику єдиного фронту і мистецтво завоювання мас, теоретично обґрунтував життєву необхідність для болгарських трудящих та їх партій в конкретних умовах, що склалися тоді в країні, об'єднати свої зусилля й створити єдиний фронт трудящих для повалення фашистського режиму і встановлення робітничо-селянської влади. В цих статтях визначалося як першочергове завдання встановлення єдності дій основних партій трудящих — БКП, БЗНС, соціал-демократичної, а також радикальної, й підкреслювалося, що єдиний фронт на практиці «...зовсім не означає ні відступу від своїх загальних партійних принципів, ні партійного знеособлення, він означає лише прийняття загальної конкретної антикапіталістичної платформи на захист трудящих мас і спільну боротьбу за проведення в життя цієї платформи»¹². По суті, уже в цих статтях Г. Димитров виклав контури тих ідей про створення широкого антифашистського

⁹ Там же.

¹⁰ Димитров Георги. Съчинения. София, 1953. Т. 6, с. 186.

¹¹ Там же, с. 416.

¹² Димитров Георгий. Избранные произведения, т. 1, с. 98.

фронту всіх демократичних і прогресивних сил, які були ним всебічно обгрунтовані й розвинуті в доповіді на VII конгресі Комінтерну.

Змушений емігрувати з Болгарії після поразки версеневого антифашистського повстання 1923 р., одним з керівників якого він був, Г. Димитров виконував відповідальну роботу в Комінтерні та Профінтерні. Там він продовжував уважно вивчати й аналізувати у світлі ленінських положень становище і тактику революційної боротьби світового пролетаріату, всіх трудящих. Глибоке ознайомлення з міжнародним становищем і досвідом революційної боротьби в окремих країнах у 20—30-х роках дедалі більше переконувало Г. Димитрова в тому, що в рядах міжнародного комуністичного і робітничого руху нагромадилося чимало догматичних і сектантських «теорій» і методів роботи, які заважали здійсненню ленінських настанов про тактику єдиного фронту. Широка кампанія міжнародної солідарності під час Лейпцігського процесу, що охопила різні соціальні верстви населення, певні успіхи у створенні єдиних фронтів трудящих у Франції, Іспанії та інших країнах підвели Г. Димитрова до остаточного висновку про необхідність внесення змін у тактику революційної боротьби Комінтерну й інших міжнародних і національних партій та організацій трудящих. Цієї ж думки були в той час й інші провідні діячі комуністичних партій і Комінтерну. Проте заслуга Г. Димитрова полягала в тому, що він виступив одним з активних ініціаторів у справі постановки і втілення в життя нового курсу Комінтерну.

Уже незабаром після прибуття до Радянського Союзу, 7 квітня 1934 р., у бесіді з Й. В. Сталіним та іншими членами Політбюро ЦК ВКП(б) Г. Димитров висловився, зокрема, про доцільність відходу від оцінок соціал-демократії як реакційної сили в цілому й необхідність, у відповідності з ленінськими настановами про тактику єдиного фронту, здійснювати диференційований підхід: відрізнити опортуністичних керівників від рядових її членів, з якими слід шукати й досягати єдності дій. Враховуючи, що фашизм перейшов у вирішальний наступ, говорив він, проти нього насамперед треба спрямувати основний удар і відповідно змінити деякі лозунги революційної боротьби з тим, щоб якнайшвидше завоювати широкі маси¹³. Г. Димитров наголошував також на необхідності нового підходу до форм і методів керівництва діяльністю Комінтерну з урахуванням міжнародного становища. Ці й інші питання про зміни в тактиці міжнародних революційних організацій він неодноразово обговорював з Д. З. Мануїльським, П. Тольятті, М. Торезом та іншими діячами світового комуністичного руху. Г. Димитрова обрали членом Політичної комісії і Президії ВККІ й за пропозицією Д. З. Мануїльського йому було доручено виступити з головною доповіддю на VII конгресі Комінтерну «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму». 2 липня 1934 р. Г. Димитров подав на розгляд комісії по підготовці цієї доповіді свої пропозиції з основних питань зміни тактики Комуністичного Інтернаціоналу, які лягли в її основу.

Історична доповідь Г. Димитрова на VII конгресі Комінтерну стала визначним програмним документом творчого марксизму-ленінізму для світового революційного руху, який відіграв важливу роль мобілізуючого фактора для трудящих, всіх демократичних і прогресивних сил у тяжкі передвоєнні та воєнні роки, в боротьбі проти фашизму і війни. Вона й тепер мобілізує і згуртовує маси на боротьбу проти паліїв третьої світової війни. В ній по-новому було висунуто і всебічно обгрунтовано такі важливі питання революційної теорії й тактики, як класова і політична характеристика фашизму та шляхи боротьби з ним, ставлення до соціал-демократії і буржуазної демократії, зміст

¹³ Мічєв Д. Георгій Димитров и подготовката на VII конгрес на Комунистическия интернационал.— Векове, 1972, № 2, с. 34.

та шляхи створення єдиного пролетарського й антифашистського народного фронту, роль профспілок, молодіжних та інших масових громадських організацій у цьому, поєднання національних та інтернаціональних інтересів трудящих, творчий підхід у проведенні в життя стратегії й тактики міжнародного комуністичного і робітничого руху та ін. Ця класична праця Г. Димитрова являла собою зразок творчого підходу до розуміння ленінського вчення у нових історичних умовах. Всебічно і глибоко проаналізувавши допущені деякими комуністичними партіями сектантські помилки при здійсненні тактики єдиного фронту, він з властивою йому революційною пристрасністю довів, що ці помилки, які В. І. Ленін у період створення комуністичних партій образно назвав «дитячою хворобою «лівизни» в комунізмі», в 30-і роки були вже не тією «дитячою хворобою», а вадою, що вкоренилася, і «...без подолання якої не можна розв'язати завдання встановлення єдиного фронту пролетаріату й переведення мас з позицій реформізму на бік революції»¹⁴.

Творчо розробляючи питання тактики єдиного пролетарського і народного фронту, Г. Димитров, по суті, виконував ленінські вказівки про те, що комуністи повинні вчитися мистецтву завойовувати маси і розширяти склад союзників пролетаріату в його революційній боротьбі, відшукувати кращі форми переходу й підходу до пролетарської революції. Висунувши і обгрунтувавши нове положення про уряд єдиного фронту та шляхи його створення, він писав: «Ленін закликав нас 15 років тому зосередити всю увагу на «відшуканні форм переходу або підходу до пролетарської революції». Можливо, уряд єдиного фронту в ряді країн стане однією з найважливіших перехідних форм»¹⁵. Історія підтвердила правильність цих висновків. Створені під час другої світової війни і після неї уряди народних фронтів у країнах Європи були саме такими урядами перехідного періоду до соціалізму. І в наступні роки, будучи Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну, Г. Димитров у своїй теоретичній та практичній діяльності керувався ленінським ученням. До речі, ще у вересні 1936 р. на засіданні Секретаріату Виконкому Комінтерну при обговоренні питання про характер революції в Іспанії він висловив думку про те, що в тих умовах, при новій розстановці класових і політичних сил у світі, можлива перемога демократичної революції нового типу і створення держави народної демократії. Отже, термін «народна демократія» було введено в лексику Г. Димитровим ще тоді, в 1936 р. Пізніше, при виникненні народно-демократичного ладу в країнах Європи, він дав глибоке марксистсько-ленінське обгрунтування характеру і змісту революції та держави цього типу.

Розробляючи питання теорії й тактики революційної боротьби, Г. Димитров завжди звертався до ленінської теоретичної спадщини. Його улюбленим висловлюванням було: «Треба порадитися з Леніним». У 1949 р., в одній з останніх праць — «Під великим і непереможним прапором ленінізму», Г. Димитров писав, що ленінізм і зараз служить керівництвом до дії, компасом, який дає можливість правильно орієнтуватися «у складній обстановці класової боротьби не тільки комуністичним партіям, а й усім справжнім борцям за народну демократію, мир і соціалізм»¹⁶. На своєму робочому столі Г. Димитров залишив один з томів ленінських творів.

З точки зору міжнародного значення ленінізму він розглядав і роль СРСР у світовому революційному розвитку. Виникнення першої країни соціалізму, досвід КПРС для нього завжди були конкретним і класичним втіленням ленінізму в життя, тим прикладом, який, за

¹⁴ Димитров Георгій. Народний фронт. К., 1972, с. 75.

¹⁵ Там же, с. 67.

¹⁶ Димитров Георги. Сьчинення. Софія, 1955. Т. 14, с. 357.

його переконанням, повинні наслідувати всі країни, що йдуть по шляху соціалістичного будівництва.

Міжнародне значення досвіду Радянського Союзу для інших країн Г. Димитров завжди розглядав у діалектичному розвитку, відповідно до конкретної історичної обстановки. Так, у період до Великої Вітчизняної війни, говорячи про це, він насамперед відмічав такі фактори, як революціонізуючий вплив самого існування СРСР на всі держави світу, а також значення його досвіду для вибору шляхів переходу й підходу до соціалістичної революції в інших країнах і ролі у збереженні миру на всій планеті.

З перших днів перемоги соціалістичної революції в Росії Г. Димитров оцінив її як найвидатнішу подію світової історії, що відкрила нову еру людства і вказала шлях для визволення трудящих усього світу. В кінці 1918 р. у першій промові після виходу з тюрми, виступаючи перед гірниками м. Перник, він говорив: «Зоря Росії заливає своїм сяйвом усю Європу. Вона прийде і до нас. Ми вже відчуваємо її перші промені... Хвиля соціалізму, пролетарської революції заливає наших класових ворогів та їх покровителів. Разом з пролетаріатом усього світу ми переможемо!»¹⁷. Це відчуття впливу променів соціалістичної зорі Росії і глибока віра в перемогу справи Великого Жовтня в Болгарії та інших країнах лишалися непохитними у Г. Димитрова на все життя, надихаючи його на героїчну боротьбу за ідеали комунізму.

В десятках своїх статей і промов перед трудящими Болгарії та інших країн він завжди наголошував на тому, що справа російського пролетаріату — це і їх власна справа, бо «російські пролетарі своєю густо пролитою кров'ю розчистили шлях для визволення всього трудячого людства»¹⁸.

У багатьох працях Г. Димитров ставив і творчо розвивав проблеми правильного поєднання патріотизму з інтернаціоналізмом в умовах існування соціалістичної держави. Йому належить чітке і глибоке визначення критеріїв вірності пролетарському інтернаціоналізму, справі миру й соціалізму. Одним з головних критеріїв він вважав ставлення до Радянської країни. «Немає й не може бути,— писав Г. Димитров у 1937 р.,— іншого, вірнішого критерію, ніж ставлення до Радянського Союзу, для визначення, хто друг і хто ворог справи робітничого класу і соціалізму, хто прихильник і хто противник демократії та миру». І таке не формальне, а фактичне ставлення до реально існуючої Країни Рад з керівною роллю в ній партії Леніна, підкреслював він, є «...наріжним каменем для перевірки щирості й чесності кожного діяча робітничого руху, кожної робітничої партії та організації трудящих, кожного демократа»¹⁹. Це визначення головного критерію вірності пролетарському інтернаціоналізму пройшло перевірку часом й увійшло у творчу скарбницю теорії і практики світового комуністичного руху.

Сам Г. Димитров був зразком безмежної вірності першій країні соціалізму і, як ніхто інший серед зарубіжних діячів комуністичного й робітничого руху, багато зробив для звеличення її та Ленінської партії в міжнародному масштабі. Навіть перебуваючи на лаві підсудних, він з гордістю сміливо кидає фашистським суддям слова: «Я справді палкий прихильник і шанувальник ВКП(б), тому що ця партія керує найбільшою країною світу — шостою частиною земної кулі — і так героїчно й переможно будує соціалізм»²⁰.

Під час перебування в Радянському Союзі, до Лейпцігського процесу і після нього, Г. Димитров з глибоким інтересом вивчав досвід

¹⁷ Димитров Георгій. Сьчинення. София, 1953. Т. 5, с. 157, 159.

¹⁸ Там же, с. 449.

¹⁹ Димитров Георгій. Сьчинення. София, 1954. Т. 10, с. 392.

²⁰ Димитров Георгій. Избранные произведения, т. 1, с. 319.

ВКП(б) у справі соціалістичного будівництва і вважав це обов'язком кожного пролетарського революціонера, який мав нагоду побувати в нашій країні.

Документи свідчать, що з ініціативи Г. Димитрова ще в 20-і роки в СРСР було створено гуртки для болгарських, а потім й інших політемігрантів, в яких вивчався досвід побудови соціалізму в Країні Рад, зокрема у справі індустріалізації та колективізації, культурного і радянського будівництва й ін. Багато хто з учасників цих гуртків пізніше, перебуваючи на відповідальних державних і партійних посадах у новій, демократичній Болгарії, використовував на практиці цей досвід.

Ще в перше десятиріччя своєї вимушеної еміграції, у 1923—1933 рр., і особливо після Лейпцігського процесу, Г. Димитров почав активно листуватися з різними колективами трудящих СРСР. В цих кореспонденціях, значна частина яких не ввійшла до його зібрання творів, міститься багато цінних висловлювань про міжнародне значення досвіду соціалістичного будівництва у Радянській країні.

Перебуваючи на посту Генерального секретаря Виконкому Комінтерну, Г. Димитров майже в кожному своєму виступі, кожній статті, листі чи інтерв'ю знаходив привід для висвітлення цього значення СРСР, його місця й ролі у світовому революційному процесі. Г. Димитров написав ряд праць, спеціально присвячених даному питанню. Йдеться, насамперед, про статті: «Єдиний пролетарський фронт і трудящі СРСР» (до речі, ця стаття була вперше опублікована одночасно — 7 листопада 1934 р. — в газетах «Пролетарська правда», що виходила в Києві, і «Ленинградская правда»), «Радянський Союз — наша вітчизна», «Москва — справжній міжнародний центр», «Радянський Союз і робітничий клас капіталістичних країн», «Країна соціалізму і боротьба міжнародного пролетаріату» та ін. В цих статтях було показано роль Радянського Союзу як опорної бази світової пролетарської революції і головного гаранта у збереженні миру. Розкриваючи марксистсько-ленінське вчення про пролетарську вітчизну, Г. Димитров писав: «Радянський Союз не є звичайною державою. Він є дітищем світового пролетаріату і світової революції. Його справжні кордони проходять через увесь світ, охоплюють усе, що живе для робітничого класу і бореться за його справу»²¹.

Висвітлюючи міжнародне значення перемоги соціалізму в СРСР, Г. Димитров підкреслював, що вона зміцнила Радянську країну як базу світової пролетарської революції, посилила переконаність міжнародного робітничого класу в реальних можливостях його власної перемоги. У творах Г. Димитрова дістало також широке висвітлення значення великої визвольної місії Радянського Союзу в роки другої світової війни.

Вагомим творчим внеском у скарбницю марксистсько-ленінської теорії є розкриття Г. Димитровим ролі й місця СРСР у світовій системі соціалізму. Всебічно розробляючи питання про характер, особливості, суть і перспективи розвитку народно-демократичної революції, він висунув і обгрунтував положення про те, що народно-демократична держава будується при підтримці, дружбі та співробітництві з Радянським Союзом, що будь-яка тенденція до послаблення співробітництва з ним спрямована проти самого її існування. «Тільки свідомі зрадники інтересів своїх народів, безнадійні авантюристи і засліплені честолюбці, — писав Г. Димитров, — можуть вдатися до спроб відвернути свої народи від єдиного рятівного шляху для розвитку народної демократії і побудови соціалізму — шляху широї, непорушної дружби з Радянським Союзом, тісної солідарності з міжнародним табором миру, демократії та соціалізму, який він очолює»²².

²¹ Димитров Георги. Сьчинення, т. 9, с. 499.

²² Димитров Георгий. Избранные произведения. М., 1957. Т. 2, с. 571.

Г. Димитров висвітлює також економічні, політичні й інші фактори, які зумовлюють провідну роль СРСР і КНРС у світовій системі соціалізму, в міжнародному комуністичному русі. Виходячи з цього, він вважав обов'язковим для всіх комуністичних партій та країн, що стали на шлях соціалізму, «широке і творче використання досвіду КНРС у будівництві соціалізму». І цей досвід, як підкреслювалося в його заключному слові на V з'їзді БКП, узгоджений з місцевими умовами, «...є єдиним, кращим зразком для будівництва соціалізму в нашій країні, як і в інших країнах народної демократії»²³. Болгарська комуністична партія і Г. Димитров особисто показали зразок такого творчого використання досвіду КНРС.

Г. Димитрову належить всебічне розкриття значення болгаро-радянської дружби як рушійної сили у побудові соціалізму в Болгарії. Він був справді ідеологом, теоретиком і великим будівничим цієї дружби. Піклуванням про її зміцнення і розвиток була проіннята вся діяльність Георгія Димитрова на посту керівника БКП і уряду нової Болгарії. Він наполегливо боровся за те, щоб вірність болгаро-радянській дружбі стала свідомою потребою для кожного громадянина Болгарії, за його словами, «характерною національною рисою болгарського народу».

Болгарська комуністична партія свято зберігає і втілює в життя ці заповіді свого вождя. Болгарію і Радянський Союз тепер єднає справді щира, всебічна і плідна дружба. І саме ця братерська дружба, співробітництво і творче використання Болгарською комуністичною партією досвіду КНРС і Радянського Союзу стали одним з вирішальних факторів того, що НРБ інші перебуває на одному з перших місць у Європі за темпами економічного розвитку й досягла таких визначних успіхів в усіх галузях суспільного життя, які змушені визнавати навіть її недруги. Це найпереконливіше спростовує всілякого роду вигадки антикомуністів про те, ніби співробітництво з СРСР і використання його досвіду не відповідають національним інтересам інших країн. Водночас ці успіхи Болгарії є підтвердженням правильності висловлювань Г. Димитрова про значення для неї дружби з першою країною соціалізму, про інтернаціональну роль її досвіду.

Справа Димитрова живе в сучасній радянсько-болгарській дружбі і співробітництві, які дедалі міцніють, у тих нових взаємовідносинах СРСР і НРБ, що, за образним висловом Генерального секретаря ЦК КНРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товарища Л. І. Брежнева, є зразком «соціалістичного інтернаціоналізму в дії». Вірні ленінським і димитровським заповітам, радянський і болгарський народи, їх комуністичні партії зміцнюють єдність і згуртованість країн соціалістичної співдружності, всіх миролюбних і прогресивних сил світу, наполегливо борються за торжество великих принципів марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму. «Для нас, комуністів, вірних ленінським і димитровським заповітам,— відзначав член Політбюро ЦК КНРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— це є почесним і відповідальним обов'язком, нашим святим зобов'язанням, тому що в цій єдності і згуртованості наших партій та наших народів, у створенні взаємовідносин нового типу, яких ще не знала історія,— могутня перетворююча сила»²⁴. Тільки на Україні 11 областей і більше тисячі колективів трудящих підтримують зараз тісні зв'язки і здійснюють плідне співробітництво з своїми побратимами з Болгарії, втілюючи в життя ідеї та заповіді В. І. Леніна і Г. Димитрова.

Продовжувач справи Димитрова, Генеральний секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ товариш Тодор Живков назвав його творчу спадщину «великим національним капіталом Болгарії». Спад-

²³ Там же, с. 671.

²⁴ Работническо дело, София, 1980, 7 септем.

щина Г. Димитрова разом з тим є й цінним капіталом міжнародного соціалізму, всього світового комуністичного і робітничого руху.

Відзначаючи 100-річний ювілей славного сина болгарського народу — Георгія Михайловича Димитрова і шануючи його як великого друга Радянського Союзу, видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху, одного з найяскравіших представників ленінської гвардії, талановитого творчого марксиста-ленінця, радянські люди знову і знову звертаються до його творчої спадщини, знаходячи в ній багато мудрих думок, які й нині є актуальними і мають велике значення для справи миру і комунізму, для розвитку світового революційного процесу.

П. С. Сохань

ГЕОРГИИ ДИМИТРОВ О МЕЖДУНАРОДНОМ ЗНАЧЕНИИ ЛЕНИНИЗМА
И ОПЫТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СССР

Резюме

В статье, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося деятеля болгарского и международного коммунистического и рабочего движения Георгия Димитрова, освещается его творческий вклад в раскрытие международного значения ленинизма и опыта социалистического строительства в СССР. Используются некоторые новые и малоизвестные документальные материалы о жизни и деятельности Г. Димитрова.

О. В. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ ПРО КУЛЬТУРНУ РЕВОЛЮЦІЮ В НРБ

Георгій Димитров ввійшов в історію міжнародного робітничого й комуністичного руху як видатний пролетарський революціонер-інтернаціоналіст, послідовний борець проти капіталізму, фашизму і війни, партійний і державний керівник ленінського типу, великий теоретик та ідеолог.

Вірний марксист-ленінець, Димитров вніс вагомий вклад у розробку теорії наукового комунізму. Досконало засвоївши ленінські теоретичні, політичні й організаційні основи міжнародного комуністичного руху, узагальнивши нові явища суспільного розвитку, він істотно доповнив ленінське вчення важливими висновками й положеннями.

У багатій творчій спадщині, яку залишив Г. Димитров, значне місце посідають проблеми розвитку культури взагалі й соціалістичної культури зокрема. Перебуваючи на посту Генерального секретаря ЦК БКП і голови Ради Міністрів НРБ, Г. Димитров керував будівництвом соціалістичної культури, до якого болгарський народ приступив після перемоги революції 9 вересня 1944 р.

Спираючись на ленінські положення й багатий досвід КПРС, Г. Димитров розглядав культурну революцію як об'єктивну закономірність і необхідну складову частину соціалістичної перебудови суспільства. У своїх численних доповідях, промовах і привітаннях до різних верств трудящих (робітників, селян, учителів, письменників, наукових працівників) він обґрунтував головну мету соціалістичної культурної революції — досягнення повної перемоги марксистсько-ленінської ідеології шляхом підвищення освітнього й культурного рівня трудящих¹⁻².

Поглядам Г. Димитрова, його теоретичним розробкам з деяких проблем соціалістичної культурної революції, пов'язаних з вихованням людини нової формації — будівника соціалістичного суспільства в Болгарії, зокрема шляхам і методам підготовки нової, соціалістичної інтелігенції, і приділяється головна увага в даній статті.

Г. Димитров розглядав культурні процеси в Болгарії в світлі ленінського положення про дві культури в класовому суспільстві. Він неодноразово наголошував, що політика правлячих кіл капіталістичних країн переслідує одну мету — тримати широкі маси трудящих у покорі, прирікаючи їх на неграмотність і духовну убогість. Об'єктом капіталістичної експлуатації стають і діячі культури. Димитров вказує на єдино можливий вихід з такого становища — «єдність усіх трудящих, єдність серпа, молота й пера»³ під прапором революційної боротьби пролетаріату. Він був глибоко переконаний у тому, що «тільки пролетарська революція може піднести культуру до вищого розквіту як істинно народну, національну за формою й соціалістичну за змістом»⁴.

Значення пролетарської революції Г. Димитров вбачав не тільки у звільненні трудящих від експлуатації, а й у тому, що вона розкриває їх здібності, створює умови для всебічного розвитку кожного члена суспільства; застосування його творчих сил у різних сферах

¹⁻² Георгі Димитров: Биография. София, 1972, с. 580.

³ Димитров Г. Съч. София, 1954. Т. 7, с. 140.

⁴ См.: Димитров Г. Избранные произведения. М., 1957. Т. 1, с. 40.

людської діяльності — в народному господарстві, в галузях політики, освіти, мистецтва, культури⁵.

Будівництво соціалізму не може бути успішним без повного розуміння трудящими масами цілей і завдань творення нового суспільства, яке можливе тільки на основі корінного перелому в їх свідомості, досягнення відповідного культурно-технічного рівня. Без наполегливої і систематичної роботи в справі прискореного підвищення культурного рівня мільйонів робітників, селян та інших трудівників фізичної і розумової праці, зазначав Г. Димитров, неможливо побудувати нову, демократичну і квітнучу Болгарію⁶.

Висуваючи завдання побудови основ соціалізму в Болгарії, у доповіді на V з'їзді БКП (1948 р.) Г. Димитров підкреслив: «Виконання господарських завдань найтісніше пов'язано... з підвищенням культурного й ідейного рівня болгарського народу. Тому необхідно приділити особливу увагу піднесенню культури та ідейно-політичному вихованню трудящих мас міста й села і трудової інтелігенції в соціалістичному дусі»⁷.

Для утвердження в свідомості трудящих марксистсько-ленінського світогляду на початковому етапі культурної революції в Болгарії Г. Димитров вважав надзвичайно важливим викоренення всіх форм буржуазної ідеології, ідей шовінізму, націоналізму й фашизму. Особливу увагу він приділяв боротьбі з фашистською ідеологією. Димитров викрив її суть як найреакційнішої різновидності буржуазної ідеології і показав, що фашизм є злісним ворогом свободи, культури і науки⁸. За його словами, фашизм «...відкрито піднімає прапор зоологічної расової ненависті і створює реакційні утопії про повернення до економічного середньовіччя, громить організації робітничого класу, одягає на науку, літературу й мистецтво залізний намордник, влаштовує аутодафе завоюванням світової науки і світової літератури»⁹.

Г. Димитров неодноразово підкреслював важливість боротьби проти фашистської ідеології в усіх її проявах: расизму, великоболгарського шовінізму, теорії про панування «вищих» рас над «нижчими», теорії надлюдини тощо. В листі до ЦК БКП від 28 вересня 1944 р. він, зокрема, писав: «Необхідно залізною мітлою очистити авгіві стайні похмурого, підлого й ганебного фашистського спадку, щоб оздоровити суспільну й політичну атмосферу під небом Болгарії. В цьому полягає одне з найважливіших завдань нашої партії»¹⁰.

Завдання викриття й остаточного викоренення реакційної ідеології фашизму Г. Димитров висунув на перший план, визначаючи основну ідейно-політичну спрямованість журналу «Філософська мисль». Не менш важливим, на його думку, є формування у народної інтелігенції, у всіх болгарських трудящих правильного, наукового, марксистсько-ленінського світогляду. Георгій Михайлович закликав колектив редакції журналу допомогти трудящим масам «засвоїти суть марксистської філософії в її найновішій формі — у формі ленінізму, марксистський діалектичний метод не тільки як найбільш надійний засіб для правильного пояснення минулого й теперішнього, а й як керівництво до дії під час розв'язання великих і складних завдань сучасного моменту й для того, щоб прискорити прогрес... країни»¹¹.

⁵ См.: Георгій Димитров — выдающийся революционер-ленинец: Материалы научной конференции Института марксизма-ленинизма Академии общественных наук, Высшей партийной школы при ЦК КПСС и Института славяноведения и балканистики Академии наук СССР, посвященной 90-летию со дня рождения Г. Димитрова. Москва, 7—8 июня 1972 г. М., 1974, с. 321.

⁶ См.: Димитров Г. Съч. София, 1954. Т. 11, с. 264.

⁷ Димитров Г. Избранные произведения, т. 2, с. 652.

⁸ См.: Димитров Г. Съч. т. 11, с. 23.

⁹ Г. Димитров. О литературе, искусстве и культуре. М., 1972, с. 78.

¹⁰ Димитров Г. Избранные произведения, т. 2, с. 40.

¹¹ Там же, с. 257—258.

Здійснення корінного перелому в свідомості трудящих, повне звільнення їх від усіх нашарувань буржуазної ідеології, формування марксистсько-ленінського світогляду — ось із чого треба починати соціалістичне перетворення суспільства, вчив Г. Дмитров. У виконанні цих завдань велику роль відіграє народна освіта. Її всебічний розвиток, перебудову й удосконалення всієї системи на основі марксистсько-ленінських принципів він вважав важливою ланкою культурної революції. Уже в програмній декларації уряду Вітчизняного фронту було чітко сформульовано цілі й завдання партії та народної влади в галузі освіти: «Доступна й широка народна освіта. Перебудова всієї системи освіти на демократичних і наукових засадах... Втілення в життя обов'язкового семирічного навчання. Забезпечення шкіл необхідними посібниками... Посилення трудового елементу в навчальній справі. Викоренення авторитарної ідеології. Формування у молоді наукового світогляду й правильних поглядів на суспільний розвиток»¹². У ряді своїх праць і виступів Георгій Михайлович обґрунтував і розвинув ці програмні завдання. У листі на адресу Вищої навчальної ради республіки від 3 червня 1945 р. він, зокрема, писав, що треба зробити все можливе, щоб у найкоротший строк перебудувати болгарські школи на справді демократичних і наукових засадах. Для цього, наголошував Г. Дмитров, «одночасно з вигнанням із шкіл учителів, які є провідниками фашистської ідеології, і докорінною переробкою навчальних програм та посібників необхідно так перевиховувати відсталих і пасивних учителів, щоб вони стали справжніми народними просвітителями й активними громадськими діячами нової Болгарії»¹³.

Надзвичайно велику увагу Георгій Михайлович приділяв перевихованню старих і вихованню нових кадрів працівників освіти. Він підкреслював, що від їх роботи залежить не тільки навчання сотень тисяч учнів, а й господарський і культурний розвиток болгарської нації¹⁴.

У зв'язку з цим Г. Дмитров постійно підкреслював значення й необхідність постійного підвищення кваліфікації учительських кадрів, закликав працівників освіти удосконалювати свої знання, працювати над підвищенням професійного рівня. Так, у зверненні до учасників конференції вчителів, що відбулася в 1945 р. у м. Русі, він писав: «Народний учитель зможе тим успішніше виконувати свою благородну просвітительську місію, чим наполегливіше буде працювати над собою, підвищувати свою кваліфікацію, розвивати свої здібності в дійсно демократичному дусі й повсякденно жити життям народу»¹⁵.

Головним завданням нової болгарської школи, створюваної на соціалістичних засадах, Дмитров вважав формування всебічно розвинених, фізично загартованих людей з широкими знаннями й багатую внутрішньою культурою, готових внести значний вклад у справу процвітання своєї батьківщини¹⁶.

В період побудови основ соціалізму молодій Болгарській республіці довелося розв'язувати складні творчі завдання, у тому числі й підготовки кадрів для всіх галузей державного, господарського й культурного будівництва. «Ніколи демократична Болгарія не потребувала так сильно численної, чесної, патріотичної інтелігенції, глибоко зв'язаної з народом, насамперед з робітниками і селянами, як у нинішні історичні дні»¹⁷, писав Г. Дмитров у 1944 р. Ще раз він підкреслив цю думку у своїй промові «Справа 9 вересня — історична

¹² Попов Г. Н. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948 гг.). Харьков, 1966, с. 75.

¹³ Г. Дмитров. О литературе, искусстве и культуре, с. 137.

¹⁴ Там же, с. 212.

¹⁵ Дмитров Г. Соч., т. 11, с. 263.

¹⁶ См.: Г. Дмитров. О литературе, искусстве и культуре, с. 208.

¹⁷ Там же, с. 130.

справа» (1945 р.): «Болгарії Вітчизняного фронту необхідні все нові й нові загони інженерів, техніків, лікарів, фельдшерів, акушерок, агрономів, учителів, суддів та інших адміністративних і культурних працівників»¹⁸.

Г. Димитров вбачав два шляхи створення кадрів національної соціалістичної інтелігенції: залучення до будівництва нового суспільства старих буржуазних спеціалістів, перевиховання їх у дусі марксизму-ленінізму і створення нової інтелігенції, насамперед із середовища робітників і селян. Георгій Михайлович був глибоко перекоаний, що «інтелігенція, її здорова частина, найбільш здібні спеціалісти, вчені, діячі культури й мистецтва повинні бути або безпосередньо в наших рядах (БКП.— О. Ш.), або співробітничати з нами і нашими союзниками у Вітчизняному фронті»¹⁹. Тому він радив партійним діячам виявляти велике вміння і терпіння в роботі із старими спеціалістами. Відзначивши складності в цій справі, Г. Димитров у бесіді з членами ЦК Спілки робітничої молоді в 1945 р. закликав їх докласти максимум зусиль для здійснення цього завдання. «Зміни в середовищі інтелігенції,— сказав він,— відбуваються не так легко, їй набагато важче перебудуватися, і тому щодо цього необхідно більше зусиль. Костюм можна змінити за 24 години, а мозок перебудовується повільно. Потрібна внутрішня боротьба в кожному, хто сприйняв певний неправильний світогляд, щоб його позбутися. Потрібна ідейна боротьба, але потрібні і вплив, допомога з боку колективу»²⁰.

Димитров виявляв велике піклування про створення необхідних умов для роботи різних верств інтелігенції, зустрічався з окремими відомими й рядовими спеціалістами, проводив активну агітаційну роботу по залученню старих спеціалістів до соціалістичного будівництва в Болгарії²¹. Він користувався величезним авторитетом і повагою в середовищі інтелігенції, як і всього народу, був своєрідним центром, навколо якого згуртовувалися діячі науки, освіти й культури²².

Правильна, науково обгрунтована політика, яку проводила БКП щодо буржуазної та дрібнобуржуазної інтелігенції, дала успішні результати. На II конгресі Вітчизняного фронту (1948 р.) Г. Димитров мав повну підставу заявити, що «все справді талановите і здібне до творчості в середовищі болгарської інтелігенції або бере активну участь у будівництві нашої народної республіки, або сприяє в міру своїх сил і можливостей цьому будівництву»²³.

Послідовно втілюючи в життя політику ідеологічного перевиховання старих спеціалістів, перетворення їх у повноправних будівників нового суспільства, Г. Димитров надавав першорядного значення вихованню нової інтелігенції, істинно народної й глибоко відданої справі соціалізму. Тому його глибоко хвилювали проблеми розвитку системи вищої освіти, демократизації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах, комуністичного виховання студентів. Уряд Народної Республіки Болгарії, очолюваний Димитровим, виділяв з державного бюджету значні кошти для розвитку вузів. Останні, за словами Г. Димитрова, зможуть стати «кузницею» висококваліфікованих кадрів для всіх галузей державного, суспільно-політичного, господарського й культурного життя тільки в тому випадку, якщо вони будуть центрами передової сучасної науки²⁴. А тому витрати на розвиток освіти, наголошував він, є продуктивними, йдуть на користь народу²⁵.

¹⁸ Димитров Г. Избранные произведения, т. 2, с. 127.

¹⁹ Г. Димитров. О литературе, искусстве и культуре, с. 154.

²⁰ Там же; с. 155.

²¹ Георги Димитров. 1882—1972. София, 1972, с. 186.

²² Новое время, 1972, № 5, с. 74.

²³ Димитров Г. Избранные произведения, т. 2, с. 484.

²⁴ См.: Димитров Г. Съч. София, 1955. Т. 12, с. 449.

²⁵ Г. Димитров. О литературе, искусстве и культуре, с. 193.

Димитров покладав великі надії на болгарське студентство, небезпідставно вважаючи, що озброєне новітніми знаннями, маючи необхідну професійну підготовку, марксистсько-ленінський світогляд, воно займе гідне місце в рядах активних творців соціалізму. Він писав: «Народне студентство покликане поповнити новими свіжими силами ряди необхідної країні інтелігенції»²⁶.

Г. Димитров часто зустрічався з молоддю, мав з нею бесіди, писав листи. Так, під час зустрічі з представниками Міжнародної студентської спілки в 1946 р. він сказав: «Я часто критикую наше студентство, але я люблю його і вірю в нього, вірю в його здатність подолати слабкості й недоліки, які ще є в його середовищі, вірю, що воно піде вперед разом з усім народом»²⁷. Висуваючи перед ним головну вимогу — добре й свідомо оволодівати знаннями, які даються у вузах, Георгій Михайлович пагадував: «Треба серйозно вчитися. Не шкодувати праці, сил і часу, щоб оволодівати досягненнями науки. Потрібна наполеглива повсякденна підготовка, щоб по-справжньому служити народові»²⁸.

Г. Димитров гаряче підтримав рух добровільних трудових бригад молоді, який охопив тисячі студентів республіки. Вони взяли участь у будівництві багатьох важливих народногосподарських об'єктів. Рух трудових бригад став важливим засобом трудового виховання молоді як одного з напрямів комуністичного виховання. У листі до членів Загальної студентської народної спілки від 6 травня 1947 р. Георгій Михайлович писав: «Широ радію, що наші студенти і студентки, поряд з наполегливим навчанням, беруть активну участь і в фізичній праці по виконанню дворічного народногосподарського плану. В цьому шасливому поєднанні заняття наукою з творчою працею на виробництві полягає одна з найважливіших умов всебічного прогресу нашої молоді народної республіки»²⁹.

Г. Димитров учив молодь, болгарську технічну і творчу інтелігенцію ніколи не спинятися на досягнутому рівні професіоналізму й майстерності, постійно працювати над собою, підвищувати свою кваліфікацію. Виступаючи на з'їзді техніків у 1946 р., він, зокрема, сказав: «Ми не можемо мати серйозних працівників у галузі техніки, якщо вони не будуть повсякденно вчитися. Навіть ті, хто має вищу освіту, — хай вони закінчили навіть кілька факультетів, — повинні постійно вчитися, рости й підвищувати свою кваліфікацію. Навіть люди з сивою головою повинні вчитися, щоб підвищити свою здібність до творчої праці»³⁰. Необхідність постійної роботи над собою, підвищення своєї кваліфікації Димитров підкреслив і в зверненні до працівників мистецтва³¹.

Особливу актуальність це завдання має на сучасному етапі будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в Болгарії у зв'язку з постійно зростаючими потребами, які висуває науково-технічний прогрес. Це неодноразово підкреслювалося в матеріалах з'їздів, інших програмних документах Болгарської комуністичної партії.

При розв'язанні завдань культурної революції Г. Димитров надавав величезного значення всебічному співробітництву з Радянським Союзом, використанню його досвіду в усіх сферах, у тому числі і в галузі культури. У промові на ювілейному урочистому засіданні в Софії, присвяченому 90-й річниці з дня народження Г. Димитрова, Генеральний секретар ЦК БКП тов. Т. Живков сказав: «Він як ніхто інший у нас був знайомий з досвідом КПРС і Радянського Союзу і як

²⁶ Там же, с. 131.

²⁷ Георгій Димитров о молодежи. София, 1977, с. 112.

²⁸ Димитров Г. Съч., т. II, с. 371.

²⁹ Димитров Г. Писма. София, 1962, с. 472.

³⁰ Димитров Г. Избранные произведения, т. 2, с. 192.

³¹ См.: Там же, с. 676.

ніхто інший умів його використовувати і творчо застосовувати»³².

Димитров вважав дружбу з Радянським Союзом необхідною умовою піднесення рівня болгарської культури. Він, зокрема, писав: «Історична, духовна і мовна спорідненість болгарського й російського народів відкриває нам блискучу можливість використовувати багату скарбницю радянської культури — світоча світового прогресу»³³.

Використання радянського досвіду, всебічна допомога СРСР значно прискорили соціалістичні перетворення в Болгарії, зокрема в галузі культури. Уже в перші повоєнні роки Радянський Союз подав НРБ значну допомогу в справі підготовки національних кадрів спеціалістів, народної інтелігенції, забезпеченні навчально-методичною літературою. В 1945 р. Болгарія дістала можливість готувати висококваліфіковані національні кадри в радянських вузах.

Г. Димитров вірив у світле майбутнє своєї країни, в те, що болгарський народ побудує соціалістичне суспільство, нагромадить величезний духовний потенціал і візьме найактивнішу участь у створенні світової соціалістичної культури. «В галузі культури, — підкреслював він, — немає більш або менш здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожний народ, який би малий він не був, здатний і може внести свій цінний вклад до загальної скарбниці культури. Ми... можемо й повинні мати можливість пишатися свідомістю того, що ми володіємо внутрішньою культурою, створюємо високохудожні зразки в мистецтві й у галузі науки...»³⁴.

Ідеї Г. Димитрова, обгрунтовані ним теоретичні положення лягли в основу керівництва Болгарської Комуністичної партії соціалістичними перетвореннями в країні. Як відзначив тов. Т. Живков, «зрілість, талант і глибокий реалізм Георгія Димитрова були втілені партією в плані індустріалізації країни, створення економічної основи нового суспільства, революційного перелому в освіті, науці й культурі, критичного засвоєння й розвитку духовної спадщини, утвердження комуністичних ідей у сфері виховання, моралі, звичаїв»³⁵.

Болгарський народ під керівництвом Комуністичної партії досяг великих успіхів у соціалістичному культурному будівництві. За даними ЮНЕСКО, Народна Республіка Болгарія займає нині одне з перших місць у світі за кількістю учнів на 10 тис. населення. Якщо в 1939 р. в країні було тільки 5 вузів, у яких навчалися близько 10 тис. студентів³⁶, то нині у 28 вузах здобувають освіту понад 85 тис. юнаків і дівчат³⁷. Нині країна має величезну за своїми масштабами армію наукових працівників і спеціалістів. У численних науково-дослідних інститутах, вищих навчальних та інших закладах НРБ працюють понад 61 тис. спеціалістів, у тому числі 570 докторів і 7200 кандидатів наук. Водночас у народному господарстві країни успішно трудяться більше 2 тис. спеціалістів з вищою і 350 тис. з середньою спеціальною освітою³⁸.

Небачений розквіт переживає нині вся культура й художня творчість болгарського народу. В 1967 р. на Першому з'їзді працівників культури НРБ було прийнято рішення про перебудову керівництва культурним фронтом на засадах соціалістичного демократизму шляхом створення виборних суспільно-державних органів від верху до

³² Живков Т. Да пребъде във вековете името и делото на Георги Димитров: Слово пред юбилейното тържественото събрание в София, посветено на 90-годишнината от рождението на Георги Димитров 18 юни 1972 г. София, 1972, с. 12.

³³ Димитров Г. Избранные произведения, т. 2, с. 315.

³⁴ Там же, с. 676—677.

³⁵ Живков Т. Да пребъде във вековете името и делото на Георги Димитров, с. 13.

³⁶ Атанасов Ж. Култура и образование. София, 1975, с. 164.

³⁷ Работническо дело, 1981, 7 юни.

³⁸ Палазов Н. Научно-техническият прогрес — главен фактор за осъществяване на икономическата политика на партията. — Научно-практическата конференция по интелектуализация на общественото производство. София, 1981, с. 14.

низу— від Комітету у справах мистецтва й культури до обцинних (громадських) рад по мистецтву й культурі. В країні створено національний комплекс «Художня творчість, культурна діяльність і засоби масової інформації», який об'єднує в єдину суспільно-державну систему керівництво всією роботою в галузі культури.

Утвердження суспільно-державного начала в керівництві духовним життям сприяло успішному втіленню в життя масштабних комплексних програм всенародного естетичного виховання, формування гармонійно розвиненої особи³⁹. На XII з'їзді БКП тов. Т. Живков відзначив, що створений у країні «культурний комплекс ще повніше розкрив великі можливості духовного потенціалу... художньо-творчої інтелігенції, творчих спілок, культурних закладів, громадських організацій, усього народу»⁴⁰.

Величні досягнення НРБ в галузі науки, освіти й культури є яскравим підтвердженням правильності шляху, який обрала для болгарського народу Комуністична партія на чолі з Г. Димитровим. Його теоретична спадщина, яку тов. Т. Живков назвав безцінним національним капіталом⁴¹, служить і нині керівництвом до дії для всього болгарського народу, який буде розвинуте соціалістичне суспільство.

Е. В. Шевченко

ГЕОРГИИ ДИМИТРОВ О КУЛЬТУРНОЙ РЕВОЛЮЦИИ В НРБ

Резюме

Статья посвящена теоретическому обобщению Г. Димитровым и практическому воплощению в жизнь некоторых проблем социалистической культурной революции в НРБ.

*

³⁹ Работническо дело, 1981, 10 април.

⁴⁰ Живков Т. Отчет Центрального Комитета Болгарской коммунистической партии XII съезду и предстоящие задачи партии. София, 1981, с. 60.

⁴¹ Спомени за Георги Димитров. София, 1971. Т. 1, с. 16.

Г. М. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ ПРО РАДЯНСЬКУ ЄДИНУ, ТРУДОВУ, ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

Втілені в струнку систему поглядів ленінські ідеї про народну освіту та будівництво радянської соціалістичної школи є важливою ланкою ленінізму — єдиного, цілісного вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається. Це й зрозуміло, адже, як підкреслював Володимир Ілліч, побудова комуністичного суспільства можлива «...тільки на основі сучасної освіти...»¹.

У галузі виховання та шкільної справи, як і в інших питаннях, В. І. Ленін стосовно до нових історичних умов розвинув і примножив теоретичну спадщину основоположників наукового комунізму К. Маркса та Ф. Енгельса. Для висвітлення цієї важливої роботи Володимира Ілліча слід спинитися, по-перше, на її основних етапах у дожовтневий період і, по-друге, на створенні В. І. Леніним після перемоги соціалістичної революції концепції радянської єдиної, трудової, політехнічної школи.

Початок розробки Володимиром Іллічем теоретичних основ народної освіти відноситься до становлення нового, ленінського етапу в розвитку марксизму. Протягом десятиріччя, що передувало першій російській революції (1894—1904 рр.), В. І. Ленін він непримиренно боротьбу за утвердження самостійної класової лінії пролетаріату, за створення партії нового типу, проти ліберального народництва, різного роду опортуністичних течій. «Це були роки,— відзначала Н. К. Крупська,— коли посилено висвітлювалися у легальній і нелегальній пресі основні питання марксистської теорії, коли вироблялася програма партії, основи її організації. Ось чому особливо важливі висловлювання Володимира Ілліча з питань народної освіти саме в цей період»².

Ключовим серед цих ленінських висловлювань є положення про те, що культурний розвиток трудящих мас, справді народна освіта неможливі без повалення самодержавства. «Кожного, — писав В. І. Ленін у 1901 р.,— перед ким ясно постала суперечність між «культурним розвитком» країни і «гнітючим режимом бюрократичної диктатури», рано чи пізно саме життя приведе до висновку, що ця суперечність не може бути усунута без усунення самодержавства»³. Тому вимоги революційної соціал-демократії в галузі народної освіти він розглядав як важливу умову переможної боротьби пролетаріату. «Без знання робітники — беззахисні, із знанням вони — сила!»⁴ — заявив Володимир Ілліч ще в 1895 р.

Критикуючи народницьку ідеологію, В. І. Ленін показав, зокрема, утопічність і реакційність проєкту С. Южакова про «позакласову загальнонаціональну школу», що передбачав запровадження в гімназіях обов'язкової середньої освіти з відробітками учнів із незаможних сімей за своє навчання. Нешадно викривши цю, за його словами, «крі-

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді, 2 жовт. 1920 р.) — Повне збір. творів, т. 41, с. 293.

² Крупская Н. К. Педагогические сочинения в 10-ти томах. М., 1958. Т. 2, с. 488.

³ Ленін В. І. Внутрішній огляд. — Повне збір. творів, т. 5, с. 331.

⁴ Ленін В. І. Про що думають наші міністри? — Повне збір. творів, т. 2, с. 78.

посницьку рису»⁵ проекту С. Южакова, Володимир Ілліч захистив тим самим від спотворень народниками одну з основоположних ідей марксистської педагогіки — ідею поєднання навчання з продуктивною працею.

У період підготовки і проведення II з'їзду РСДРП В. І. Ленін чітко визначив завдання російської соціал-демократії у питанні про ставлення до молоді напередодні революції: «Ми... ставимо головною метою, — наголошував він, — вироблення цільного революційного світогляду, а дальше практичне завдання полягає в тому, щоб молодь, організуючись, зверталася до наших комітетів»⁶.

Головним підсумком розвитку і збагачення В. І. Леніном ідей основоположників марксизму та визначення ним завдань у галузі народної освіти в той час стали відповідні положення першої Програми партії, прийнятої на II з'їзді РСДРП. В ній містилися вимоги про право населення здобувати освіту рідною мовою, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, про безплатну і обов'язкову, загальну й професійну освіту для всіх дітей обох статей до 16 років, про забезпечення бідних дітей їжею, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави, про заборону підприємцям користуватися працею дітей шкільного віку (до 16 років), про влаштування ясел для немовлят і малолітніх дітей⁷.

У період народної революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін приділив значну увагу розробці ідеї політичного виховання й освіти робітничого класу, насамперед молоді, шляхом її залучення до революційного руху. Необхідно, писав він, вчитися «...не самою лише книжкою, а й участю в повсякденній життєвій боротьбі... пролетаріату»⁸. Таке завдання впливало з ленінського висновку про історичну роль молоді у цій боротьбі: «Потрібні молоді сили..., — писав Володимир Ілліч у грізні дні 1905 р. — Молодь вирішить результат усієї боротьби, і студентська і ще більше робітничая молодь»⁹. Неминуще значення для всієї справи народної освіти має також обґрунтування В. І. Леніном у статті «Партійна організація і партійна література» принципу партійності літератури.

Під час столипінської реакції (1907—1910 рр.) В. І. Ленін розвинув далі марксистське вчення про партію, відстояв революційну теорію, більшовизм від запеклих атак ворогів марксизму — ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, опортуністів усіх мастей. Це мало величезне значення й для зміцнення і розвитку теоретичних основ народної освіти, для захисту робітничих мас від реакційного впливу релігійної та буржуазної ідеології.

Відзначаючи посилення наступу реакції на пиві народної освіти («...заскиглили знову з подесятереною злобою продажні писаки проти революції в школах...»¹⁰), Володимир Ілліч пояснював, що в умовах суворого підпілля необхідний творчий підхід до підготовки спільного політичного виступу студентів і пролетарів. «Ми повинні зуміти *і теллер*, — зазначав він, — налагодити насамперед те, що є завданням дня, без чого пустими словами будуть розмови про координований політичний виступ, — а саме: міцну пролетарську організацію, яка вестиме

⁵ Див.: Ленін В. І. Перли народницького прожектерства.— Повне збір. творів, т. 2, с. 473.

⁶ Ленін В. І. Виступ у питанні про ставлення до молоді, що вчиться, 10(23) серп.: II з'їзд РСДРП, 17(30) лип.— 10(23) серп. 1903 р.— Повне збір. творів, т. 7, с. 297.

⁷ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 62—63.

⁸ Ленін В. І. Про змішування політики з педагогікою.— Повне збір. творів, т. 10, с. 339.

⁹ Ленін В. І. Лист О. О. Богданову і С. І. Гусеву.— Повне збір. творів, т. 9, с. 235.

¹⁰ Ленін В. І. Студентський рух і сучасне політичне становище.— Повне збір. творів, т. 17, с. 207.

всюди і скрізь *політичну агітацію* в масах в ім'я своїх революційних лозунгів. За цю організацію в своєму студентському середовищі, за цю агітацію на ґрунті даного руху повинні взятися і наші університетські групи»¹¹.

Активну розробку питань освіти і виховання у руслі дальшого розвитку революційного вчення пролетаріату В. І. Ленін продовжував і в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). Блискучим зразком марксистського аналізу стану справ у народній освіті стала в цей період його праця «До питання про політику міністерства народної освіти», в якій переконливо показано, що безграмотність і забитість народних мас, особливо селянства, є неминучими в умовах царизму. «...Уряд — найбільший ворог народної освіти в Росії... — робив висновок Володимир Ілліч. — Нема більш лютого, більш непримиренного ворога освіти народу в Росії, ніж російський уряд»¹².

Своїм змістом з цією працею тісно пов'язані ще чотири ленінські статті («Злидні народних вчителів», «Національний склад учнів в Росії», «Ще про розділення шкільної справи за національностями», «Про наші школи»), які були написані у зв'язку з підготовкою у проведенням Всеросійського з'їзду у справі народної освіти (грудень 1913 — січень 1914 рр.)¹³. В них В. І. Ленін рішуче виступав на захист народних вчителів, доведених царизмом до крайніх злигоднів, вказував на необхідність залучати їх до революційної боротьби робітничого класу.

Видатною заслугою В. І. Леніна була марксистська постановка проблеми національної школи та навчання рідною мовою у контексті розробки більшовицької програми з національного питання. Володимир Ілліч не залишив каменя на камені від опортуністичних буржуазно-націоналістичних «теорійок» «культурно-національної автономії», «національної культури», «культурно-освітньої автономії». Він дійшов важливого висновку про існування при капіталізмі двох культур у кожній національній культурі — елементів соціалістичної культури і культури буржуазної, пануючої. «... Ми з кожної національної культури, — писав Володимир Ілліч, — беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації»¹⁴.

Такий підхід мав величезне значення для інтернаціонального виховання робітничого класу та викриття націоналістичної ідеології. Неоціненну роль у боротьбі проти буржуазного націоналізму мало також ленінське положення про те, що «...відірвати школу... від економіки і політики не можна...»¹⁵.

Розділення шкільної справи за національностями, яке проповідували націоналістичні мішани, В. І. Ленін назвав шкідливим заходом і з точки зору демократії і ще більше з точки зору пролетаріату. «Це, — вказував він, — повело б лише до зміцнення відособленості націй, а ми повинні прагнути до зближення їх. Це повело б до зростання шовінізму, а ми повинні йти до найтіснішого союзу робітників усіх націй, до спільної боротьби їх проти *всього* шовінізму, проти *всього* національної винятковості, проти *всього* націоналізму. Шкільна політика у робітників усіх націй єдина: свобода рідної мови, демократична і *світська* школа»¹⁶.

¹¹ Там же.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 127, 128.

¹³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 188—190, 210—212, 225—227, 228—229.

¹⁴ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

¹⁵ Там же, с. 130.

¹⁶ Ленін В. І. До питання про національну політику. — Повне збір. творів, т. 25, с. 69.

У роки першої світової війни В. І. Ленін збагатив марксизм ученням про імперіалізм, про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні. Він розвинув марксистську теорію соціалістичної революції, озброїв робітничий клас Росії конкретною програмою дій, єдино правильними лозунгами боротьби проти імперіалістичної війни, за повалення пролетаріатом антинародних урядів у кожній воюючій країні. Значне місце у розробці цих важливих проблем займає питання політичної освіти робітничого класу, всіх трудящих. «Справжнє виховання мас,— писав В. І. Ленін,— ніколи не може бути відокремлене від самостійної політичної і особливо від революційної боротьби самої маси. Тільки боротьба виховує експлуатований клас, тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширює його кругозір, підносить його здібності, прояснює його розум, виховує його волю»¹⁷.

У зв'язку з перемогою Лютневої революції 1917 р., виходом партії з підпілля та здійсненням нею ленінського курсу на соціалістичну революцію серед головних завдань, що поставили перед більшовиками на новому історичному етапі, висунулися й завдання, пов'язані із збагаченням та розвитком своїх програмних вимог, зокрема в галузі освіти. Так, у прийнятій Сьомою (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) ленінській «Резолюції про перегляд партійної програми» передбачалася й переробка «...пунктів, що стосуються народної освіти»¹⁸.

У «Матеріалах по перегляду партійної програми», підготовлених В. І. Леніним у квітні — травні 1917 р., програмні вимоги РСДРП(б) у галузі народної освіти були уточнені і доповнені новими важливими положеннями, зокрема: про повну світськість школи; безплатну й обов'язкову загальну і політехнічну освіту для всіх дітей обох статей до 16 років; тісний зв'язок навчання з дитячою суспільно-продуктивною працею; передачу справи народної освіти в руки демократичних органів місцевого самоврядування та ін.¹⁹

Отже, у дожовтневий період В. І. Ленін провів величезну роботу по розвитку та збагаченню марксистського вчення про народну освіту і виховання. В результаті до Жовтневої революції партія підійшла з чіткою програмою перебудови всієї системи освіти на соціалістичних засадах.

Після повалення в Росії влади поміщиків і капіталістів В. І. Ленін очолив практичне втілення цієї програми в життя. «...Ми боремося не тільки за перемогу соціалізму в Росії, а й у всьому світі,— писав він влітку 1918 р.—...І в цій боротьбі дуже важливе значення має народна освіта...»²⁰.

Про величезну увагу Володимира Ілліча до становлення й розвитку радянської системи народної освіти яскраво свідчить хоча б той факт, що в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни він багато разів виступав з промовами, присвяченими цим питанням. Неоціненне значення для будівництва нової школи мали ідеї В. І. Леніна, висловлені ним на I Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 р., на I Всеросійському з'їзді в справі освіти 28 серпня 1918 р., на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919 р., на I Всеросійському з'їзді комуністів-учнів 17 квітня 1919 р., на I Всеросійському з'їзді працівників освіти і соціалістичної культури 31 липня 1919 р., на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня

¹⁷ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 296.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 396.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 151—152.

²⁰ Ленін В. І. План промови на I Всеросійському з'їзді в справі освіти.— Повне збір. творів, т. 37, с. 503—504.

1920 р., на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. та ін.

Чимало праць, написаних В. І. Леніним після перемоги Великого Жовтня, також стосуються проблем народної освіти («Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Про завдання профспілок», «До Народного Комісаріату освіти», «Успіхи і труднощі Радянської влади», «Великий почин», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Про пролетарську культуру», «Про роботу Наркомосу», «Сторінки з щоденника» та ін.)²¹. Велике значення мають ленінські плани і тези друкованих праць та усних виступів, листи, помітки й телеграми Володимира Ілліча, у яких різною мірою порушуються ті чи інші аспекти народної освіти і комуністичного виховання²².

Найважливішою ланкою соціалістичної системи народної освіти В. І. Ленін вважав радянську єдину, трудову, політехнічну школу. Це положення стосується не тільки загальноосвітньої школи, а й усієї системи народної освіти, адже, як зазначав ще в 1897 р. Володимир Ілліч, «...питання освіти зовсім не прикриваються питаннями школи, освіти зовсім не обмежується школою»²³.

Спинимося детальніше на основних ленінських положеннях про радянську єдину, трудову, політехнічну школу.

Школа радянська. В. І. Ленін розглядав радянську школу як принципово нове утворення, як школу якісно нового типу, що відповідає соціалістичним виробничим відносинам і продуктивним силам, радянській формі державної влади. Це поняття, на його думку, включало сукупність соціалістичних принципів усієї системи народної освіти, які постійно розроблялися і вдосконалювалися. «Тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді,— підкреслював Володимир Ілліч,— ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства»²⁴.

Радянська школа мала повністю замінити стару, віджилу, кастову, буржуазно-поміщицьку, антинародну систему освіти. Вона ґрунтується і розвивається на основі марксистського світогляду, вільна від містицизму, релігійних догм та класових привілеїв. Її основоположними принципами є глибока науковість, партійність і демократизм. Поряд з цим, радянська школа бере від старої системи народної освіти все краще, корисне, прогресивне, все те, «...що необхідне для комунізму»²⁵.

Таким чином, В. І. Ленін відкинув як відголоски старої реакційної теорії про «російську самобутність», згідно з якою проповідувалася слов'янофільська «недоторканість» у галузі культурного будівництва, так і лівацькі авантюристичні заклики «зруйнувати все», створене у минулі епохи, і на пустому місці побудувати так звану «нову» культуру. Радянська культура, в тому числі й народна освіта, розвивалася за ленінським заповітом: зберегти і розвинути далі безцінну культурну спадщину минулих поколінь, збагатити її новим класовим змістом і зробити надбанням сучасних та прийдешніх поколінь. Історія цілком і повністю підтвердила правильність такого шляху. Досвід КПРС по втіленню в життя ленінської ідеї наступності старої та нової культур має неминуще значення.

²¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 189, 198; т. 36, с. 155—195; т. 37, с. 386—389, 452—455; т. 38, с. 37—70; т. 39, с. 1—27; т. 41, с. 1—97, 320—321; т. 42, с. 310—319; т. 45, с. 346—350.

²² Див.: Ленин В. И. О воспитании и образовании. М., 1980. Т. 2.

²³ Ленін В. І. Перли народницького прожектерства.— Повне збір. творів, т. 2, с. 478.

²⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді).— Повне збір. творів, т. 41, с. 287.

²⁵ Там же, с. 289.

Головною умовою успішного розв'язання завдань у галузі народної освіти В. І. Ленін вважав керівництво нею з боку Комуністичної партії. «Ми повинні,— вчив він,— весь апарат державний вжити на те, щоб навчальні заклади, позашкільна освіта, практична підготовка — все це відбувалося, під керівництвом комуністів, для пролетарів, для робітників, для трудящих селян»²⁶.

Однією з найважливіших рис школи нового типу, підкреслював Володимир Ілліч, є її класовий, партійний характер. Все життя радянської школи нерозривно пов'язане з боротьбою трудящих мас за зміцнення завоювань соціалістичної революції. «Наша справа в галузі шкільній,— говорив В. І. Ленін на I Всеросійському з'їзді в справі освіти,— є та сама боротьба за повалення буржуазії; ми відкрито заявляємо, що школа поза життям, поза політикою — це брехня і лицемірство»²⁷. Ленінське положення про органічний зв'язок радянської школи з політикою партії є наріжним каменем шкільного будівництва, воно й нині лежить в основі всієї діяльності нашої школи.

Експлуаторські класи намагалися звести шкільну справу до того, щоб, як говорив В. І. Ленін, «...намуштрувати для буржуазії покірних і спритних слуг, виконавців волі і рабів капіталу, ніколи не дбаючи про те, щоб школу зробити знаряддям виховання людської особи»²⁸. Принципово інші завдання стоять перед радянською школою, покликаною формувати нову людську особистість — будівника соціалістичного і комуністичного суспільства. «...Це може зробити,— зазначав В. І. Ленін,— тільки школа соціалістична, яка стоїть у нерозривному зв'язку з усіма трудящими й експлуатованими і стоїть не за страх, а за совість на радянській платформі»²⁹.

На сучасному етапі перед радянською школою поставили особливо важливі й відповідальні завдання по формуванню нової людини. Наша країна має великі, постійно зростаючі матеріальні й духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи. Важливо, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватися. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси та потреби особи. Ось чому, як підкреслив на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар Центрального Комітету нашої партії, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, в їх активному, цілеспрямованому формуванні КПРС бачить одне з важливих завдань своєї соціальної політики³⁰.

Зрозуміло, що й радянська школа має брати активну участь у великій роботі по вдосконаленню соціалістичного способу життя, по викорененню всього, що заважає формуванню нової людини. Вона покликана сприяти вихованню поколінь молоді з активною життєвою позицією, справжніх патріотів та інтернаціоналістів, які знають свою справу, люблять працю і вміють працювати, завжди готові до захисту Батьківщини.

Могутнім знаряддям школи у розв'язанні цих завдань є суспільні науки, які В. І. Ленін у своїх «Директивах ЦК комуністам — працівникам Наркомосу» (1921 р.) розглядав у нерозривному зв'язку з комуністичним вихованням молоді³¹. Викладання суспільних дисциплін, їх глибоке вивчення — є непорушним законом діяльності радянської школи, всієї системи народної освіти. Саме суспільні науки озброюють молодь чітким розумінням закономірностей суспільного розвитку, сприяють формуванню в неї марксистсько-ленінського сві-

²⁶ Ленін В. І. Доповідь Центрального Комітету, 29 берез.: XI з'їзд РКП(б), 29 берез.— 5 квіт. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 242.

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 74—75.

²⁸ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 18 січня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 412.

²⁹ Там же.

³⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

³¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 309.

тогляду, високої політичної культури, виступають важливою умовою перетворення знань у переконання, спонукають до активної боротьби за здійснення комуністичних ідеалів.

В. І. Ленін вважав, що центральною фігурою радянської школи є вчитель, викладач, якому належить надзвичайно важлива роль у вихованні підростаючого покоління. «Народний учитель,— вказував Володимир Ілліч,— повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві... Треба систематично посилити роботу в справі організації народних учителів, щоб зробити їх з опори буржуазного ладу, якою вони є до цього часу в усіх, без винятку, капіталістичних країнах, опорою радянського ладу...»³².

Цей ленінський заповіт у нашій країні повністю втілений у життя. Радянське вчителство є надійною опорою партії у справі навчання і комуністичного виховання дітей та юнацтва. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, саме від учителя вирішальною мірою залежить успішна реалізація нових завдань, що стоять перед радянською школою. «Не слід скупитись на увагу до його праці, побуту, підвищення кваліфікації. Але й вимоги до його роботи зростають»³³. Ці слова товариша Л. І. Брежнева, що прозвучали з трибуни з'їзду, є свідченням справді ленінського піклування нашої партії про вчителя, про підвищення його ролі.

Школи єдина, трудова. Відповідно до ленінських ідей під цим поняттям слід розуміти створення чіткої, стрункої і послідовної у всіх її ланках системи народної освіти, яка б забезпечувала наступність, стабільність і взаємозв'язок навчання, виховання та формування наукових знань і марксистського світогляду з першого класу початкової школи до останнього курсу вузу.

Цілеспрямоване, науково організоване, послідовне нарощування і поглиблення знань, наступність у навчанні повинні, на думку С. П. Трапезникова, досягатися єдиним державним плануванням розвитку народної освіти; строгим логічним зв'язком навчальних програм; переходом від менш складних до більш складних програм і курсів; шляхом досягнення нерозривної єдності всіх навчальних предметів, що вивчаються у тісному зв'язку із соціальною практикою трудящих мас; глибоко науковими, кваліфіковано написаними посібниками й підручниками і, звичайно ж, високоякісним змістом викладання³⁴. Вся ця багатогранна цілісність і складає радянську школу як єдиний організм, про який мріяв В. І. Ленін. Радянська система народної освіти переживає нині новий етап свого розвитку, що відображає якісні зміни у змісті й методах навчання і зумовлюється потребами зрілого соціалізму. Однак головною в цій системі продовжує залишатися геніальна ленінська ідея про нерозривну єдність усіх ступенів і ланок навчання.

В. І. Ленін збагатив і розвинув корінне положення марксистської педагогіки про необхідність поєднання навчання дітей з продуктивною працею не тільки з метою збільшення суспільного виробництва, але й «...для вироблення всебічно розвинених людей»³⁵. Основоположним принципом радянської єдиної школи В. І. Ленін назвав трудове виховання, бо, за його словами, «...нічого не варта ніяка школа, ніякий університет, коли нема практичного вміння»³⁶. Це значить, що школа не замикається у своїх стінах, а органічно поєднує навчання і

³² Ленін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне збір. творів, т. 45, с. 348.

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

³⁴ См.: Трапезников С. П. Интеллектуальный потенциал коммунизма. М., 1976, с. 40—45.

³⁵ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 458.

³⁶ Ленін В. І. Доповідь про концесії: Збори активу Московської організації РКП(б), 6 груд. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 73.

виховання підростаючого покоління з трудовим життям народних мас, з економікою, господарським будівництвом, практикою комуністичного творення.

Яскравим прикладом такого підходу є ленінський «Наказ у питаннях господарської роботи, прийнятий IX Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня» (1921 р.), в якому перед Наркомосом ставилося завдання «...у найкоротший строк створити кадри спеціалістів в усіх галузях з середовища селян і робітників, ...посилити зв'язок шкільної і позашкільної освітньої роботи із злободенними господарськими завданнями...»³⁷. Визначаючи завдання молоді, яка вчиться, комсомольців, В. І. Ленін у своїй промові на III з'їзді РКСМ 2 жовтня 1920 р. сказав: «...Треба, щоб Комуністична спілка молоді свою освіту, своє навчання і своє виховання поєднала з працею робітників і селян, щоб вона не замикалася в свої школи і не обмежувалась лише читанням комуністичних книг і брошур. Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»³⁸.

Ці основоположні ленінські настанови дістали дальший розвиток у матеріалах XXVI з'їзду КПРС. «Давно відомо: істина твердо засвоюється тоді, коли вона пережита, а не просто подана,— підкреслив на з'їзді товариш Л. І. Брежнєв.— І комсомол повинен будувати вивчення марксистсько-ленінської теорії так, щоб воно органічно зливалось з практичними ділами комсомольців, з їх власним життям»³⁹. В умовах зрілого соціалізму головне полягає в тому, щоб підвищити якість навчання, трудового і морального виховання в школі, на ділі зміцнити зв'язок навчання з життям, поліпшити підготовку школярів до суспільно корисної праці⁴⁰.

Ленінський принцип трудового виховання, забезпечення найтіснішої єдності навчання з виробничою діяльністю трудящих витримав випробування життям і є одним з найважливіших у діяльності радянської школи.

Школа політехнічна. В. І. Ленін розвинув і практично втілював у життя ідею основоположників наукового комунізму про запровадження політехнічного навчання у систему освіти. «...Поєднання продуктивної праці з навчанням,— вказував К. Маркс,— є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства»⁴¹. Він геніально передбачив у «Капіталі», що «...неминуче завоювання політичної влади робітничим класом завоює належне місце в школах робітників і для технологічного навчання, як теоретичного, так і практичного»⁴².

З ініціативи В. І. Леніна Радянська держава з самого початку створення нової школи проголосила важливим її принципом широку політехнічну освіту, вбачаючи в ній дійовий засіб виховання молодого покоління у дусі вимог соціалістичного будівництва. Перед школою ставилося завдання дати учням різнобічні науково-технічні знання і таку підготовку, яка б відкривала перед ними можливість свідомої, творчої й активної участі в суспільному виробництві. «...Безумовним завданням поставити,— писав В. І. Ленін наприкінці 1920 р.,— негайний перехід до політехнічної освіти, або, точніше, негайне здійснення ряду доступних зараз же кроків до політехнічної освіти...»⁴³.

³⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 322.

³⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 302.

³⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 80.

⁴⁰ Див.: Там же, с. 72.

⁴¹ Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 31.

⁴² Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 462.

⁴³ Ленін В. І. Про політехнічну освіту: Замітки на тези Надії Костянтинівни.— Повне збір. творів, т. 42, с. 221.

Нещодавно опубліковано лєнінські «Зауваження і пропозиції до проєктів реорганізації Наркомосу»*, написані в листопаді 1920 р.⁴⁴ В цьому документі В. І. Ленін дав визначення Головпрофосу як специфічного відділу Наркомату освіти Радянської країни — відділ професійно-політехнічний або шкіл другого ступеня і вищих навчальних закладів. Це — одне з найважливіших зауважень Володимира Ілліча, яке лягло в основу нового положення про Наркомос, оскільки стосувалося самої суті реорганізації наркомату, спрямованої на запровадження політехнічної освіти.

У замітках на тези Н. К. Крупської «Про політехнічну освіту», підготовлених нею для доповіді на партійній нараді з питань народної освіти, В. І. Ленін передусім радив: «...Додати 1 або 2 тези про *принципальне* значення політехнічної освіти

{ за Марксом
{ за нашою програмою РКП». }⁴⁵

І пізніше, особливо в своїх останніх працях, В. І. Ленін продовжував невтомно розробляти і розвивати ідею політехнізації школи, розглядаючи політехнічне навчання як один з основоположних принципів народної освіти, що визначає не лише її цілі, а й самий зміст. Він неперимирно боровся проти будь-яких спроб зштовхнути школу з цього магістрального шляху, рішуче критикував захоплення вузькою і ранньою професіоналізацією на шкоду політехнічній, загальній освіті.

При цьому Володимир Ілліч вимагав обов'язкового розширення у професійно-технічних школах загальноосвітніх предметів та суспільних дисциплін. Наприкінці 1920 р. він писав про необхідність скласти спеціальну програму викладання цих предметів на весь період навчання, включивши до неї вивчення теорії комунізму, історії взагалі та історії революції зокрема, з виділенням окремо історії Жовтневої революції, географії, літератури і т. д.⁴⁶

В. І. Ленін розкрив дві сторони політехнічного навчання. З одного боку, воно має сприяти глибокому ознайомленню з усіма науково-технічними досягненнями і виробничим досвідом, щоб звільнити людину від рабського схляяння перед силою машин і зробити її за всіх умов господарем процесу виробництва, науково-технічної організації праці. З другого боку, політехнізація має озброїти людину розумінням соціалістичного способу виробництва, усвідомленням того, що вона покликана будувати нове життя — соціалізм.

У лєнінському плані розвитку політехнічного навчання закладено глибокий діалектичний зміст, суть якого відображає така схема: професійна орієнтація; від професійної орієнтації — до професійного навчання; від професійного навчання — до професійної освіти всього народу. Професіоналізація, таким чином, не є вищим ступенем, вона є тим ступенем, який веде до загальної політехнічної освіти⁴⁷.

Історичний досвід розвитку народної освіти в СРСР показав історичну правоту і велику життєву силу лєнінської концепції єдиної, трудової, політехнічної школи. Це ще раз переконливо підтвердив XXVI з'їзд КПРС.

Відомо, що царська Росія залишила в спадщину молодій Країні Рад 72% неписьменного населення. На Україні цей процент був ще вищим, а в Середній Азії та Казахстані грамотність населення не пе-

* Питання про перебудову роботи Наркомосу було поставлене В. І. Леніним у листопаді 1920 р. в зв'язку з новими завданнями, що поставили перед народною освітою з переходом країни до мирного соціалістичного будівництва.

⁴⁴ См.: Ленинский сборник XXXIX. М., 1980, с. 253—259.

⁴⁵ Ленин В. И. Полное собр. творив. т. 42, с. 220.

⁴⁶ Див.: Ленин В. И. Проект постановления Пленума ЦК РКП(б) про реорганізацію Наркомосу.— Полное собр. творив, т. 42, с. 83; Ленин В. И. Про політехнічну освіту: Замітки на тези Надії Костянтинівни.— Там же, с. 221.

⁴⁷ Див.: Трапезников С. П. Указ. соч., с. 46—47.

ревищувала 2—8%. За чотири роки до Великого Жовтня В. І. Ленін з гіркою писав: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії»⁴⁸. Тільки завдяки перемозі нового суспільного ладу наша країна в історично мінімальні строки піднялася до вершин знань, стала однією з найпередовіших у світі за рівнем освіченості народу, за розвитком науки й культури. «Соціалізм,— підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— зумів розв'язати завдання справді історичного значення: озброїти досягненнями культури багатомільйонні маси людей праці, відкрити для кожної людини, незалежно від її соціального становища і національності, всі джерела знань»⁴⁹.

Вражаючі успіхи були досягнуті за роки Радянської влади і в розвитку народної освіти. Надзвичайно точно і образно сказав про це товариш Л. І. Брежнев: «Якщо користуватися шкільною термінологією, то можна сказати, що найбільш строгий учитель — історія поставила нашій країні по предмету «народна освіта» найвищий бал»⁵⁰.

Історичні завоювання радянського народу в галузі освіти законодавчо закріплені в Конституції СРСР, яка гарантує громадянам нашої країни право на освіту. Воно забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти⁵¹. У повній відповідності з ленінськими настановами у Конституції СРСР сформульовано положення про те, що в нашій країні існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка «...забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці і громадської діяльності»⁵².

Все це переконливо свідчить про послідовне втілення й дальший розвиток Комуністичною партією ленінських ідей про радянську єдину, трудову, політехнічну школу, що є надійною запорукою дальших успіхів системи народної освіти в СРСР.

А. М. Мельниченко

ЛЕНИНСКИЕ ИДЕИ О СОВЕТСКОЙ ЕДИНОЙ, ТРУДОВОЙ, ПОЛИТЕХНИЧЕСКОЙ ШКОЛЕ

Резюме

В статье освещены основные этапы теоретической разработки В. И. Лениным вопросов воспитания и народного образования в дооктябрьский и послеоктябрьский периоды, раскрыты важнейшие положения ленинской концепции советской единой, трудовой, политехнической школы.

⁴⁸ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти: (Доповнення до питання про народну освіту).— Повне збір. творів, т. 23, с. 123.

⁴⁹ Рад. Україна, 1982, 21 лют.

⁵⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, К., 1971. Т. 2, с. 211.

⁵¹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 20.

⁵² Там же, с. 12—13.

ПОВІДОМЛЕННЯ

70-річчя газети „Правда“

«ПРАВДА» — ПЕРША ЛЕГАЛЬНА РОБІТНИЧА ГАЗЕТА

В. Т. ФЕЩЕНКО (Умань)

5 травня 1982 р. виповнилось 70 років з дня виходу в світ першого номера газети «Правда», історія якої нерозривно зв'язана з героїчною історією Комуністичної партії, з славними традиціями нашої партійної преси, закладеними В. І. Леніним.

Безпосереднім попередником «Правды» була більшовицька легальна газета «Звезда», яка видавалася в Петрограді з грудня 1910 до 1912 р. Газета виходила лише раз на тиждень і була розрахована на передові кола робітників. Але з наростанням революційного руху мас виникла необхідність у масовій легальній пресі, яка повинна була зміцнювати зв'язки партії з широкими масами трудящих, об'єднувати і виховувати їх. З кінця 1911 р. більшовицька газета «Звезда» почала друкувати листи петербурзьких робітників з пропозицією про створення такої щоденної легальної масової газети марксистського напрямку. Це питання широко обговорювалося серед пітерських робітників.

У розв'язанні цього завдання велику роль відіграла VI Всеросійська загальнопартійна конференція, проведена під керівництвом В. І. Леніна в Празі 5—17 січня 1912 р, яка визначила тактику партії в нових умовах. Конференція вказала місцевим організаціям на необхідність «...звернути належну увагу на зміцнення і розширення легальної робітничої преси»¹. Пізніше В. І. Ленін прямо вказував, що «...нам вдалося-таки поставити щоденну «Правду» — між іншим, завдяки якраз саме тій (січневій) конференції...»².

«Звезда» стала легальним центром дальшої роботи по створенню щоденної газети. 10 грудня 1911 р. вона виступила з пропозицією відкрити збір коштів у фонд щоденної робітничої газети.

5 травня 1912 р. вийшов перший номер «Правды». Ідейним керівником, душею «Правды» з моменту її виникнення був В. І. Ленін. Володимир Ілліч повсякденно спрямовував газету. Його статті визначали політичну лінію газети, її ідейний зміст. Тільки в 1912—1914 рр. в 645 номерах газети було опубліковано близько 300 ленінських праць³. В них вождь партії аналізував політичне та економічне життя країни, роз'яснював тактику революційної боротьби, викривав опортунізм ліквідаторів та інших ворогів партії, боровся за зміцнення партії та посилення її зв'язків з масами, закликав до посилення керівної ролі пролетаріату та згуртування бойового союзу робітників і селян, усіх трудящих Росії. Володимир Ілліч боровся за більшовицьку спрямованість газети, за підвищення її бойового духу, за авангардну роль у революційному русі. В. І. Ленін постійно дбав про зміцнення редакції «Правды», про залучення до участі в ній кращих літературних сил партії, про збільшення тиражу газети та зростання кількості перед-

¹ КНРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. (1898—1917). М., 1978. Т. I, с. 320.

² Ленін В. І. О. М. Горькому. Повне збір. творів. т. 48, с. 79.

³ Логинов В. Т. Ленинская «Правда» (1912—1914 гг.). М., 1972, с. 5.

платників з числа робітників. Членами редакції «Правды» і активними співробітниками в різні періоди її існування були М. М. Батурін, К. С. Єремєєв, Н. К. Крупська, В. М. Молотов, М. С. Ольмінський, М. Г. Полетаєв, К. М. Самойлова, Й. В. Сталін, М. О. Скрипник, Д. Бедний, Я. М. Свердлов та інші. Активну участь в «Правде» брали більшовики-депутати IV Державної думи, пролетарський письменник О. М. Горький.

Значний вклад внесла «Правда» в боротьбу за партійність, за відбудову масової революційної партії робітничого класу. Через неї надходили директиви В. І. Леніна і ЦК РСДРП партійним організаціям у Росії. Газета систематично розкривала суть всіх партійних рішень і боролася за їх послідовне втілення в життя, нещадно громила ліквідаторів, троцькістів, одзовістів та інших опортуністів, згуртовувала навколо себе нелегальні партійні організації, які на її сторінках знаходили відповідь на важливі питання програми і тактики партії, революційного руху і партійного будівництва. «Правда» в той час фактично була «Центральним органом нашої партії», — писав М. І. Калінін⁴. Це констатували і урядові власті. «Правда», — доповідав 21 лютого 1913 р. в Департамент поліції міський голова Петербурга, — є ідейним керівником більшовиків-ленінців...»⁵.

Більшовицька газета виховала ціле покоління робітників-правдистів, які відіграли значну роль у підготовці і здійсненні Жовтневої революції.

З перших днів свого існування «Правда» виступала як колективний агітатор, пропагандист і організатор народних мас. Вона публікувала листи, кореспонденції, замітки і телеграми про тяжке життя робітників, експлуатацію на заводах і фабриках, про поліцейські репресії. «Правда» виховувала у робітників класову свідомість, будила бойовий революційний дух. Так, більше як за два роки існування газети (до її розгрому в липні 1914 р.) на сторінках було опубліковано 5310 кореспонденцій про свавілля адміністрації на підприємствах, систему штрафів, безпросвітне життя робітників, 7927 — про страйки. Всього за той період було вміщено понад 17 тис. робітничих листів, дописів, резолюцій⁶. Це було яскравим свідченням зростання свідомості робітників, прилучення їх до політичного життя.

Велику роботу проводила «Правда» по інтернаціональному вихованню робітничого класу. Вона мала зв'язки з робітниками всіх районів країни. Більшовицька газета гнівно засуджувала буржуазно-поміщицький шовінізм, викривала витончений націоналізм дрібнобуржуазних партій, вчила робітників класовому підходу до революційної боротьби, явищ та подій суспільного життя. В 1912—1914 рр. на сторінках «Правды» вміщено понад 400 статей, кореспонденцій та заміток з національного питання⁷.

«Правда» була справді робітничою газетою не лише за своїм напрямом, але й за колом читачів. У десятках тисяч примірників розходилась «Правда». На заводах і фабриках її читали колективно, передавали з рук у руки. В одному з жандармських донесень з Севастополя в 1914 р. вказувалось, що «...робітники газетою («Правдой» — В. Ф.) дуже цікавляться і один примірник обслуговує багато осіб»⁸. Про це також свідчили як листи робітників, так і повідомлення стражів самодержавного ладу з Петербурга, Москви, Донецького басейну,

⁴ Калінін М. І. Избранные произведения. М., 1960. Т. 2, с. 569.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1913, спр. 5, ч. 57, арк. 86.

⁶ Логинов В. Т. Указ. соч., с. 231, 241—242; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 148.

⁷ Суворов К. І. Роль «Правды» в інтернаціональному вихованні робітничого класу Росії (1912—1914 гг.). — В кн.: Из истории борьбы В. И. Ленина за укрепление партии. М., 1964, с. 244.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1914, спр. 5, ч. 74, літ. Б, арк. 26.

Пермі, Ярославля⁹ та інших міст і робітничих центрів Росії. Широке розповсюдження газети, постійне зростання її впливу допомагали ідейному і організаційному згуртуванню робітників, формуванню революційної свідомості.

Пролетарі Росії вважали «Правду» єдиною виразницею їх інтересів і підтримували її матеріально. Тільки в 1913 р. у фонд газети надійшов 2181 груповий внесок, а на 13 травня 1914 р.— від 2873 груп¹⁰. В. І. Ленін особливо цинив ці групові внески, за ними він бачив об'єднані співчуттям до революційної справи пролетарські колективи. «Кожний груповий збір,— писав Володимир Ілліч,— означає не тільки суму п'ятаків і гривеників, а ще дещо далеко важливіше: суму спільної, масової енергії, рішимість *груп* робітничу газету підтримувати, розповсюджувати, спрямовувати, створювати своєю власною участю»¹¹.

«Правда» докладала багато зусиль для зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Завдання газети полягало в тому, щоб допомогти селянам зробити правильний вибір. У ряді статей «Правда» формулювала принципове ставлення пролетарської партії до аграрного питання — необхідність конфіскації всієї поміщицької землі на користь селян. Ця позиція сприяла тому, що в міру пробудження села робітнича газета стала центром притягання найбільш свідомих елементів у селянському середовищі. Значну роль у розробці і пропаганді аграрної політики партії відіграли ленінські статті в «Правде». Володимир Ілліч з різних боків висвітлював відносини на селі, показував зубожіння і розорення основних мас селянства, причиною яких була наявність великого землеволодіння, розкривав контрреволюційну суть ліберальної буржуазії. В. І. Ленін виховував селянство в дусі класової непримиренності до царизму і поміщиків, до існуючого ладу, закликав спільно з робітничим класом до здійснення аграрної програми більшовиків. За 1912—1914 рр. в «Правде» було вміщено понад 400 статей і кореспонденцій з селянського питання¹². З лютого 1913 р. в газеті був виділений спеціальний відділ, де друкувалися замітки і листи селян, в яких розповідалося про тяжке їх життя, його готовність до боротьби проти поміщиків і самодержавства, про зростання селянського руху в країні. Тільки з 22 квітня 1913 р. по 22 квітня 1914 р. «Правда» опублікувала 169 статей і кореспонденцій, написаних селянами¹³. Ось один з прикладів. У другу річницю розстрілу робітників на ленських золотих копальнях в с. Шатилово Зубцовського повіту Тверської губернії було вивішено червоний прапор і розповсюджено відозву, яка починалась так: «Геть монархів, хай живе республіка і конфіскація всієї землі для народу!». Даючи оцінку цьому фактові, начальник губернського жандармського управління відзначав, що дії селян значною мірою зумовлені впливом на них «...соціал-демократичної газети «Правда»¹⁴.

Усвідомлюючи великий вплив більшовицької робітничої газети на селі, царські власті всіляко перешкождали її поширенню. Так, з 1 січня до 22 лютого 1913 р. начальником Петриківської поштово-телеграфної контори в Білорусії передплатнику були видані лише 5 номерів

⁹ Там же, ф. 124, 1914, спр. 219, арк. 55; ф. ДП, ОВ, 1913, спр. 5, ч. 56, літ. Б., арк. 4; ч. 94, літ. Б., арк. 30, 65; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 448, оп. 1, спр. 40997, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 1073, арк. 2.

¹⁰ Ленін В. І. Доповідь ЦК РСДРП на Брюссельській нараді.— Повне збір. творів, т. 25, с. 356.

¹¹ Ленін В. І. Підсумки піврічної роботи.— Повне збір. творів, т. 21, с. 410.

¹² Варгатюк П. Л., Шморгул П. М. Ленінська газета «Правда» і Україна. К., 1972, с. 33.

¹³ Логинов В. Т. Указ. соч., с. 300.

¹⁴ Андронов С. А. Боевое оружие партии. Газета «Правда» 1912—1917 гг. Л., 1962, с. 243.

«Правды», а решта затримані урядовими властями¹⁵. Долаючи всі труднощі і перешкоди, «Правда» допомагала селянським масам зрозуміти, що єдиним послідовним захисником його інтересів є пролетаріат. Це забезпечувало вивільнення селян з-під впливу буржуазних партій і перехід їх у ряди активних борців проти царизму.

«Правда» проникала в армію і на флот, в широкі кола демократичної інтелігенції і напівпролетарських мас міста, пробуджувала їх революційну свідомість, згуртовувала їх навколо пролетаріату. Газета друкувала матеріали про умови життя солдатів і матросів, про жорстоке поводження з ними офіцерів, про розгортання революційного руху в армії і на флоті. Так, під час судового процесу над матросами-чорноморцями восени 1912 р., коли в країні розгорнувся могутній рух протесту проти смертного вироку учасникам підготовки повстання на Чорноморському флоті.

«Правда» вмістила понад 100 матеріалів про хід судочинства і виступи трудящих на захист революційних матросів¹⁶. Усього в 1912—1914 рр. на її сторінках було опубліковано близько 500 матеріалів з життя солдатів і матросів¹⁷.

Своїми виступами робітнича газета здобула авторитет і користувалась успіхом серед солдатів і матросів. Вони зверталися в редакцію за порадою, підтримували її своїми внесками. Так, 11 лютого 1913 р. група матросів мінної дивізії писала О. Є. Бадаєву як видавцю газети: «Але як не тяжке наше життя в залізних ящиках, як не суворе око начальника дворянина, який слідкує за читанням шкідливих газет нижніми чинами..., але всіяко попадає до нас і ваша робітнича газета «Правда» — одна єдина захисниця пролетарських злиднів. Палко вітаємо газету «Правда» і бажаємо надалі стійко служити справі народу. Шлемо свою посильну допомогу в фонд газети...»¹⁸.

Значну роль відіграла «Правда» в залученні на бік робітничого класу демократичної інтелігенції. Робітнича газета захищала інтереси трудової інтелігенції, розкривала дійсні причини тяжкого становища вчителів, медичних працівників, службовців, студентів, закликала їх до союзу з робітничим класом за здійснення програми РСДРП, друкувала їх статті, кореспонденції і резолюції. Так, 13 листопада 1913 р. «Правда» повідомляла, що у Віндавському повіті Латвії звільнено 5 вчителів за участь в культурно-освітньому товаристві. Більше двох тижнів газета висвітлювала роботу I-го Всеросійського з'їзду вчителів, що відбувся під час зимових канікул 1913 р. Газета підкреслювала спільність інтересів російського вчительства і робітничого класу в боротьбі за повалення царизму.

«Правда» систематично друкувала повідомлення про революційний рух студентів, про його переслідування з боку адміністрації і поліції. Коли 12 березня 1913 р. було оголошено наказ про закриття військово-медичної академії в Петербурзі, в зв'язку з відмовою студентів віддавати честь офіцерам і про їх виключення, наступного дня газета надрукувала статтю «Наука і дисципліна», в якій, звертаючись до властей, писала, що в час нового революційного піднесення уже не можна безкарно чинити насильство над людською гідністю. «Історія, — вказувалось у статті, — не повторюється, і що можливе було в Росії 60—70 років тому, в епоху панування солдатчини, не можливе в Росії 1912 року. Але цього не може зрозуміти реакція, яка нічому не навчилась і нічого не забула».

¹⁵ Липинский Л. П., Лукьянов Е. П. Крестьянское движение в Белоруссии между двумя революциями (июнь 1907 — февраль 1917 гг.). Минск, 1964, с. 137.

¹⁶ Підрахунки автора за газетою «Правда» за вересень — грудень 1912 р.

¹⁷ Підрахунки автора за газетою «Правда» за 1912—1914 рр.

¹⁸ Правда, 1913, 13 лист.

Тільки у квітні—серпні 1912 р. «Правда» опублікувала 276 статей, заміток, кореспонденцій, протестів, повідомлень про життя і революційні виступи демократичної інтелігенції і напівпролетарських елементів міста¹⁹.

Винятково важливу роль відіграла легальна робітнича газета в розгортанні визвольної боротьби трудящих України. У 1914 р. «Правда» поширювалася в 121 пункті України, передплачувалось до 1500 примірників. Усього в 1912—1914 рр. розповсюджувалось на Україні близько 5 тис. примірників газети²⁰.

Поборником союзу російських і українських робітників на сторінках газети був В. І. Ленін. Він виступав «...проти нечуваного приниження українців...»²¹, критикував українських буржуазних націоналістів, які прагнули посіяти ворожнечу між українським і російським народами, захищав право українського народу на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави. «Ми поважаємо це право, — писав Володимир Ілліч, — ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»²².

Легальна робітнича газета вмещувала виступи українських робітників проти існуючих порядків. За два роки свого існування вона надрукувала понад 1550 кореспонденцій і повідомлень з України, переважна частина з яких була присвячена робітничому рухові²³. Уже в першому номері газети 22 квітня 1912 р. було вміщено замітку про прагнення робітників-суднобудівників Миколаєва до утворення професійної спілки. В наступних номерах (4, 10, 25, 30 травня, 5, 7 червня 1917 р.) вона писала про односторонній страйк, що відбувся 1-го травня на підприємствах Києва, Одеси і Харкова, про заворушення на Єлисаветградських заводах рілничих машин. «Правда» інформувала громадськість країни про хід страйку 2000 робітників Харківського паровозобудівного заводу, який тривав 66 днів і за оцінкою В. І. Леніна відзначався «...надзвичайною упертістю...»²⁴. З ініціативи газети на заводах Петербурга, Москви, Брянська, Краматорська, Полтави, Сум та інших міст було проведено збір коштів на допомогу страйкуючим, в результаті якого надійшло понад 5,2 тис. крб., з них близько 3 тис. крб. у січні 1913 р. зібрали робітники столиці²⁵. Це було яскравим проявом пролетарської солідарності.

«Правда» була ідейним натхненником робітничого класу України. «Тільки в ній можна знайти той шлях, ввійшовши на який, ми пере-можемо»²⁶, — писали у листопаді 1913 р. робітники Брянського заводу Катеринослава. До «Правди» тягнулися селяни, шукаючи в ній захисту і підтримки. Так, у червні 1913 р. в газету надійшов лист 1790 селян, а в червні 1914 р.—1727 селян Катеринославської губернії, в яких вони просили більшовицьких депутатів IV Державної думи захищати їхні соціальні і національні інтереси²⁷.

¹⁹ Підрахунки автора за газетою «Правда» за квітень—серпень 1912 р.

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 134.

²¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 124.

²² Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Повне збір. творів, т. 25, с. 263.

²³ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 134.

²⁴ Ленін В. І. Страйк металістів у 1912 році.— Повне збір. творів, т. 23, с. 377.

²⁵ Варгатюк П. Л., Шморгуни П. М. Назв. праця, с. 31; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). К., 1966, с. 117.

²⁶ За правду, 1913, 15 лист.

²⁷ Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. Дніпропетровськ, 1961, с. 143.

«Правда» систематично інформувала передові кола країни про демократичний рух української інтелігенції, кликала її до боротьби проти самодержавства.

Урядові власті жорстоко переслідували «Правду». Штрафи і конфіскації, арешти редакторів, заборона видання газети відбувалися дуже часто. За своєю назвою «Правда» виходила лише з 22 квітня 1912 р. до 5 липня 1913 р. Через кілька днів відновилося видання газети під назвою «Рабочая правда». За 1912—1914 рр. 15 разів газета конфісковувалась, її редакторів арештовували, накладали штраф. Царський уряд 8 разів закривав більшовицьку газету, і кожного разу вона виходила за новою назвою, в якій по можливості зберігалось слово «правда» — «Северная правда», «Правда труда», «За правду», «Пролетарская правда», «Путь правды», «Рабочий», «Трудовая правда».

Напередодні світової імперіалістичної війни 8(21) липня 1914 р. газета була закрита, як вважали урядовці «навічно», але самою історією «Правде» судилося жити.

У лютому 1917 р. робітничий клас у союзі з селянством під керівництвом партії більшовиків повалив царизм. Перед пролетаріатом і його авангардом — більшовицькою партією постали нові завдання, зв'язані з переходом до соціалістичного етапу революції. Їх треба було розв'язувати в надзвичайно важкій і своєрідній обстановці. Партія більшовиків, яка тільки що вийшла з підпілля, повинна була швидко відновити свої організації, зорієнтуватися в нових умовах, перебувати форми і методи своєї роботи, дати масам правильні лозунги.

5 (18) березня 1917 р. після майже трирічної перерви знову почав виходити Центральний орган партії газета «Правда», відновлений на трудові копійки робітників і солдатів. В. І. Ленін, який перебував тоді в еміграції, в швейцарському місті Цюріху, гаряче вітав відновлення видання «Правды». Він закликав усіх товаришів по боротьбі підтримати газету, писати до неї. З 7 по 12 березня Ленін написав і надіслав у Росію чотири «Листи з далека», в яких розглядалися корінні питання революції. В них він розробив найважливіші положення стратегії і тактики пролетаріату.

Буржуазна преса відкрила кампанію наклепів проти «Правды» та інших більшовицьких газет (у березні вже видавалось 16 більшовицьких газет загальним тиражем понад 200 тис. примірників²⁸). Але вона неспроможна була заглушити голос пролетарської преси, за допомогою якої більшовики зміцнювали партію і згуртовували навколо її пранора безпартійні маси.

3 (16) квітня 1917 р. в Петроград після майже десятирічної еміграції в Росію повернувся В. І. Ленін. Повернення на батьківщину Леніна мало величезне значення для долі більшовицької партії і соціалістичної революції. В. І. Ленін увійшов до складу редакції «Правды», був її ідейним натхненником і керівником. Він постійно з її сторінок кликав партію, робітничий клас до соціалістичної революції. Він майже щоденно виступав у газеті із статтями, замітками. З квітня 1917 р. до липневих днів в її 69 номерах було опубліковано 175 статей і заміток Леніна²⁹. Іноді в одному номері було кілька його статей.

Газета «Правда» послідовно роз'яснювала політичний курс партії на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і організовувала маси на його здійснення. В «Правде» друкувались сотні й тисячі кореспонденцій, листів і резолюцій, які свідчили про схвалення робітниками і трудящими селянами політики більшовицької партії.

²⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. Т. 3, кн. перша (березень 1917 — березень 1918 р.), с. 19.

²⁹ Там же, с. 81.

Кожний номер «Правды» 1917 р. відбивав революційне напруження того часу: наступ контрреволюції проти партії більшовиків та її друкованого органу*, зростання в країні могутньої революційної хвилі, підготовка мас до штурму і перемога соціалістичної революції в жовтні 1917 р.

З номера в номер «Правда» повідомляла про триумфальний хід соціалістичної революції по країні, про повсюдне встановлення Радянської влади. «Правда» пропагувала миролюбну зовнішню політику Радянської держави, яка з перших днів підняла прапор боротьби проти війни, за мир і дружбу між народами. Газета викривала міжнародний імперіалізм. Сторінки «Правды» кінця 1917 — початку 1918 р. відбивали творчість народних мас. 28 квітня 1918 р. «Правда» надрукувала працю В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», яка була первісним планом будівництва основ соціалістичної економіки. «Правда» несла в маси безсмертні ленінські ідеї. Проте не скоро ще наш народ міг приступити до мирної праці. Суворі випробування випали на його долю в роки громадянської війни та іноземної інтервенції.

У роки громадянської війни «Правда», вся радянська преса були носієм ідей захисту завоювань Жовтня, соціалістичної Батьківщини від інтервентів і білогвардійців. Партія докладала нові і нові зусилля для мобілізації трудящих мас міста і села на оборону країни, на господарське будівництво. Партія, робітничий клас ні на хвилину не втрачали надії на те, що справа соціалізму в нашій країні переможе. Цю впевненість яскраво відбивала на своїх сторінках «Правда». Вона багато зробила для зміцнення бойової дружби народів. Крізь полум'я громадянської війни партія, Ленін дивилися в майбутнє, визначили величну перспективу соціалістичного творення. «Правда» надрукувала написаний В. І. Леніним проект Програми РКП(б) — програми побудови соціалізму в нашій країні, яку прийняв потім VIII з'їзд партії.

Відстоявши завоювання Жовтня у кровопролитній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, радянський народ приступив до мирної праці. Із сторінок «Правды» звучали чудові ленінські слова, які визначили на багато років вперед програму життя і роботи усього радянського народу. На порядок денний стали питання господарського будівництва, боротьби з розрухою, з паливним голодом та інші труднощі, породжені війною. Зросла мобілізуюча роль «Правды», вона була невтомним пропагандистом, агітатором і організатором трудящих у відбудові і реконструкції народного господарства. Вона невтомно роз'яснювала ленінський план соціалістичного будівництва, рішуче боролась проти ворогів партії, несла в маси ідеї індустріалізації і електрифікації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, сприяла зміцненню Комуністичної партії і Радянської держави. «Правда» була могутнім знаряддям партії у всенародній боротьбі за побудову соціалізму. На її сторінках відображалась героїка грандіозних будов і звершень на Волзі, Уралі, в Сибіру, на Україні. На всіх великих будовах працювали виїзні редакції «Правды».

* 5(18) липня 1917 р. «Правда» розповіла про криваві події в Петрограді. Вранці редакцію і друкарню розгромили юнкери. Наступного дня замість закритої «Правды» вийшов «Листок «Правды», який був розгромлений того ж дня. З 29 липня (5 серпня) функції Центрального органу партії виконував «Рабочий и солдат» — газета Військової організації при ЦК РСДРП(б) (вийшло 16 номерів). 10(23) серпня газета була заборонена Тимчасовим урядом. На зміну їй прийшла газета «Пролетарий», яку на 10 номері 24 серпня (6 вересня) Тимчасовий уряд закрив. Наступного дня Центральний орган вийшов під назвою «Рабочий», який також був заборонений на 12 номері, а з 3(16) вересня партія видає «Рабочий путь». У день збройного повстання 25 жовтня (7 листопада) «Рабочий путь» вийшов з анішлагом «Вся влада Радам робітників, солдатів і селян! «Миру! Хліба! Землі!». З 27 жовтня 1917 р. Центральний орган партії став виходити під старою назвою «Правда».

У роки довоєнних п'ятирічок «Правда» була своєрідним літописом історичних перетворень, які здійснювались за ленінським планом, під керівництвом Комуністичної партії, волею і самовідданою працею радянського народу. Перегорнувши сторінки «Правди» тих років, вони розповідають про перші ударні бригади, про зустрічний промфінплан, про змагання за найшвидший пуск вирішальних новобудов п'ятирічки—Магнітогорського і Кузнецького металургійних комбінатів, Дніпрогесу, перших тракторних заводів. У ті роки виникли нові форми організаторської роботи «Правди» — проведення всесоюзних оглядів виробничих нарад, конкурси на краще підприємство, масові виробничі переклички, рейди та ін. В центрі уваги «Правди» завжди були питання соціалістичних перетворень на селі, комуністичного виховання трудящих. Значне місце у ті роки відводила «Правда» висвітленню міжнародного життя, вона закликала радянських людей до зміцнення обороноздатності нашої Батьківщини, її Збройних Сил, пропагувала ідеї радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Під час Великої Вітчизняної війни «Правда» належала першочергова роль у боротьбі за свободу і незалежність Батьківщини. У кожному номері газети звучав голос Комуністичної партії, який кликав народні маси до мужності й стійкості на фронтах, до самовідданої роботи в тилу, до мобілізації усіх сил для розгрому ворога. «Правда» повсякденно вселяла в серця радянських людей віру в перемогу нашої справедливої справи, роз'яснювала визвольний характер боротьби Радянського Союзу проти фашизму. «Правда» широко пропагувала передовий військовий досвід діючих частин Червоної Армії, допомагала зростанню майстерності її командирів і бійців. Уважно стежила «Правда» за діями радянських партизанів у тилу ворога, більшовиків-підпільників. Її слова доходили за лінію фронту до мільйонів радянських людей. Як і в роки громадянської війни, газета зміцнювала ленінську дружбу народів, могутність Радянської Армії, кріпила єдність тилу і фронту.

За успішну роботу по вихованню трудящих у дусі комунізму, видатні заслуги в мобілізації радянського народу на будівництво соціалістичного суспільства і захист Батьківщини газета «Правда» у вересні 1945 р. була нагороджена орденом Леніна³⁰.

Відгріміли останні залпи гармат. Закінчилась найтяжча з усіх воєн, які коли-небудь знало людство. Відгріміли салюти Перемоги і «Правда» знову стала на вахту мирної праці. Відбудова і дальший розвиток народного господарства, створення розвинутого соціалістичного суспільства, будівництво комунізму були її основною темою. «Правда» стала найважливішою трибуною колективної думки партії і народу. До голосу Центрального органу ЦК КПРС прислухаються наші друзі в зарубіжних країнах. «Правда» виступає прапороносцем миру, ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, непримиренним борцем проти імперіалізму й усіх форм експлуатації та гноблення.

За видатні заслуги в революційному русі, в боротьбі за соціалізм і комунізм, у пропаганді марксистсько-ленінського вчення, комуністичному вихованні трудящих до 50-річчя з дня виходу першого номера «Правда» була вдруге нагороджена орденом Леніна, а в дні 60-річчя — орденом Жовтневої Революції³¹.

У дні свого 70-річчя «Правда» постає як полум'яний пропагандист історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, активний борець за втілення в життя грандіозних планів комуністичного будівництва в на-

³⁰ Ленинской «Правде» — 50 лет. Сб. докум. и матер. по истории печати (1912—1962 годы). М., 1962, с. 259.

³¹ «Правде» — 70 лет. — См.: Книжка партийного активиста. М., 1981, с. 135.

шій країні, за мир і безпеку народів світу, проти імперіалістичної агресії і війни. Вона розповідає про авангардну роль комуністів у розв'язанні важливих завдань одинадцятій п'ятирічці, пропагує багатющі досвід організаторської й політичної роботи первинних парторганізацій, партійних комітетів — активних бойових провідників ленінського генерального курсу КПРС. На своїх сторінках газета систематично вміщує матеріали про розгортання руху за комуністичну працю, про передові почини новаторів виробництва різних підприємств і районів країни. Значне місце займають питання вдосконалення господарського механізму, впровадження досягнень науки й техніки, участі трудящих в управлінні виробництвом.

Газета широко пропагує ленінську національну політику в дії, показує перед усім світом дружбу сім'ї рівноправних республік, які спільно будують комунізм. З допомогою свого Центрального органу партія виховує в радянських людей здатність чітко усвідомити, що виконання інтернаціонального обов'язку на практиці означає для кожного перш за все сумлінну працю на спільне благо, всебічне підвищення ефективності і якості роботи, активну участь у розв'язанні загальнонародних завдань, у дальшому зміцненні економічної та оборонної могутності Країни Рад і всієї світової соціалістичної співдружності, яка втілює новий тип міжнародних відносин рівноправних держав. Газета веде вшугу боротьбу проти всілякого роду ревізіонізму, опортунізму, буржуазного націоналізму і сіонізму. Це ще тісніше згуртовує всіх громадян СРСР під прапором інтернаціоналізму, виробляє в них уміння з класових позицій підходити до будь-яких національних проблем, добиватися високої культури міжнародного спілкування.

Борець, пропагандист, організатор і творець — такою постає перед радянськими людьми ленінська газета в день свого ювілею. Втілюючи в собі найбільш характерні риси більшовицької преси, всебічно розроблені В. І. Леніним, — партійність, високу ідейність, правдивість і народність, пролетарський інтернаціоналізм, нерозривні зв'язки з масами, непримиренність до всього, що перешкоджає нашому рухові до комунізму, — «Правда» зробила їх основою розвитку і діяльності всієї радянської преси.

Коли з'явилася «Правда», В. І. Ленін назвав її першою ластівкою «...тієї весни, коли вся Росія вкривється сіткою робітничих організацій з робітничими газетами»³². Ця весна наступила з перемогою Великого Жовтня. У Радянському Союзі нині видається майже 9500 назв газет і журналів разовим тиражем 380 млн. примірників³³. Тільки на Україні видається понад 1700 газет, близько 200 журналів і видань журнального типу, разовий тираж яких перевищує 32 млн. примірників³⁴. Могутній загін радянської преси, провідним у якому є «Правда», мобілізує радянський народ на успішне розв'язання накреслених XXVI з'їздом КПРС економічних і соціальних завдань, формує у радянських людей комуністичний світогляд, виховує їх на ідеях марксизму-ленінізму. Вірна ленінським традиціям, відстоюючи справу миру, свободи й безпеки народів, вона разом з пресою соціалістичних країн перебуває сьогодні на передньому краї боротьби проти імперіалізму, проти загрози нової війни, за соціальний прогрес, за краще майбутнє людства.

³² Ленін В. І. Робітники і «Правда». — Повне збір. творів, т. 22, с. 67—68.

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 89.

³⁴ Рад. Україна, 1982, 5 лют.

3 Історії атеїзму на Україні

ПИТАННЯ АТЕЇСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1943—1945 рр.)

О. М. ВЕРБИЛО (Київ)

Експлуаторські класи завжди використовували релігію для здійснення своїх загарбницьких планів. Багато релігійних організацій капіталістичних країн і в наші дні активно захищають військові авантюри імперіалістів. У роки другої світової війни гітлерівці спиралися на релігійні почуття обдурених віруючих. На пряжках ремнів фашистської армії, яка заплямувала себе нечуваними злочинствами, було написано: «З нами бог!». Колишній есесівський генерал Курт Майер стверджує, що «ніхто в період другої світової війни так настійно не звертався до бога, як війська СС»¹.

Буржуазні фальсифікатори історії твердять, що на окупованій фашистами території здійснювалася свобода совісті. Однак віруючі на власному досвіді переконалися, що таке церковна політика гітлерівців. Протоієрей православної церкви святого Георгія у Львові Г. Бачко писав: «Згадуваний на пряжках поясів німецької армії «Бог» виявився особливим, невідомим досі гітлерівським богом суто німецького походження. Наше духовенство зазнавало таких само образ, тортур і побоїв, як і жителі Львівської області»².

В селі Корюківка Чернігівської області фашистські автоматники вдерлися у церкву під час богослужіння і розпочали стрілянину, вбивши при цьому священика Бондаревського і всіх прочан³. У Харкові фашисти відібрали у громадянки О. Ніколаєвої ікону і, сплюндрувавши, розтрощили її⁴. Подібних прикладів можна навести безліч.

Гітлерівці всіляко розпалювали на окупованих територіях релігійну ворожнечу. У Західній Україні вони здійснювали каральні акції проти православної церкви. Так, на Холмщині фашисти знищили 157 православних церков. Населення загоняли у костьоли і насильно прилучали до католицької віри. Фашисти разом з польськими націоналістами знищували православних служителів культу, спалювали людей живцем, навіть розпинали маленьких дітей. Вони вбили 132 священика, стільки ж дяків, близько 2 тис. віруючих, спалили десятки сіл⁵.

Тільки після вигнання німецько-фашистських загарбників з території України була забезпечена дійсна свобода совісті, відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної агітації. Це були змушені визнати й зарубіжні церковні діячі. Так, патріарх Александрійський Христофор і екзарх Болгарський Стефан після відвідання Радянського Союзу в роки війни писали про те, що в нашій країні існує дійсна свобода совісті⁶.

¹ См.: Федорович Н. Ф. В. И. Ленин об отношении религии к вопросам войны и мира. М., 1970, с. 24.

² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 408, арк. 17.

³ Славяне (орган Всеславянського Комітета), 1943, № 6, с. 20.

⁴ Радянська Україна, 1943, 10 жовт.

⁵ Терлиця М. Націоналістичні скорпіони. К., 1963, с. 176.

⁶ Патриарх Сергей и его духовное наследие. М., 1947, с. 337, 345.

В роки війни частина служителів культу руської православної церкви займала патріотичні позиції. В перший день війни намісник патріаршого престолу митрополит Сергій (Старгородський) звернувся до духовенства і віруючих, засудивши фашистську агресію. Він заявив, що участь віруючих у війні проти гітлерівської Німеччини була священним обов'язком кожного християнина⁷. Церква проводила серед віруючих збирання коштів у фонд оборони, на які була створена танкова колона «Дмитрій Донської». Церковні общини шефствували над деякими госпіталями, подавали матеріальну допомогу окремим сім'ям фронтовиків та евакуйованих. Слід, однак, підкреслити, що патріотизм церковників не був позбавлений своєкорисливості. Підтримуючи боротьбу радянського народу, вони розраховували зміцнити позиції релігії.

Богослови твердять, що церква була джерелом патріотичних почуттів радянських людей. Однак віруючі виконували свій воїнський обов'язок не під впливом релігійної ідеології, а всупереч їй. Адже церковники вчили: «Любити ворога і прощати йому — хіба не людяність?». Яких же ворогів повинен був любити радянський воїн? Очевидно тих, які силкувалися знищити його надбання соціалізму, перетворити наш народ у рабів німецького імперіалізму.

Більшість православного духовенства на захопленій фашистами радянській території співробітничала з окупантами. Це не можуть заперечувати навіть церковники. Так, Сергій — митрополит Московський і Коломенський — у вересні 1943 р. писав: «Серед духовенства і мирян трапляються й такі, що, забувши страх божий, наважуються на спільній біді будувати своє благополуччя, зустрічають німців як жаданих гостей, влаштовуються до них на службу й іноді вдаються до прямої зради, видають ворогу своїх побратимів, наприклад, партизанів та всіх тих, хто приносить себе у жертву Батьківщині»⁸.

При підтримці гітлерівців націоналіст єпископ Полікарп Сикорський відновив автокефальну українську церкву для того, щоб підтримувати німецький фашизм і спрямовувати віруючих на боротьбу проти Радянської влади. Сикорський не був поодиноким, зраджуючи Батьківщину. Ігуменя київського Введенського жіночого монастиря Ілефтія Прудко в 1941 р. висловила подяку фашистам за визволення від «варварів-більшовиків». А благочинний Іов (Кресович) у перші ж дні окупації України молився за перемогу гітлерівських військ. Під розписку він дав кожному ченцю суворе розпорядження — під час богослужіння виголошувати заздравницю на честь Гітлера та його «доблесного війська». Цей же Іов розпорядився віддати фашистам церковні дзони на воєнні потреби. Митрополит Феоділ (Булдовський) в Покровському монастирі Полтави благословляв у своїх проповідях «новий порядок» і закликав населення подавати допомогу фашистській армії⁹⁻¹⁰.

Баптисти і члени інших сект відмовлялися у скрутний для країни час захищати її із зброєю в руках. Колишній баптист Ф. Б. Бояркевич згадає: «Бачив я, якими були керівники і члени сектантської общини. Під час війни вони своєю діяльністю тільки допомагали окупантам тримати народ у покорі. Щоб допомагати ворогу, не обов'язково вдягати форму поліцая, брати участь у каральних експедиціях чи боротися з Радянською Армією на фронті. Для фашистів непоганою допомогою були такі дії, які вибивали зброю з рук радянських людей. А баптистська ідеологія закликала до смиренності, покорі — чого кращого міг жадати ворог?»¹¹.

Партія і уряд завжди приділяли належну увагу налагодженню відносин Радянської держави з релігійними організаціями. В 1943 р. було створено Раду в справах російської православної церкви при РНК

⁷ Федорович Н. Ф. Указ. соч., с. 26.

⁸ Советская Украина, 1943, 21 окт.

⁹⁻¹⁰ Сидоров Д. И. Защита Родины и религия. М., 1963, с. 97.

¹¹ Цит. по: Суглобов Г. А. Союз креста и меча. М., 1969, с. 88.

СРСР, а в 1944 р. — Раду в справах релігійних культів при РНК УРСР. Усе це, проте, не свідчило про зміну політики Комуністичної партії й Радянської держави до релігії.

У роки Великої Вітчизняної війни у порівнянні з довоєнним часом значно ослабилася антирелігійна пропаганда. Припинилася діяльність Товариства воявоначих безбожників, зменшилася кількість лекцій на антирелігійні теми. Однак з цього не виходить, що антирелігійну пропаганду було пущено на самоплив, як вважають деякі вчені¹². Незважаючи на складні умови воєнного часу, партійні організації приділяли увагу антирелігійній пропаганді. До грудня 1941 р. у Харківській області науково-атеїстичну роботу проводив антирелігійний музей¹³. Влітку 1942 р. ЦК ВКП(б) надіслав у всі партійні організації доповідь Є. Ярославського «Яку релігію захищають гітлерівці», в якій зазначалося, що немає ніяких підстав міняти принципове ставлення до релігійних організацій¹⁴.

Наприкінці 1943 р. центральні й обласні лекторські бюро Народного комісаріату освіти УРСР рекомендували таку тематику лекцій: «Марксистсько-ленінське вчення про виникнення релігії», «Комуністичне виховання мас і подолання релігійних пережитків», «Релігійні обряди та їх шкідливість для трудящих», «Форми і методи антирелігійної пропаганди», «Викриття релігійних чудес», «Медицина і релігія» та інші. В серпні 1944 р. лекторські групи ЦК ВКП(б) і КП(б)У, а також обкомів партії прочитали в західних областях України 4500 лекцій, які прослухали 400 тис. чол. Великий інтерес у населення викликала лекція «Ставлення до релігії в СРСР»¹⁵.

У вересні 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію науково-освітньої пропаганди», в якій відзначалося, що партійні організації та наркомоси союзних республік ослабили увагу до цієї справи. Партія наголосила на важливому значенні пропаганди природничо-наукових знань в умовах Великої Вітчизняної війни¹⁶.

Питання, пов'язані з посиленням науково-атеїстичної пропаганди, наприкінці 1944 р. розглядалися в Центральних Комітетах компартій союзних республік, у секретаріаті ВЦРПС, який у жовтні 1944 р. прийняв постанову про розгортання науково-освітньої пропаганди серед робітників і службовців. Обкоми профспілок зобов'язувалися щомісяця включати до плану культурно-освітньої роботи лекції з природничо-наукових тем¹⁷. У постанові ЦК КП(б)У «Про організацію науково-освітньої пропаганди» (листопад 1944 р.) підкреслювалася необхідність активізувати пропаганду природничонаукових знань серед населення, залучити до цієї справи радянську інтелігенцію, видати серію брошур «Популярна природничонаукова література». Постанова зобов'язувала редакції журналів «Агітатор», «Україна» та республіканських газет систематично вмішувати на своїх сторінках статті на ці теми і узагальнювати досвід антирелігійної пропаганди¹⁸.

З осені 1944 р. науково-атеїстична пропаганда вступила у нову фазу розвитку. Головним напрямом атеїстичного виховання трудящих України у завершальний період Великої Вітчизняної війни була друкована пропаганда. Журнал «Агітатор» під рубрикою «Науково-популярний відділ» опублікував наприкінці 1944 р. — на початку 1945 р. статті «Походження Землі», «Як виникло і розвивається життя», «Сонце та

¹² См.: Строительство коммунизма и преодоление религиозных пережитков. М., 1966, с. 181.

¹³ Парта́рхив Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 597, арк. 42.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 13, арк. 60.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 221, арк. 40.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6, с. 123.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 1383, арк. 17.

¹⁸ Агітатор, 1944, № 2, с. 29—30.

його значення для життя на Землі» та ін. Численні статті з науково-атеїстичної тематики друкували газети «Радянська Україна», «Правда України», а також молодіжні періодичні видання «Молодь України», «Сталинское племя». В останньому в січні — березні 1945 р. під рубрикою «Наш лекторій» з'явилися матеріали: «Будова Всесвіту», «Сонячна система», «Походження життя», «Сонце — джерело життя», «Походження людини».

Обласні газети також вміщували численні статті з цієї тематики. Так, газета «Радянська Буковина» в січні 1945 р. надрукувала такі матеріали: «Як передбачати явища природи», «Незвичайні небесні явища», а в лютому — «Сон і сновидіння» тощо.

Другим напрямом атеїстичного виховання у цей період була лекційна пропаганда. При обласних і районних відділах народної освіти були створені лекторські групи, які мали займатися поширенням серед населення природничонаукових знань.

На 1 січня 1945 р. у Ворошиловградській області діяло 35 таких груп. До лекційної роботи було залучено 390 вчителів, лікарів, агрономів, наукових працівників. У листопаді — грудні 1944 р. члени лекторських груп прочитали 500 лекцій, охопивши ними 50 тис. чол.¹⁹ Про посилення науково-атеїстичної пропаганди в Києві свідчать такі дані: якщо у другій половині 1944 р. там читалося щомісяця 76 лекцій, то в першій половині 1945 р. — 216²⁰.

Обласні комітети партії та облвиконкоми частіше почали на засіданнях бюро і сесіях порушувати питання організації науково-освітньої пропаганди. Так, Сумський обком Компартії України у першій половині 1945 р. обговорив її стан у Роменському і Талалаївському районах і намітив заходи щодо їх поліпшення²¹. Вінницький обком КП(б)У на початку 1945 р. перевірів, як проводиться ця робота у Вінниці, в Шаргородському, Монастирщенському, Барському та Уланівському районах²². У грудні 1944 р. на сесії Чернігівського облвиконкому розглядалося питання про стан науково-освітньої пропаганди в Менському районі²³, а в березні 1945 р. Чернігівський обком КП(б)У обговорив роботу у Дмитрівському районі²⁴.

Лекційна пропаганда на науково-атеїстичні теми набула значного розмаху і в західних областях України. В листопаді — грудні 1944 р. у Чернівецькій області було прочитано лекції: «Будова Сонячної системи», «Вшикнення життя на Землі», «Погода та її передбачення», «Походження людини» тощо²⁵. З грудня 1944 р. по травень 1945 р. у Волинській області відбулося 5219 лекцій з науково-атеїстичних питань. Їх прослухало 360 тис. чол.²⁶ У Львівській області цим питанням було присвячено 372 лекції, на які залучено 16 тис. чол.²⁷

Такі лекції викликали великий інтерес серед трудящих. Після кожного виступу слухачі ставили лекторам багато запитань. В селі Ферлівка Львівської області жителі, зокрема, попросили повторити лекцію «Чи був початок світу і чи буде його кінець?». На першій лекції були присутніми 58 чол., на другій — 142²⁸.

¹⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 1682, арк. 182.

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 349, арк. 46.

²¹ Партархів Сумського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 730, арк. 129, спр. 433, арк. 44.

²² Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 436, оп. 17, спр. 730, арк. 129.

²³ Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-5065, спр. 3, арк. 113.

²⁴ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 583, арк. 75.

²⁵ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 28, арк. 28.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 326, арк. 91.

²⁷ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 8, спр. 446, арк. 50.

²⁸ Там же с.

В роботі по атеїстичному вихованню трудящих застосовувалося радіомовлення. По Харківському обласному радіо, зокрема, передавалося на тиждень три лекції з природничонаукової тематики²⁹. У листопаді—грудні 1944 р. Вінницький радіокомітет транслював по радіо 20 лекцій на науково-освітні теми³⁰.

Важливою ланкою атеїстичного виховання трудящих України у завершальний період Великої Вітчизняної війни було викриття співробітництва уніатської церкви у західних областях України з німецько-фашистськими окупантами й українськими буржуазними націоналістами. Початок цій роботі поклали партизани і підпільники, випускаючи листівки. Так, не пізніше квітня 1944 р. партизанська організація «Визволення Батьківщини» розповсюджувала серед населення листівку, в якій розповідалося про союз греко-католицької церкви з німецько-фашистськими загарбниками. В ній наводилися вірогідні факти, коли священники закликали до знищення сільських активістів, благословляли створення дивізії СС «Галичина», організовували наклепницьку кампанію проти Червоної Армії. «Тільки сліпа, звіряча ненависть галицьких панів, багатьох ксьондзів до Радянської України не дає їм бути чесними і об'єктивними, штовхає їх до фальшивої і брехливої пропаганди проти народу Радянської України»³¹, — стверджували партизани.

Після визволення західних областей республіки в газетах, шляхом усної пропаганди і радіомовлення викривалася діяльність уніатської церкви та її митрополита Андрія Шептицького в союзі з фашистами.

В своїй діяльності по атеїстичному вихованню трудящих партія виходила з того, що боротьба з релігійними передсудами не має нічого спільного з адмініструванням і зневажанням почуттів віруючих. У лютому 1945 р. ЦК КП(б)У засудив окремі випадки самочинного закриття церков і костелів, втручання в розпорядок церковних служб, що мало місце в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях³².

Воїни Червоної Армії показували приклад дбайливого ставлення до населення, поважали місцеві звичаї. Фронтowa газета 2-го Українського фронту «Суворовський натиск» у передовій статті «Політробота серед населення визволених радянських районів» відзначала: «Ніякого втручання в місцеві побут і звичаї. Ніяких слів і постанов, які зневажають релігійні почуття віруючих»³³.

Однак слід зауважити, що в атеїстичному вихованні трудящих у роки війни були й серйозні недоліки. Так, окремі партійні й радянські працівники вважали доляльне ставлення церкви і більшості духівництва до Радянської влади підставою для перегляду політики партії щодо релігії. Траплялися випадки, коли голови сільрад доручали священникам збирання яєць по держпоставках³⁴. В період фашистської окупації церковники зайняли під храми приміщення ряду шкіл, клубів, лікарень. Ще до кінця 1944 р. в них продовжувалося богослужіння. Наприклад, в селі Гречани Старосинявського району Кам'янець-Подільської області у шкільному будинку діяла не тільки школа, а й церква³⁵.

Іноді на сторінках газет з'являлися статті церковників. 10 жовтня 1943 р. «Радянська Україна» надрукувала статтю протоієрея Садовського, в якій він цитував євангеліє, висвітлював всі події з позицій духівництва. 28 жовтня 1943 р. «Київська правда» опублікувала виступ

²⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 583, арк. 75.

³⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 17, спр. 61, арк. 97.

³¹ Правда про унію. Львів, 1968, с. 362.

³² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 45, спр. 1966, арк. 184.

³³ Суворовський натиск, 1944, 11 апр.

³⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 1724, арк. 53, 70.

³⁵ Там же с.

попа і т. ін. Хоча подібні факти були поодинокі, вони викликали здивування серед громадськості³⁶.

У березні 1945 р. ЦК КП(б)У звернувся з листом до партійних організацій республіки, в якому ще раз підкреслив, що партія не змінила свого ставлення до релігії, що необхідно вести непримиренну боротьбу з релігійною ідеологією³⁷.

Науково-атеїстична пропаганда відіграла значну роль у патріотичному й інтернаціональному вихованні трудящих України. Вона допомогла визволити з-під шкідливого впливу церкви сотні тисяч людей. В 1946 р. припинила своє існування уніатська церква. Отже, українські буржуазні націоналісти втратили одну із своїх сильних опор на Західній Україні.

Буржуазні фальсифікатори історії, силкуючись довести свої вигадки про неспроможність соціалістичної ідеології, посилаються на пожвавлення релігійних передсудів серед радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни. Вони свідомо ігнорують той факт, що у порівнянні з причинами, які його викликали, зростання релігійності було мінімальним.

В. І. Ленін вчив, що «війна не може не викликати в масах найбурхливіших почуттів...» І розглядаючи їх джерела, Володимир Ілліч відзначав такі, як «жах і відчай. Звідси — посилення релігії»³⁸.

Ніколи за всю свою історію нашому народові не доводилося долати такі труднощі, як у роки Великої Вітчизняної війни. В той час було зруйновано 1710 радянських міст і селищ міського типу, понад 70 тис. сіл. Без притулку залишилося близько 25 млн. чол. Десятки мільйонів чоловік голодували, страждали від хвороб. 20 мільйонів чол. загинули під час війни³⁹. Той факт, що у цих умовах релігійність зросла в дуже незначних розмірах, — одне з переконливих свідчень життєвої сили соціалістичної ідеології.

Радянські люди знають, що перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні — це перемога радянського суспільного і державного ладу, результат героїзму і мужності всього нашого народу, керованого Комуністичною партією.

³⁶ Там же, оп. 8, спр. 361, арк. 48; Дніпропетровський обласний партійний архів, ф. 19, оп. 4, спр. 307, арк. 14.

³⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. К., 1975. Т. 3, с. 253.

³⁸ Ленін В. І. Про поразку свого уряду в імперіалістичній війні. — Повне збір. творів, т. 26, с. 272.

³⁹ См.: Великая Отечественная война: Краткий научно-популярный очерк. М., 1970, с. 596.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ І ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА Й ПРИРОДИ

Е. Г. ІСТОМІНА (Москва)

XXVI з'їзд КПРС поставив перед радянською наукою важливі завдання у справі дальшого розширення та поглиблення досліджень з цілого ряду актуальних проблем, у тому числі з питань взаємодії природи і суспільства. У прийнятих з'їздом «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990

року» вказується на необхідність «посилити охорону природи, землі та її надр, атмосферного повітря, водойм, тваринного і рослинного світу. Забезпечити раціональне використання і відтворення природних ресурсів»¹, спрямувати зусилля «...на підвищення ефективності заходів у галузі охорони навколишнього середовища; розвиток екології»². Певну роль у цій справі мають відіграти й науковці, які працюють у галузі історичної географії.

Важливою особливістю історичної географії як дисципліни, що вивчає просторову організацію соціально-економічних процесів, є її великі потенціальні можливості, комплексний підхід до вивчення суспільно-природничих явищ. Реалізація цих можливостей тісно пов'язана з розробкою складної багатогалузевої проблеми взаємодії між суспільством і природою. Дослідження різних аспектів даної проблеми у зв'язку з завданнями вдосконалення соціалістичного природокористування набрали в останнє десятиріччя широкого розмаху і актуальності. Нині над розробкою її теоретико-методичної бази працюють представники таких наук, як філософія, фізична та економічна географія, політекономія, соціологія. Однак на сучасному етапі дедалі відчутнішою стає необхідність залучення до цієї важливої справи спеціалістів з історичної географії, які досліджують складний, взаємозв'язаний і взаємозумовлений комплекс «природа — населення — господарство» в ході розвитку історичного процесу. В історичній географії як галузі знання, що вивчає природні явища, більше, ніж в усіх інших історичних дисциплінах, втілюється чудове передбачення К. Маркса про те, що «згодом природознавство включить у себе науки про людину в такій же мірі, в якій наука про людину включить у себе природознавство...»³.

В наші дні всі напрями історичної географії — історична географія населення, історична економічна і політична географія, не кажучи вже про фізичну, зазнають процесу екологізації, тобто погодженого природничо-наукового і соціально-економічного підходу до розгляду взаємовідносин між природою, людиною і суспільством.

Відправним теоретико-методологічним принципом у розробці проблеми взаємодії суспільства і природи має стати їх розгляд з позицій системно-структурного аналізу як функціонуючих за власними законами, але нерозривно між собою пов'язаних і взаємодіючих систем. На основі цього положення діалектико-матеріалістичної концепції взаємодії суспільства і природи, розробленої К. Марксом і Ф. Енгельсом, і мають визначатися масштаби екологізації традиційних напрямів історичної географії.

Нині найбільш вагомим дослідження взаємозалежних зв'язків між соціально-економічними явищами і природним середовищем здійснюються у сфері економічної географії. Особливо показовими з цього погляду є праці істориків-аграрників з їх тенденціями до ґрунтового вивчення порайонних відмінностей в аграрній історії, до оцінок впливів природних умов на розвиток сільськогосподарського виробництва⁴.

«В землеробстві, — писав К. Маркс, — раніше, ніж в усіх інших га-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 168.

² Там же, с. 173.

³ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 115.

⁴ Воронина Е. П. Роль сільськогосподарських культур в аграрному промисловстві Росії в різні історичні періоди. — В кн.: Ежегодник по аграрній історії Східної Європи. 1968. Л., 1972; Вахтре С. Х. О впливі кліматических умов на урожай в Естонії в XVIII—XIX вв. — Там же; Стродс Х. П. Влияние почвенно-климатических условий на экономическое районирование сельского хозяйства Латвии в конце XVIII — первой половине XIX в. — В кн.: Тезисы докладов и сообщений XI сессии симпозиума по аграрній історії Східної Європи (Одеса, ноябрь 1969 г.). М., 1969; Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII — начала XX в. М., 1974; Драгнев Д. М. Сельское хозяйство феодальной Молдавии (конец XVII — начало XIX в.). Кишинев, 1975; Колесников П. А. Северная деревня в XV — первой половине XIX в. Вологда, 1976 и др.

лузях виробництва, у великих розмірах застосовуються для процесу виробництва сили природи»⁵. Тому цілком закономірно, що серед істориків чи не найбільший вклад у вивчення проблеми взаємовідносин між суспільством і природою внесли поки що саме аграрники.

Розвитку історичної географії в плані її екологізації значною мірою сприяють дослідження археологів, які, зокрема, успішно провели все-союзний симпозіум «Первісна людина, її матеріальна культура і природне середовище в плейстоцені і голоцені», видали ряд спеціальних збірників і монографій⁶. У 1975 р. відбувся міжнародний симпозіум з проблеми «Археологія і організація навколишнього середовища»⁷. Значні комплексні дослідження з проблеми взаємодії суспільства і природи представники археологічної науки здійснюють спільно з істориками та етнографами на матеріалах такого великого і складного для вивчення регіону, як Середня Азія. Вони являють собою фундаментальні праці, які, крім науково-теоретичного, мають також і практичне значення, сприяють дальшому вдосконаленню соціалістичного природо-користування⁸.

Для історичної географії населення принципово нові результати, особливо з погляду розуміння міграційних процесів, дають дослідження функціональних зв'язків між змінами ландшафту і розселенням народностей та їх господарською діяльністю в різні історичні періоди. Найбільш глибокі дослідження такого профілю належать етнографам і археологам⁹. З'являються також праці істориків, у яких різною мірою порушені і висвітлені питання про роль природного середовища у процесах формування населення певних регіонів та виникнення міст. При цьому міста досліджуються як фактор, що сприяє поглибленню взаємодії суспільства й природи на прилягаючих до них і віддалених територіях, тобто спостерігається прагнення вчених встановити залежність розвитку промисловості і промислів від використання природних ресурсів. Однак говорити про скільки-небудь значні досягнення істориків у вивченні взаємозв'язку міграційних і природних процесів поки що рано.

Особливо складні завдання проблема взаємодії суспільства і природи висуває перед фахівцями історичної фізичної географії. Визначаючи об'єкт її вивчення, В. К. Яцунський писав, що для розвитку людського суспільства важливими є навіть незначні, з точки зору характеристики ландшафту, зміни, які впливали на умови життя людини. До них слід віднести зміну течій річок, зникнення лісів і оазисів, багатьох видів диких тварин тощо. Вивчення природних умов життя людини в їх динаміці і є найважливішим завданням історичної фізичної географії. Таким чином, цей напрям історичної географії більше, ніж інші, пов'язаний з дослідженням окремих природних компонентів чи ландшафтів у цілому. В цьому зв'язку важко переоцінити роль історичної фізичної географії в розробці природно-історичного районування, у створенні регіональних фізико-географічних характеристик, потреба в яких відчувається вже давно. В кінцевому підсумку, успішне розв'язання зазначених питань дасть змогу не лише розкрити найістотніші риси, властиві

⁵ Маркс К. Теорія додаткової вартості: (IV том «Капіталу»).— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 31.

⁶ Первобытный человек и природная среда: Сб. статей. М., 1974; Палеоэкология древнего человека: Сб. статей. М., 1977; Долуханов П. М. География каменного века. М., 1979.

⁷ Седов В. В. Международный симпозиум «Археология и организация окружающей среды» (ГДР, 1975): (Взаимосвязь памятников археологии с ландшафтом, вопросы реконструкции древних ландшафтов).— Советская археология, 1977, № 2.

⁸ Див., наприклад: Лисицина Г. Н. Становление и развитие орошаемого земледелия в Южной Туркмении (Опыт исторического анализа материалов комплексных исследований на юге СССР и Ближнем Востоке). М., 1978.

⁹ Одна з цікавих спроб дослідження зв'язку між ландшафтом і господарською діяльністю людини зроблена в книзі В. Д. Блаватського «Природа и античное общество» (М., 1976).

взаємодії між суспільством і природою на певних історичних етапах, а й підготувати реальну основу для створення історико-географічного опису нашої країни.

Недостатня вивченість явищ, пов'язаних із складом та змінами навколишнього середовища, де живе і діє суспільство, негативно впливає й на створення історичних карт, особливо таких з них, де потрібний чіткий оціночний підхід при показі розвитку сільськогосподарського виробництва, промислів, лісового і водного господарства, шляхів сполучення тощо.

Якщо простежити розвиток історико-географічних досліджень не за напрямками історичної географії, а в межах суспільно-економічних формацій, то найменша їх кількість присвячена періодові пізнього феодалізму й капіталізму. Відсутність «географічного аспекту» в працях з питань соціально-економічного розвитку не може бути виправданою. У структуру економічних відносин, що становлять основу виробничих відносин у цілому, зазначав Ф. Енгельс, «входить вся техніка виробництва і транспорт» і тут же додавав: «В поняття економічних відносин включається далі і географічна основа, на якій ці відносини розвиваються.., а також, звичайно, зовнішнє середовище, яке оточує цю суспільну форму»¹⁰. Тим часом дане положення не завжди знаходить відображення в дослідженнях істориків, присвячених періодові XV — початку XX ст. Увагу вчених, які вивчають перший етап цього періоду (до середини XIX ст.), насамперед мають повернути питання агрогенезу — процеси землеробства, що викликали найбільш глибоку трансформацію природних умов. В аспекті цих змін значний інтерес становить вивчення систем землеробства, поширення орного землеробства в лісостепу та степу і відмінності в землеробстві цих двох зон; освоєння нових сільськогосподарських культур; процеси, пов'язані із зміною природного середовища в умовах землеробського освоєння територій і т. д. Результати таких досліджень дають можливість реально оцінити екологічну ситуацію, що безпосередньо впливала на різні соціально-економічні процеси.

Ще складнішим за різноплановістю і обсягом завданням є вивчення зв'язку між суспільними і природними процесами в період капіталізму. В цей час особливо посилюється нерівномірний економічний розвиток різних регіонів країни, поглибилася протилежність між містом і селом, у небачених розмірах зросла хижацька експлуатація природних ресурсів. Грунтовний розгляд усіх цих явищ в аспекті історичної географії вимагає від науковців всебічного дослідження стану і використання природних запасів корисних копалин, водних, ґрунтових, рослинних та інших ресурсів, що справляли значний вплив на територіальний розподіл праці*. При цьому на особливу увагу заслуговує питання про розміщення ресурсів, оскільки з ним тісно пов'язані найбільш істотні зміни в просторовій структурі країни. Система розміщення ресурсів багато в чому стає організуючим моментом при виникненні й розвитку населених пунктів, при формуванні контурів економічних районів. Природні ресурси, взяті в їх конкретній історичній формі, розглядаються як природні продуктивні сили, але, будучи втягнутими в процес суспільного виробництва, вони перетворюються в суспільні продуктивні сили. Сказаного тут цілком достатньо, щоб у загальних рисах показати роль досліджень, присвячених питанням про вплив відмінностей у природному середовищі на відмінності у виробничому напрямі господарства по

¹⁰ Енгельс Ф. Лист В. Боргіусу.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39. с. 166.

* При цьому не слід забувати про те, що вибір можливих напрямів використання ресурсів (чи їх поєднань) визначається, як правило, не природними, а соціально-економічними факторами. Див. про це: Минц А. А. Естественные ресурсы: Содержание понятия и некоторые вопросы классификации.— В кн.: Природа и общество. М., 1968.

регіонах у межах суспільно-економічної формації. Однак розробка подібної проблематики поки що здійснюється здебільшого принагідно.

На наш погляд, нині завдання історичної географії дещо штучно звужені, чим і пояснюється незначна кількість досліджень з проблеми взаємодії суспільства і природи. Щоб посилити конструктивний характер історико-географічних праць, необхідно здійснити значну роботу, спрямовану на узагальнення досвіду екологічних досліджень, що знайшли відображення не лише в радянській, а й у дореволюційній та зарубіжній історіографії. Серед російських істориків, які звертали увагу на аналіз конкретних зв'язків між суспільними і природничими процесами, були С. М. Соловйов, Є. Є. Замисловський, М. О. Рожков, В. О. Ключевський. Вже в їх працях намітився аналітичний підхід до осмислення фізико-географічних даних, взаємодії природних умов і характеру виробництва, було порушено ряд методичних і джерелознавчих питань. Значно розширилися дослідження проблеми взаємодії суспільства і природи після виходу в світ славнозвісного «Курсу лекцій з російської історії» В. О. Ключевського, який, зокрема, сприяв вивченню окремих компонентів природного середовища в історичній послідовності. Особливо посилено вчені почали аналізувати дані з історичної гідрографії*.

Однак дореволюційні історики не змогли належним чином реалізувати потенціальні можливості, закладені в географічному напрямі історичної науки. Цьому перешкоджали їх ідеалістичні та вульгарно-матеріалістичні концепції, висування географічного фактора як вирішального фактора історії. Та при всьому цьому критичне осмислення і врахування багатой спадщини дореволюційної історіографії мають повернути увагу дослідників, що займаються розробкою комплексних історико-географічних проблем.

Вихід історичної географії на шлях створення фундаментальних досліджень з питань взаємодії суспільства і природи висуває перед істориками (спільно з філософами та представниками природничих наук) завдання розробки понятійного апарату з історичної екології**.

Виявлення, аналіз і узагальнення різних аспектів екологічної ситуації в межах суспільно-економічних формацій ставить також важливі завдання в галузі джерелознавства. Зокрема, постає питання про уточнення і розширення видової структури джерельної бази та вдосконалення методів дослідження масових джерел, про створення в архівосховищах країни науково-довідкового апарату до фондів, де зберігаються численні картографічні матеріали і документи, що містять відомості про природу минулих епох. До речі, картографічний матеріал вже досить ґрунтовно вивчений на предмет використання його при реконструкції екологічної ситуації минулого¹¹.

* З одного боку, це пов'язано з об'єктивною оцінкою могутнього природного фактора, що відігравав і відіграє значну роль в історії, а з другого,— саме в цьому виявлявся географічний детермінізм.

** Основні поняття проблеми взаємодії суспільства і природи (природа, природні ресурси, навколишнє середовище; вплив людини на середовище — оборотні і леоборотні зміни природи, негативні і позитивні наслідки, економічна і позаекономічна оцінка змін природи, природних ресурсів і т. д.) вже одержали певне тлумачення, в оцінці якого слід, очевидно, взяти участь й історикам. (Див.: Преображенский В. С. Основные понятия в проблеме оценки воздействия человека на среду.— В кн.: Географические аспекты взаимодействия в системе «человек — природа»: Сб. статей. М., 1978, с. 14—21). У дослідженнях з історичної географії з'явився й термін «екологізація», трактування якого також потребує додаткового осмислення. Поки що це зробили тільки географи (Див.: Герасимов И. П. Методологические проблемы экологизации современной науки.— В кн.: Новые идеи в географии: Сб. статей. М., 1979. Вып. 4).

¹¹ Гедымин А. В., Харитоньев А. Т. Использование старых картографических материалов при изучении ландшафтов.— В кн.: Современные проблемы географии. М., 1964; Карпенко А. С. Изучение динамики растительности путем сопоставления разновременных карт.— Ботанический журнал, 1973, т. 58, вып. 3; Сотникова С. И. Архивные материалы как источник ретроспективной информации об

Оскільки дослідження в галузі історичної географії вимагають використання даних природничих наук (фізичної географії, геології, ґрунтознавства, історичної ботаніки та ін.), історики повинні визначити шляхи використання цієї не зовсім звичайної для них джерельної бази.

Однак основою для розв'язання розглядуваної проблеми, безумовно, залишаються комплекси власне історичних джерел. Адже й географічна наука, як відомо, плідно використовує саме історичні джерела з метою розвитку свого історико-географічного напрямку, зокрема для реконструкції ландшафтів минулого різних регіонів країни. Так, відомий фізико-географ В. С. Жекулін, який успішно розробляє проблеми історичної географії Північного Заходу, зазначав, що власне історичні способи належать до числа найважливіших, оскільки історичні матеріали найбільш повно характеризують історичний процес освоєння і зміни ландшафтів¹². Інший спеціаліст з історичного ландшафтознавства, фізико-географ Ф. Н. Мільков, писав, що встановити вигляд невеликих природничих комплексів Російської рівнини (що зазнали впливу антропогенного фактора) на певній історичній глибині «зрізів часу» допомогли літописи, писцеві книги, актові матеріали, «Топографія Оренбургская» П. І. Ричкова, «Историческое географическое и экономическое описание Воронежской губернии» Є. Болховітінова¹³ та інші історичні матеріали. Згадаймо також, що свідчення про природні умови російських степів у минулому відомий вітчизняний географ і ґрунтознавець В. В. Докучаєв черпав з літописів та інших історичних джерел.

Визначаючи історичну географію як одну з галузей історичної науки, слід водночас підкреслити її особливий зв'язок з природничо-географічними науками у сфері вивчення проблеми взаємодії суспільства і природи. Сучасний рівень розвитку науки зумовлює необхідність синтезу досягнень історичної географії і того історико-географічного напрямку, що розвивається фізичною та економічною географією. В розробці та вдосконаленні теоретико-методичних принципів цього напрямку, що становлять безсумнівний інтерес і для істориків, особливо активну участь беруть представники фізичної географії¹⁴. Саме з ними московським історикам вдалося налагодити творчі контакти, завдяки чому були розв'язані деякі важливі питання історичної географії*. Поки що ці контакти в основному обмежуються спільною участю в роботі різних конференцій і нарад. Очевидно, настав час для їх переходу в ділову співдружність, у створення колективних праць, що будуть харак-

---

изменениях окружающей среды.— В кн.: Проблемы взаимодействия общества и природы: Тезисы I Всесоюзной научной конференции. М., 1978; Подосинов А. В. Картографический принцип в структуре географических описаний древности: (Постановка проблемы).— В кн.: Методика изучения древних источников по истории народов СССР: Сб. статей. М., 1978 та ін.

¹² Жекулин В. С. Историческая география: Предмет и метод: Учебное пособие. Л., 1975, с. 33.

¹³ Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты: Очерки антропогенного ландшафтоведения. М., 1973, с. 169.

¹⁴ Жекулин В. С. Указ. соч., его же. Историческая география ландшафтов: Курс лекций. Новгород, 1972; его же. Историческая география и некоторые вопросы природопользования.— В кн.: Охрана окружающей среды. Л., 1980; Воробей Л. И. Историческая география и проблемы географического прогнозирования: Методические указания. Черновцы, 1976; Аппенков В. В. Развитие исторических методов в географических исследованиях.— В кн.: Теоретические проблемы географии: Сб. статей. Рига, 1976; его же. О теоретических основах историко-географических исследований природопользования.— В кн.: Географо-экологические аспекты экономического и социального планирования: Сб. статей. Л., 1980.

* Географы были участниками I Всесоюзной сессии з історичної географії (Москва, 1972), семінару-наради з викладання історичної географії у вищій школі (Москва, 1974) та II Всесоюзної конференції з історичної географії Росії («Основні проблеми історичної географії Росії на сучасному етапі», Москва, 1980), які влаштовувалися з ініціативи Наукової ради з історичної географії і картографії АН СРСР і Сектору історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР за участю Географічного товариства СРСР.

теризуватися глибоким комплексним підходом до розв'язання питань, пов'язаних з екологічною проблематикою.

Вивчення проблеми взаємодії суспільства і природи представниками історичної географії має сприяти активнішому залученню істориків до участі в тій величезній роботі, що проводиться в нашій країні з метою вдосконалення соціалістичного природокористування, створення довгострокового прогнозування різних аспектів взаємодії суспільства і природи (у сфері сільськогосподарського виробництва, лісівництва, водного господарства тощо). Над цим працюють численні колективи науково-дослідних і проектних установ. У своїх практичних розробках вони гостро відчують відсутність відомостей про основні властивості і стан навколишнього середовища на різних етапах історичного процесу. Так, лабораторія лісівництва АН СРСР розробляє тему «Основні природні та соціально-економічні передумови цілеспрямованої зміни лісистості Нечорнозем'я». Для фундаментального розкриття цієї теми та обґрунтування глибоко наукових практичних рекомендацій потрібні не лише всебічні сучасні дослідження в галузі природознавства, а й історико-географічна інформація, зокрема дані про динаміку впливу землеволодіння на процес окультурювання землі в XVI—XX ст. Оскільки історики ще не створили подібних досліджень, учені-лісівники змушені вести в цьому напрямі самостійні пошуки. З цією метою вони вивчають писцеві книги, матеріали Генерального межування, різноманітний актовий матеріал. Тим часом історики могли б подати в цій справі неабияку допомогу.

Наведемо ще один приклад. Нині географи, економісти та спеціалісти деяких інших галузей знань проводять широкі комплексні дослідження, спрямовані на розв'язання надзвичайно важливої проблеми — перерозподіл водних ресурсів (перекидання північних річок у Волго-Каспійський басейн, річок Західного Сибіру — в Середню Азію). Велике значення щодо цього має виявлення, узагальнення й аналіз історико-географічної інформації про водні артерії країни, тобто дослідження динаміки гідрографічної мережі під впливом господарської діяльності людини. Не дивно, що представники природничих наук виявляють чималий інтерес до праць істориків, присвячених вивченню господарських, у тому числі транспортних можливостей водних шляхів за писемними і картографічними джерелами.

На жаль, економіко-екологічні проблеми водних ресурсів історики досліджують ще не досить активно. Виняток становить хіба що Арало-Каспійський регіон, де проблеми природокористування набули в наш час особливої гостроти у зв'язку з посиленням там процесів глибокої трансформації природного середовища, що впливають на значне зниження рівнів Каспію і Аралу. В цих умовах аналіз історичної динаміки зволоженості і природи регіону виявився вкрай необхідним. Історики, слід віддати їм належне, не тільки активну участь разом з представниками природничих наук у Всесоюзній параді з цієї проблеми, а й подали на розгляд її учасників чимало матеріалів, що охоплювали широке коло питань — від історичних змін умов господарювання і природного середовища Арало-Каспійського регіону в цілому до аналізу окремих писемних джерел, у яких містяться дані про режим рівнів водоймищ у різні часи¹⁵. Очевидно, участь істориків у розробці історико-географічної проблематики природокористування надалі буде розширюватися.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що в працях історико-географічного напрямку поряд з аналізом і оцінкою екологічного фактора дедалі активніше порушуються методичні питання, що, безумовно, сприятиме дальшому розширенню досліджень, присвячених розкриттю закономір-

¹⁵ Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене; Сб. статей. М., 1980.

ностей процесу взаємодії суспільства і природи¹⁶. Поступово дістає розв'язання й важливе теоретичне питання про перетворення природних ресурсів у процесі суспільного виробництва в складовий елемент продуктивних сил суспільства¹⁷.

Посилення екологізації досліджень вносить у предмет історичної географії додаткові складності. Велике значення для подолання труднощів, які виникають у зв'язку з цим перед спеціалістами історичної географії, мала 1-а Всесоюзна конференція «Проблеми взаємодії суспільства і природи», що відбулася в Москві у січні 1978 р. з ініціативи міжвідомчого комітету «Суспільство і навколишнє середовище». На конференції поряд із секціями, що об'єднували представників природничих, економічних і філософських наук, діяла й історична секція — одна з найчисленніших. Її учасники розробили широку програму досліджень, у яких значне місце мають зайняти «аналіз взаємозв'язку різних типів і форм господарської діяльності і природничо-географічного середовища, аналіз залежності виробничих циклів від циклів природних, виявлення оптимальних для даного ландшафту господарсько-культурних типів (їх регіональних і локальних варіантів), урахування позитивних і негативних результатів антропогенного впливу на природу при різних способах виробництва і формах господарства, характеру пов'язаних з цим впливом минулих екологічних криз і способів виходу з них». У програмі підкреслювалося, що продовжує залишатися актуальною «проблема взаємозв'язку етносу як соціокультурного феномена з конкретним природним середовищем»¹⁸.

Серед історичних дисциплін, так чи інакше пов'язаних з розробкою проблеми взаємодії суспільства і природи, в рекомендаціях секції на першому місці стоїть історична географія. Особливо важливим є те, що учасники секції на чолі з академіком М. П. Кімом підготували до друку збірник статей «Общество и природа. Исторические этапы и формы взаимодействия». Того авторами є історики й етнографи з Інституту історії СРСР АН СРСР та Інституту етнографії ім. Міклухо-Маклая АН СРСР і ряду університетів країни, а також філософи, географи й економісти. До збірника ввійдуть статті про основні історичні етапи взаємодії природи і суспільства, про співвідношення природного і соціального в історичному процесі, про різні питання джерелознавства і методики дослідження розглядуваної проблеми.

В розробці екологічних проблем історична географія має ширше використовувати досягнення інших наук, насамперед праці представників історико-географічного напрямку, який розвивається в галузі фізичної та економічної географії, активніше співробітничати з ними. Це сприятиме збагаченню і вдосконаленню понятійного апарату історичної географії, її методичного інструментарію, розширенню джерельної бази. Важливим етапом на цьому шляху була II Всесоюзна конференція з історичної географії Росії (Москва, листопад 1980 р.), в роботі якої, крім істориків, активну участь взяли й представники географічного циклу наук. В рекомендаціях конференції серед основних завдань названо розробку теоретичних аспектів проблеми взаємодії суспільства і приро-

¹⁶ Кизиллов Ю. А. Географический фактор в истории средневековой Руси.— *Вопр. истории*, 1973, № 3; Дулов А. В. Природные условия и развитие производительных сил России в XVIII—середине XIX в.— *Вопр. истории*, 1979, № 1; Соколов А. К. О роли природных и демографических факторов в социально-экономическом развитии (на примере истории СССР).— В кн.: *Проблемы взаимодействия общества и природы: Тезисы 1-й Всесоюзной научной конференции*. М., 1978 та ін.

¹⁷ Данилова Л. В. Преобразование природного в социальное при натуральной системе производительных сил.— В кн.: *Проблемы взаимодействия общества и природы...*

¹⁸ Рекомендации 1-й Всесоюзной научной конференции «Проблемы взаимодействия общества и природы» (23—25 января 1978 г.): Рекомендации исторической секции конференции. М., 1978.

ди та розвиток комплексних історико-географічних досліджень різних видів і типів природокористування.

Підвищення ролі міждисциплінарного підходу до досліджень, що стоять на межі суспільних і природничих наук, — постійна вимога нашого часу. На це неодноразово вказувалося в партійних документах, працях керівників КПРС і Радянської держави. «Нові можливості для плідних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру, — наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — відкриваються на стику різних наук, зокрема природничих і суспільних. Їх слід використовувати повною мірою»¹⁹.

¹⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 521.

* * *

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В 1921—1929 рр.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ (Полтава), О. П. ЄРМАК (Полтава)

Податкові відносини й податкова політика нерозривно пов'язані з економічним і соціальним розвитком суспільства. В перехідний період від капіталізму до соціалізму податок, вилучений з селянських господарств, був одним з джерел створення натуральних і грошових ресурсів для зміцнення соціалістичної економіки, фінансування соціалістичного будівництва. Крім того, податкова політика була важливим засобом регулювання класових відносин у країні.

Розміри і форми податкового обкладання селянства визначилися на основі утворення земельної ренти і врахування закону вартості. Тому податкова система Радянської держави в умовах непу неминуче передбачала регулювання нагромадження серед різних соціальних груп селянства і, таким чином, ставала важливим економічним і соціальним фактором зв'язку між соціалістичною промисловістю і дрібногосподарним селянським господарством. Виступаючи на X з'їзді партії, В. І. Ленін відзначав, що заміна розверстки натуральним податком «є насамперед і найбільше питанням політичним, бо суть цього питання полягає в ставленні робітничого класу до селянства»¹.

Загальні проблеми податкової політики Радянської держави викладено в ряді спеціальних статей і монографій радянських істориків й економістів². Однак практичне здійснення податкової політики в окремих регіонах вивчене ще недостатньо. Мета даного повідомлення — на матеріалах Української РСР простежити класову спрямованість і соціальні засади податкової політики, показати її роль у регулюванні соціально-економічних відносин на селі.

Основні принципи податкової політики щодо селянства були

¹ Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком, 15 березня. — Повне зібрання творів, т. 43, с. 50.

² Залесский Я. М. Налоговая политика Советского государства в деревне. М., 1940; Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства. М., 1955; Марьяхин Г. Л. Очерки налогов с населения в СССР. М., 1964; его же. Основные этапы налоговой политики в СССР. — Вопросы истории, 1967, № 4; его же. Налоговая политика в первые годы Советской власти. — Финансы СССР, 1967, № 9; Цыбульский В. А. Налоговая политика в деревне в первые годы нэпа. — Вопросы истории, 1965, № 10; Данилов В. П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне. — В кн.: Октябрь и советское крестьянство. 1917—1927 гг. М., 1977.

сформульовані В. І. Леніним ще в 1918 р. Він наголошував: «В самий закон внести поділ на бідне (ніякого оподаткування), середнє селянство (дуже м'яке оподаткування) і багате»³ і підкреслював необхідність передачі бідноті частини зібраного натурального податку для продовольчих потреб та на засів.

Ленінські принципи податкової політики щодо селянства були творчо розвинуті в рішеннях партійних з'їздів і пленумів ЦК та законодавчих актах Радянської держави. В рішеннях VIII з'їзду партії «Про ставлення до середнього селянства» висувалася вимога, щоб «тягар податку лягав цілком на куркулів, на нечисленних представників експлуататорського селянства, яке нажило собі особливі багатства за час війни. А середнє селянство повинно оподатковуватися дуже помірно, лише в розмірі цілком посильному і необтяжливому для нього»⁴. Маломічні селянські господарства цілком звільнялися від податку.

Проте повністю втілити в життя ленінські принципи оподаткування селянства в умовах іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, коли економіка функціонувала на основі політики «воєнного комунізму», не було практичної можливості. Як відомо, продрозверстка ґрунтувалася на повному вилученні надлишків сільськогосподарської продукції у селянства. Це давало можливість під час війни забезпечити мінімальні потреби Червоної Армії і трудящих міста в продовольстві, але не сприяло піднесенню продуктивності сільського господарства на основі зростання його товарності.

Перехід до непу викликав необхідність перебудови всіх галузей економіки і вимагав запровадження нових методів господарювання. У зв'язку з необхідністю якнайшвидшого піднесення сільського господарства В. І. Ленін великого значення надавав новій податковій політиці, яка повинна була всемірно заохочувати господарську ініціативу. А оскільки це вело до зростання заможних і куркульських елементів, вже у першому декреті РНК РСФРР «Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння» від 21 квітня 1921 р. передбачалося диференційоване обкладення різних соціальних груп селянських господарств, яке залежало від розмірів ріллі, кількості їдоків й врожайності землі.

Гостра потреба держави у різних видах сільськогосподарських продуктів і сировини за умов недостатнього розвитку товарообігу викликала необхідність введення натуральних податків на птицю, вовну, фураж, тютюн, м'ясо, шкірсировину, хутро, продукти бджільництва та ін. Тому продподаток 1921/22 р. складався з 12—14 окремих натуральних податків. Це призводило до складності обчислення, викликало необхідність утримання великого податкового штату. До того ж, при цьому ускладнювалося втілення у життя принципу диференційованого підходу до різних соціальних груп населення.

В цілому ж продподаток 1921/22 р. був удвічі меншим порівняно з дореволюційним податковим обкладанням селянства⁵. Це сприяло швидкій відбудові сільського господарства і забезпеченню держави сільськогосподарською продукцією.

Складність податкових обчислень при натуральному оподаткуванні й недостатнє додержання принципу прогресивності обкладення зумовили введення Декретом ВЦК і РНК РСФРР від 17 березня 1922 р. єдиного натурального податку. Він обчислювався в пудах жита або пшениці. Розмір його залежав від кількості орної землі, забезпеченості худобою та врожайності. Сплачувати податок можна бу-

³ Ленін В. І. До декрету про оподаткування сільських господарів натурального податком.— Повне збір. творів, т. 37, с. 89.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 77.

⁵ Залесский Я. М. Указ. соч., с. 36.

ло різними видами сільськогосподарської продукції за встановленим еквівалентом по відношенню до пуда жита або пшениці.

Введення єдиного натурального податку значно посилило прогресивність оподаткування. Так, у Харківській губернії у 1922/23 р. господарства, що мали до 0,25 десятини землі на їдока, сплачували податок у розмірі 2,8% від одержаної продукції зерна, а ті, що мали понад три десятини на душу, відповідно 24,2%⁶. Співвідношення кожної з груп господарств (за землезабезпеченістю) в податковому обкладенні склалося так:⁷

Групи за землезабезпеченістю на їдока	Процент господарств	Процент внесення податку до всієї його суми
До 0,50 дес.	17,9	4,0
Від 0,51 дес. до 2,0 дес.	77,8	82,7
Понад 2,01 дес.	4,3	13,3

З наведених цифр видно, що вже в перші роки запровадження натурального податку досить чітко простежується прогресивність обкладення різних за землезабезпеченістю груп господарств. У цьому полягала принципова відмінність оподаткування в Радянській державі від дореволюційних платежів на селі, характерною рисою яких було зменшення процента обкладення із збільшенням доходу господарства⁸.

Крім продподатку, селяни вносили ще одноразовий податок для відбудови сільського господарства, подвірно-грошовий і трудово-гузовий податки (в натуральній і грошовій формах). Це стримувало всебічний розвиток селянського господарства, зростання його товарності і певною мірою порушувало прогресивність оподаткування. Тому XII з'їзд партії у своєму рішенні «Про податкову політику на селі» запропонував ввести єдиний сільськогосподарський податок, який «повинен забезпечити відповідність тяжкості оподаткування кожного господарства з розмірами його доходів і достатків»⁹. При цьому частину податків дозволялося сплачувати у грошовій формі.

При обчисленні податку на 1923/24 р. враховувалася забезпеченість селянського господарства ріллею й сінокісними угіддями (в перерахунку на рілля), кількість їдоків, наявність худоби та врожайність. Збирання податку проводилось у змішаній (натурально-грошовій) формі. При цьому відбувалося дальше зменшення розмірів податку для маломісних господарств, а значна їх частина повністю звільнялася від оподаткування. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 24 серпня 1923 р. всі селянські господарства (як одноосібні, так і колективні), що не мали худоби і кількість землі в яких не перевищувала 0,75 десятини на їдока, були звільнені від сплати єдиного сільськогосподарського податку. Республіканським і місцевим органам влади дозволялося зменшувати податок в межах 5% також іншим групам селянських господарств з найменшим забезпеченням землею або худобою¹⁰. Якщо в 1923/24 р. в республіці було звільнено від оподаткування 16% селянських господарств, то в 1924/25 р.—21%¹¹.

⁶ Гуревич М. Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины. Харьков, 1923, с. 39.

⁷ Там же, с. 35.

⁸ Див.: Вайнштейн А. Л. Обложение и платежи крестьянства в дореволюционное и революционное время (опыт статистического исследования). М., 1924, с. 129.

⁹ КПРС у резолюціях і рішеннях..., т. 2, с. 413.

¹⁰ История колхозного права: Сборник законодательных материалов. М., 1959. Т. I, с. 46.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 176, арк. 10.

Зміни в оподаткуванні різних груп селянства можна простежити з таких даних по Катеринославській губернії (у % до всієї суми податку)¹²:

Групи господарств за забезпеченістю худобою	1923/24 р.	1924/25 р.	Різниця (+ або -)
Без худоби	14,1	11,1	-3,0
З 1 головою худоби	19,3	16,5	-2,8
2 головами »	24,1	23,3	-0,8
3 головами »	20,9	23,2	+2,3
4 і більше	21,6	25,9	+4,3

Отже, протягом року податок для заможних і підприємницьких господарств збільшився, а для бідняків і середняків — зменшився. Проте необхідно було і далі підвищувати податок для сільської верхівки.

За даними Харківського губстатбюро, бідняцькі й маломісні середняцькі господарства (46,5%), які мали не більше однієї голови худоби, вносили в 1924/25 р. 21% усієї суми сільськогосподарського податку. В той же час 8,3% господарств, які мали 4 і більше голів худоби, — 18,3%¹³. Це свідчило про ще недостатнє проведення в життя класової лінії в оподаткуванні.

Матеріали Харківського губстатбюро свідчать, що в маломісних господарствах головним джерелом, з якого сплачувалися податки, було рільництво, а в заможних — тваринництво. Так, господарства, що мали 4 голови худоби і більше, покривали 64,9% податкових платежів за рахунок реалізації худоби і продукції тваринництва¹⁴. В результаті заможні елементи села мали можливість затримати хліб до підвищення цін на ринку і одержати додатковий прибуток.

Серйозною хвилюючою податкової політики на селі в перші роки непу було й те, що доходи селянського господарства враховувалися лише від розмірів посіву та наявності худоби. Проте вони не відбивали повною мірою справжнього ступеня соціального розшарування на селі й економічного стану селянських господарств. Адже в умовах непу в прибутках багатьох селянських дворів все більшого значення набували неземлеробські заробітки, прибуток від спеціальних галузей сільського господарства, здавання в наймання худоби і реманенту, експлуатації найманої праці. Тому розмір оподаткування селянського господарства за забезпеченістю землею та худобою не завжди відповідав міцності і платоспроможності останнього. Це певною мірою порушувало класовий принцип податкової політики Радянської влади.

Аналізуючи результати кампанії по збиранню єдиного сільськогосподарського податку, II з'їзд Рад СРСР 2 лютого 1924 р. визнав за необхідне реорганізувати податок таким чином, щоб він був дійсно прогресивним і максимально наближався до прибуткового. Розміри податків повинні були встановлюватися в залежності від економіки районів, типів селянських господарств, забезпеченості шляхами сполучення, наявності ринків збуту тощо. З'їзд також встановив, що сума єдиного сільськогосподарського податку повинна враховувати всю сукупність доходів селянського господарства¹⁵. Біднота звільнялася від сплати податку.

Проте реформа системи оподаткування на засадах, вироблених II з'їздом Рад СРСР, у повному обсязі здійснена була не відразу. На

¹² Украинский экономист, 1924, 16 мая.

¹³ Сельскохозяйственный налог 1924/25 г. и источники его выполнения. Харьков, 1925. Вып. 9, с. 8—9.

¹⁴ Там же, с. 15.

¹⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. М., 1957. Т. I, с. 438.

місцях допускалися помилки в розподілі податку між округами і районами, подекуди порушувався основний соціальний принцип оподаткування — проводилася зрівнялівка у визначенні розмірів податку. Згідно з законом про сільськогосподарський податок на 1924/25 р., 30% від загальної суми податку мало йти на пільги біднякам, сім'ям червоноармійців. Проте нерідко процент відрхувань для бідноти набагато зменшувався.

Недоліки податкової кампанії негативно відбивалися на настроях трудящого селянства. Тому XIV партійна конференція (квітень 1925 р.) схвалила рішення РНК і ЦВК СРСР, яким передбачалося полегшення оподаткування середняцьких і бідняцьких верств села. Загальна сума єдиного сільськогосподарського податку зменшувалася по Союзу РСР з 470 до 280 млн. крб., а по Українській РСР — з 114 до 70 млн. крб.¹⁶ Причому зниження податку не поширювалося на заможні верстви села. Отже, трудяще селянство одержало нові великі пільги для дальшого піднесення свого господарства.

Лише у 1926/27 р. принципи оподаткування, передбачені II з'їздом Рад СРСР, були запроваджені повністю. Визначення розмірів сільськогосподарського податку проводилося на основі прибуткового обкладення з врахуванням прибутку селянського господарства від усіх джерел, включаючи сінокісні угіддя, велику і дрібну худобу, спеціальні галузі сільського господарства і неземлеробські заробітки — тобто сукупний прибуток господарства. По-новому визначався й рівень обкладання — він залежав від розміру прибутку на їдока або на господарство. В УСРР було прийнято принцип визначення загального прибутку на господарство, але з поправкою на кількість їдоків шляхом відрхування неоподатковуваного мінімуму в розмірі 30 крб. на їдока¹⁷.

Нові податкові пільги для незаможних господарств було встановлено Маніфестом ЦВК СРСР 15 жовтня 1927 р. у зв'язку з десятиріччям Радянської влади. З метою поліпшення матеріального становища бідноти і маломіцного селянства ще 10% господарств звільнялися від сплати єдиного сільськогосподарського податку. З бідноти було знято недоїмки, а середнякам знижувалися проценти при їх сплаті. Незаможному селянству надавалися пільги і при внесенні інших видів податків¹⁸. На Україні у 1927/28 р. районні податкові комісії звільняли від єдиного сільськогосподарського податку двори з наділами до 0,5 десятини на їдока, якщо ці господарства мали не більше однієї голови великої рогатої худоби і не одержували доходів від нехліборобських заробітків або спеціальних галузей сільського господарства¹⁹.

У 1927/28 р. виплата сільськогосподарського податку становила в цілому по селянських господарствах України 7% від одержуваного прибутку. При цьому бідняцькі господарства, що мали до 100 крб. прибутку зверх неоподатковуваного мінімуму, платили лише 0,9% від усієї суми прибутку, а заможні господарства, які мали понад 1000 крб., — 18,5%²⁰. За даними Наркомфіну УСРР, середній податок на маломіцне середняцьке господарство становив 6,28 крб., середняцьке — 25,92, заможне середняцьке — 82,35, куркульське — 150,35 крб.²¹

Перехід до соціалістичної реконструкції народного господарства викликав опір з боку куркульства. Воно намагалося чинити перешкоди

¹⁶ Местное хозяйство. Ежемесячный журнал Киевского губисполкома, 1925, № 9, с. 90.

¹⁷ Залесский Я. М. Указ. соч., с. 64.

¹⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I, с. 753.

¹⁹ ЗУ УСРР, 1927, № 55, ст. 229.

²⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929, с. 231.

²¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 5, спр. 127, арк. 123.

проведенню політичних і економічних заходів Комуністичної партії і Радянської влади на селі. В 1928 р. куркулі стали на шлях саботажу хлібозаготівель. Щоб подолати труднощі із заготівлею хліба, партія і уряд здійснили систему економічних, політичних і адміністративних заходів. Значні корективи було внесено й у податкову політику щодо селянства. В рішеннях квітневого (1928 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) вказувалося на необхідність переходу до найповнішого прогресивно-прибуткового оподаткування зростаючих доходів найбільш заможних верств села, і особливо прибутків неземлеробського характеру²².

Закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1928/29 р. враховував настанови квітневого пленуму, передбачаючи посилене оподаткування прибутків від спеціальних галузей сільського господарства та неземлеробських доходів. Так, за даними Наркомфіну УСРР, при загальному збільшенні оподаткованого доходу на селі в середньому на 17,5% зростання доходу від спеціальних галузей і неземлеробських заробітків було набагато вищим²³. Крім того, застосовувалися нові методи обліку прибутків — процентні надвишки для господарств з підвищенням розміром доходів. При цьому найменший прибуток господарства, з якого стягувалася процентна надбавка, у республіці становив 400 крб., а її розмір коливався від 5 до 25%²⁴.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 квітня 1928 р. для господарств з високим економічним рівнем, що мали нетрудові прибутки, на 1928/29 р. вводилось індивідуальне (так зване експертне) оподаткування. Воно повністю враховувало не тільки прибутки господарства, а й надприбуток, який одержували капіталістичні елементи села шляхом роздування ринкових цін на хліб. Індивідуальному оподаткуванню в СРСР підлягало приблизно 2—3% господарств.

Однак виконання цієї постанови наштовхувалося на ряд труднощів. Так, у зв'язку з недостатнім вивченням економічного становища куркульських господарств, різноманітністю господарських умов різних районів країни важко було встановити ознаки нетрудового характеру господарств, що ускладнювало роботу фінансових органів, нерідко призводило до перекручень у проведенні податкової політики. Незважаючи на те, що законом передбачалося обкладання в індивідуальному порядку лише таких господарств, які помітно виділялися із загальної маси селянських дворів даної місцевості своєю прибутковістю і мали нетрудовий характер, НКФ УСРР розпорядженням від 16 червня 1928 р. доволіно поширив дію закону на господарства, які хоч і не мали безспірних доказів наявності у них нетрудових прибутків, але за їх розмірами виділялися із загальної маси селянських дворів²⁵. Це давало можливість доволіно визначати соціальний стан селянських господарств. Внаслідок цього траплялися випадки, коли деякі місцеві працівники безпідставно визначали для індивідуального оподаткування господарства середняків.

Водночас фінансові органи недостатньо враховували прибутки від торговельно-лихварських операцій куркулів, наймання ними робочої сили та оренди землі.

Керуючись настановами квітневого (1928 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про чітке дотримання класової лінії в оподаткуванні, партійні організації разом з державними органами провели перевірку правильності обкладання сільськогосподарським податком. В результаті її, наприклад, у Київському окрузі від індивідуального оподаткування були негайно звільнені господарства, які не мали не-

²² КПРС в резолюціях і рішеннях..., т. 4, с. 75, 77.

²³ Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928/29 г. Харьков, 1929, с. 9.

²⁴ Там же, с. 21.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 9, спр. 1085, арк. 32—33.

трудоу прибутків²⁶. В республіці такі перевірки проводилися тричі²⁷.

Планом Наркомфіну УСРР передбачалося, що в 1928/29 р. на Україні буде оподатковано в експертному порядку 3% селянських господарств, але фактично було обкладено 1,22%. Вони сплатили близько 17% усієї суми податку²⁸. За рахунок сільськогосподарського податку держава протягом 1927/28 та 1928/29 років вилучила з куркульських господарств республіки від 15 до 22,5% їх прибутку²⁹. Серед господарств, з яких у 1928/29 р. стягувався індивідуальний податок, 21,7% постійно застосовували найману працю, 16,8% володіли промисловими підприємствами, 12,5% мали спеціальні галузі промислового характеру, 8,7% одержували прибуток за рахунок здавання в експлуатацію складних сільськогосподарських машин, 2,5% систематично займалися перепродажем, решта куркульських господарств мала інші нетрудові прибутки (лихварство, здавання приміщень тощо)³⁰.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 8 лютого 1929 р. «Про єдиний сільгосподаток і полегшення обкладання середняцького господарства» зменшувалася загальна сума податку, знижувалися розміри обкладання середняцьких господарств, особливо багатосімейних, підвищувався податок з неземлеробських прибутків куркулів. Було визначено основні ознаки господарств для індивідуального оподаткування: скупка і перепродаж, торгівля (легальна і нелегальна), лихварство, систематичне застосування найманої праці, здавання сільськогосподарських машин з метою одержання прибутку, наявність механічних і водяних млинів, маслобійок, крупорушок, цегляних заводів та інших промислових підприємств, прибуток від постійного або сезонного здавання в найми приміщень³¹.

У 1929/30 р. 60,4% середняцьких господарств країни сплатило 70,4% всього податку, а 2,8% куркульських дворів — 29,6%. Середній розмір податку на середняцьке господарство знизився порівняно з попереднім роком з 28,6 крб. до 20 крб., а процент вилучення прибутку з господарства — з 8,6 до 6,8³². Такий курс партії і уряду в галузі оподаткування мав великий вплив на перехід середнього селянства до масової колективізації. Отже, податкова політика Радянської влади мала яскраво виражений класовий характер.

Соціально цілеспрямована податкова політика Радянської влади викликала незадоволення капіталістичних елементів села, що знаходило своє відображення у класовій боротьбі. Сільські Ради разом з комітетами незаможних селян проводили велику роботу по організації виконання податків, долаючи жорстокий опір куркульства.

Особливої гостроти класова боротьба навколо податкової політики набула у період безпосередньої підготовки масової колективізації селянських господарств. Зміни в системі сільськогосподарського оподаткування викликали шалену лють куркульства. Майже в усіх районах України антирадянські елементи чинили провокації, здійснювали терористичні акції. В 1928 р. лише в Дніпропетровському окрузі було зареєстровано понад 100 випадків організованої куркульської агітації проти нової системи сільськогосподарського податку³³.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 406, арк. 163.

²⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 7733, оп. 7, спр. 279, арк. 41.

²⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 5, спр. 127, арк. 123.

²⁹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків, 1930. Вип. II, с. 104.

³⁰ Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928/29 г., с. 34—35.

³¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 539, оп. 7, спр. 1085, арк. 109.

³² Залесский Я. М. Указ. соч., с. 87.

³³ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1113, арк. 50.

Куркулі всілякими методами намагалися ухилитися від підвищеного оподаткування. Так, у 1928 і 1929 роках вони вдавалися до штучного дроблення своїх господарств. За даними динамічного обслідування, протягом 1927—1929 рр. поділилося 9,1% куркульських дворів, тоді як процент поділу всіх селянських господарств республіки становив лише 4,8³⁴. Застосовувався куркульством і такий спосіб полегшення оподаткування, як заміна дорослої худоби молодняком, що не підлягав обкладенню.

Перед новим оподаткуванням куркулі нерідко відмовлялися від надільної і орендованої у держави землі, і, віддаючи гірші землі в оренду, водночас орендували землю у бідняків. У зв'язку з цим НКФ УСРР у квітні 1928 р. дав вказівку окружним фінансовим відділам враховувати при оподаткуванні й ту землю, від якої куркулі відмовилися напередодні посівної кампанії³⁵.

Наступ на економічні позиції куркульства шляхом посиленого оподаткування, чітке дотримання класової лінії в галузі землекористування і хлібозаготівель, послідовний захист соціальних інтересів батраків від куркульського визиску привели до того, що експлуататорська верхівка села намагалася ліквідувати або приховати частину своїх засобів виробництва. Саме таку тенденцію зафіксували динамічні обслідування 1927—1929 рр. Питома вага засобів виробництва (за їх вартістю) у куркулів по відношенню до всіх індивідуальних господарств республіки зменшилася в 1929 р. порівняно з 1927 р. з 11,2 до 8,3% реманенту — з 20,2 до 13,2%, робочої худоби — з 9,6 до 6,9%³⁶. Таким чином, сільська буржуазія вдавалася до соціальної мімікрії, намагаючись перевести свої капітали в торговельно-спекулятивні операції. Вона акумулювала значні грошові нагромадження, щоб при сприятливій кон'юктурі знову вкласти їх у сільське господарство. З 1928 по 1929 р. грошова маса, що знаходилася в руках заможної верхівки села, зросла в республіці на 69%³⁷.

Факт часткового скорочення засобів виробництва в результаті саморозкуркулювання був використаний буржуазними аграрниками типу Кондратьєва та його однодумцями для твердження про деградацію сільського господарства в СРСР і необхідність підтримки куркульських елементів. Насправді ж у країні успішно розвивалося колективне землеробство, більш рентабельним ставало радгоспне виробництво. Тенденцію до дальшого зміцнення виявляли бідняцькі й середняцькі господарства.

Податкова політика Радянської держави на селі не вела до розорення куркульства. Дані про оподаткування селянських господарств України за 1928/29 р. свідчать, що податок з найбільш заможної групи дворів (з прибутком понад 1000 крб.) в середньому становив по 332 крб., або 22,5% від одержуваного доходу³⁸. Отже, куркульське господарство мало необхідні умови для свого дальшого функціонування. Часткова ж експропріація куркулів, яка проводилася в деяких районах країни ще до здійснення політики ліквідації куркульства як класу, була надзвичайним адміністративним заходом Радянської влади, спрямованим на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель. Політичні й економічні умови для ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації склалися лише наприкінці 1929 — на початку 1930 р.

³⁴ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, вип. II, с. 88—89.

³⁵ Комуніст, 1928, .18 квіт.

³⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, вип. II, с. 84.

³⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 582, оп. 1, спр. 4507, арк. 86.

³⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, вип. II, с. 103.

Комплекс заходів Радянської влади по наданню економічної допомоги бідності й середньому селянству і обмеженню куркульства привів до певних змін у соціальних процесах на селі. Зменшилися бідняцько-батрацькі верстви на селі, з 1927 р. намітилося падіння питомої ваги куркульства. За даними переписів, протягом 1927—1929 рр. вона знизилася з 4 до 3,7%³⁹.

В буржуазній історіографії докладалося і нині докладається чимало зусиль для фальсифікації суті податкової політики Радянської влади. Так, деякі «радянологи» силкуються довести, що нібито індустріалізація в СРСР здійснювалася за рахунок селянських господарств, обтяжених надмірними податками⁴⁰.

Однак вони замовчують той факт, що Комуністична партія категорично відкинула спробу троцькістів підірвати союз робітничого класу і селянства шляхом максимального перекачування коштів з сільського господарства у промисловість⁴¹.

Проводячи податкову політику на селі, Комуністична партія і Радянська держава всебічно враховували реальні можливості селянського господарства. З метою його розвитку систематично проводилося зниження оподаткування трудящого селянства. Питома вага сільськогосподарського податку в усіх доходах країни за період з 1923/24 по 1927/28 р. знизилася з 11,4 до 4,8%⁴². А витрати на розвиток сільського господарства СРСР в цілому перевищували прибутки, одержані за рахунок внесення сільськогосподарського податку. Про це свідчать такі цифри (в млн. крб.)⁴³:

	1925/26 р.	1926/27 р.	1927/28 р.	1928-29 р.
Всього доходів	4425,5	5877,4	7319,5	7731,5
в т. ч. сільськогосподарський податок	251,8	357,9	354,2	400,0
Всього витрат	4209,7	5779,5	7205,1	7731,5
в т. ч. на сільське господарство	282,8	298,1	393,7	483,0

Сільськогосподарський податок, основну частину якого вносило трудяще селянство, відігравав належну роль у фінансуванні економічних і соціальних заходів Радянської держави. А при несприятливих господарських умовах кожна з радянських республік могла одержати із загальносоюзного бюджету необхідну дотацію. Так, у 1928/29 р. Українській РСР було виділено 42 млн. крб. для ліквідації наслідків неврожаю 1928 р. у степових округах⁴⁴.

Здійснюючи індустріалізацію країни, Радянська держава забезпечувала необхідні капітальні вкладення в усі галузі народного господарства. Створення соціалістичної індустрії підготувало умови для соціалістичної реконструкції сільського господарства.

³⁹ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. М., 1931, с. 73.

⁴⁰ Прокопович С. Н. Народное хозяйство СССР. Нью-Йорк, 1952. Т. 2. с. 171; Sternberg F. Die militärische und die industrielle Revolution. Berlin und Frankfurt am Mein, 1957, S. 190, 292, 294.

⁴¹ КПРС в резолюциях і рішеннях., т. 4, с. 32.

⁴² Плотников К. Н. Указ. соч., с. 76, 80.

⁴³ Там же, с. 76, 80, 92; Брюханов Н. П. Хозяйственный подъем Советского Союза и его финансовая база (Государственный бюджет 1928/29 г.) М., 129, с. 20—23.

⁴⁴ Брюханов Н. П. Указ. соч., с. 53.

ПЕРША ДЕЛЕГАЦІЯ МІЖРОБДОПУ НА УКРАЇНІ (1929 р.)

М. В. КУКЕЛЬ (Москва)

У 1929 р., коли капіталістичні країни переживали тяжку економічну кризу, в Радянському Союзі успішно виконувався перший п'ятирічний план. Здійснення його грандіозних завдань справляло революціонізуєчий вплив на робітничий рух у країнах капіталу.

Важливу роль у зміцненні інтернаціональних зв'язків між трудящими Союзу РСР і капіталістичних країн відігравали поїздки зарубіжних робітничих делегацій до нашої країни. «Нехай ... до нас у Росію,— пропонував В. І. Ленін,— посилаються з усіх країн делегації з робітників і дрібних селян..., з тим, щоб кожна делегація прожила в Росії місяців по два»¹.

В даному повідомленні робиться спроба показати значення першої делегації Міжнародної робітничої допомоги на Україну. Це питання ще не знайшло належного висвітлення в історичній літературі.

Міжнародна робітнича допомога — Міжробдоп — була створена у 1921 р. з ініціативи Комінтерну для подання матеріальної підтримки голодуючому населенню Радянської країни. Однак вона допомагала й робітникам капіталістичних країн, борцям за національне визволення, трудящим під час страйків і стихійного лиха. Крім того, МРД була ініціатором створення Антиімперіалістичної ліги, боролася проти фашизму й загрози війни тощо².

Наприкінці листопада 1929 р. делегація Міжнародної робітничої допомоги виїхала у першу в світі країну робітників і селян для пропаганди ідей МРД та ознайомлення з життям трудящих у Радянському Союзі. Ця поїздка була практичним виявом інтернаціональної солідарності робітничого класу СРСР з пролетаріатом капіталістичних країн. Вона була організована з ініціативи і при підтримці ВЦРПС.

До складу делегації за рішенням ЦК МРД ввійшли: член Виконкому Міжнародної робітничої допомоги Дж. В. Кройт (голова делегації), письменник, журналіст, редактор однієї з газет Міжробдопу Г. Обітц та робітник одного з великих металургійних заводів Південної Німеччини Г. Мюллер (псевдонім, справжнє прізвище — Меснер)³.

ВЦРПС і ЦК Міжнародної робітничої допомоги поставили перед делегацією такі завдання: а) ознайомити робітників і селян нашої країни з діяльністю МРД, з боротьбою між працею й капіталом, що відбувається за кордоном; б) вивчити становище в СРСР як з політичної, так і з економічної точки зору в зв'язку з досягненнями першого й початку другого року п'ятирічки; в) ознайомити трудящих Європи та Америки з життям у Радянському Союзі для посилення бойовитості світового пролетаріату і зміцнення його солідарності з робітничим класом Союзу РСР⁴.

Маршрут делегації був такий: Донбас — Ростов-на-Дону — Тифліс — Баку — Москва — Ленінград⁵. Поїздка посланців світового пролетаріату почалася з Української СРР. Тут вони перебували з 3 по 18 грудня 1929 р., відвідавши Харків, Луганськ, Сталіно, Макіївку та Маріуполь⁶.

¹ Ленін В. І. Відповідь кореспондентові газети «Дейлі-ньос» п. Серго.— Повне збір. творів, т. 41, с. 264.

² Мичев Д. Межрабпом — організація пролетарської солідарності. 1921—1935. М., 1971; Забарко Б. М. Классовая борьба и Международная рабочая помощь: Из истории международной пролетарской солидарности. 1924—1929. К., 1974.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 257, арк. 8, 17, 26, 32, 40; спр. 277, арк. 26; Диктатура труда (Сталіно), 1929, 11 дек.; Пролетарий (Харьков), 1929, 4 дек.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 257, арк. 27.

⁵ Там же, арк. 17, 27—28.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 760, арк. 100; Пролетарий (Харьков), 1929, 4 дек.

Оскільки робота Міжробдому була тісно пов'язана з революційною боротьбою пролетаріату капіталістичних країн, то всі виступи його делегатів — на зустрічах з комуністами, зборах трудящих, на конференціях профактиву, у розмовах з представниками преси — проходили під знаком зміцнення міжнародної солідарності робітників СРСР із зарубіжними братами по класу.

У містах та селах України організовувалися збори трудящих, на яких делегати МРД розповідали про активну боротьбу зарубіжного робітничого класу з експлуататорами. Гості могли переконатися, що пролетарський інтернаціоналізм — невід'ємна риса будівників соціалізму. На зборах одногослосно приймалися рішення про підтримку боротьби зарубіжного пролетаріату проти імперіалізму й висловлювалася готовність підтримувати матеріально і морально⁷.

Солідарність робітничого класу України із зарубіжними пролетарями виражалася не лише в резолюціях про підтримку їх боротьби з експлуататорами, а також і в готовності створити фонд допомоги Міжробдому шляхом організації суботників, недільників, обробітку в колгоспах певної частини орної площі на його користь⁸.

Зустрічі з делегатами МРД викликали у радянських людей почуття гордості за соціалістичну країну, підвищували їх відповідальність за будівництво соціалізму.

Друге завдання, поставлене перед делегацією ЦК Міжробдому, також було важливим. Посланців зарубіжного пролетаріату дуже цікавило питання про хід виконання п'ятирічного плану в СРСР. Зустрічі з робітниками і селянами, передовиками виробництва, керівниками партійних, державних і громадських організацій під час двотижневої поїздки зарубіжних гостей по Українській Радянській республіці давали вичерпну відповідь на це питання. «Відвідання нашої країни зарубіжними товаришами,— говорив секретар Маріупольського ОК КП(б)У т. Гроссман,— для нас є великою й радісною подією. Ви розвієте буржуазну брехню та наклепи і розкажете правду робітникам Заходу, як ми, переборюючи всі труднощі, на ділі здійснюємо п'ятирічну програму соціалістичного будівництва»⁹.

Гостей з-за кордону вражали великі зміни, що відбулися за короткий період у житті радянського суспільства, висока виробнича й суспільно-політична активність трудящих України, які брали на себе зобов'язання виконати п'ятирічний план за чотири роки¹⁰. Ті з членів делегації, які відвідували Країну Рад раніше, у 1921—1922 рр., говорили: «Ми не віримо своїм очам і нам здається абсолютно неймовірним усе те, що створено Радянським Союзом за такий короткий строк»¹¹.

Велике враження на гостей справляли високі темпи господарського будівництва в республіці. Краще всього вони могли в цьому переконатися, коли відвідали Держплан України, де їх ознайомили з досягненнями першого року п'ятирічки.

Відвідавши в Луганську, Сталіно, Макіївці та Маріуполі вагонобудівні, металургійні й залізопрокатні заводи-гіганти та шахти, ознайомившись з роботою їх партійних, профспілкових та інших організацій, делегація могла на практиці переконатися в правильності даних, одержаних у Держплані УСРР. «...Ваша промисловість розвивається з дивовижною швидкістю і колосальною силою... Куди не подивитися — скрізь піднесення, прогрес, удосконалення»¹²,— заявляли члени делегації під час поїздки по Україні.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 257, арк. 10.

⁸ Там же, спр. 276, арк. 2, 28.

⁹ Приазовский пролетарій (Маріуполь), 1929, 15 дек.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 257, арк. 13.

¹¹ Диктатура труда (Сталино), 1929, 11 дек.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 760, арк. 98, 99.

Бурхливе зростання радянської промисловості на фоні економічної кризи в країнах капіталу, що привела до різкого скорочення виробництва і величезного збільшення безробіття, було яскравим свідченням переваги соціалістичної системи господарювання перед капіталістичною.

Радянська дійсність демонструвала різницю в характері праці при соціалізмі й капіталізмі. Такого масового трудового піднесення, як у СРСР, не могло бути в країнах «золотого тільця». «В усіх містах, що ми відвідали в Радянському Союзі,— говорилося у зверненні членів делегації до робітників Маріуполя,— нас дивував той могутній ентузіазм, та рішучість і мужність, з якими пролетаріат іде по правильному шляху до досягнення соціалізму»¹³.

Делегати бачили, що на відміну від капіталістичних країн у Радянському Союзі на перше місце ставилося піклування про трудящих, поліпшення їх матеріального добробуту і культурного рівня. Коли делегація оглядала нову поліклініку у Харкові, то її членам важко було повірити, що вони «не знаходилися в якій-небудь високорозвинутій капіталістичній країні, а все побачене відбувається в СРСР»¹⁴. Представників МРД вражало не лише прекрасне медичне устаткування і глибоко наукова постановка справи, а й те, що в Радянському Союзі дивляться на все це, як на звичайне явище. Подібні поліклініки вони бачили і в інших містах республіки.

У школах і дитячих закладах, на робфаках та у вузах посланці МРД бачили великі досягнення, які були характерні для Радянської країни, не говорячи вже про колосальні успіхи по ліквідації неписьменності робітників і селян, які до Великої Жовтневої соціалістичної революції були приречені на духовну темряву. Делегації також сподобалися методи виховання дітей, з якими її члени ознайомилися, відвідавши дитячу комуну ім. Дзержинського поблизу Харкова¹⁵.

«На делегацію справило глибоке враження,— зазначали гості у своєму зверненні «До робітників і селян Сталінського округу»,— що ... з ... піднесенням виробництва вживається все необхідне для фізичного і духовного благополуччя робітників і службовців, і справи набирають такого повороту, що можна вже зрозуміти: до виконання п'ятирічного плану житло, охорона здоров'я й освіти робітників далеко перевершать усе краще на так званих «зразкових фабриках» у капіталістичних країнах. Також щодо питання про заробітну плату делегація констатує, що українські індустріальні робітники й шахтарі... знаходяться далеко в більш кращому і надійнішому становищі, ніж робітники в будь-якому капіталістичному індустріальному центрі світу»¹⁶.

Лозунг «П'ятирічку за чотири роки!» був у той час найпопулярнішим серед радянських людей. Важливу роль у виконанні цього завдання відіграло масове соціалістичне змагання в усіх галузях народного господарства республіки — у промисловості, будівництві, сільському господарстві тощо. Про нього члени делегації із захопленням говорили скрізь, де вони перебували. «Соціалістичне змагання, що ввійшло нам у плоть і кров, повинно також бути введено у вас, але тільки не в розумінні підвищення інтенсивності вашої роботи на капіталістів, а за кращу революційну організацію і за зміцнення революційної профспілкової опозиції», — так закликав колектив трубопрокатників Луганського заводу ім. Артема члена делегації Меснера і робітників з його підприємства вступити в міжнародне революційне змагання «за кращу організацію робітничого класу»¹⁷.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 276, арк. 5.

¹⁴ Там же, спр. 257, арк. 12; Пролетарій (Харьков), 1929, 4 дек.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 760, арк. 99.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 276, арк. 8.

¹⁷ Там же, арк. 9.

Символом міцніючої інтернаціональної солідарності робітників Радянської України з міжнародним комуністичним і робітничим рухом стало підписання 16 грудня 1929 р. договору про соціалістичне змагання між трудящими, яких охоплювала Маріупольська окрпрофрада, і ЦК Міжнародної робітничої допомоги. Радянські робітники зобов'язалися до другого року п'ятирічки значно перевиконати завдання по випуску продукції, зниженню її собівартості й піднесенню продуктивності праці, зміцнювати трудову дисципліну, підвищувати свій фаховий, політичний і культурний рівень, зміцнювати союз з трудовим селянством, всіма силами сприяти колективізації сільського господарства, забезпечити виконання п'ятирічки за чотири роки, а також зміцнювати міжнародну пролетарську солідарність.

Центральний Комітет Міжробдону обіцяв активно пропагувати п'ятирічний план і успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, зміцнювати взаємозв'язок зарубіжних і радянських робітників, викривати підступи імперіалістів та їх агентури у робітничому русі, всемірно сприяти розвитку руху трудящих на захист Країни Рад, проводити систематичну і наполегливу боротьбу за поліпшення становища пролетаріату, за створення єдиного фронту знизу, за визволення колоніальних народів та усіх політичних в'язнів у капіталістичному світі. Контролювати і підбивати підсумки сторони вирішили протягом трьох місяців, надсилаючи одна одній дані про хід революційного змагання¹⁸.

Міжнародне змагання мобілізувало не лише радянських робітників на успішне виконання завдань соціалістичного будівництва, а й зарубіжний революційний пролетаріат на розширення і поглиблення класової боротьби, на активну підтримку СРСР. Велику роль воно відіграло також у справі активізації діяльності комуністичних партій та прогресивних організацій по вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, по зміцненню інтернаціональних зв'язків робітничого класу.

Міжнародне революційне змагання було також своєрідною формою звіту братів по класу. Воно підвищувало у робітників почуття відповідальності за будівництво нового суспільства, сприяло більш глибокому розумінню свого інтернаціонального обов'язку.

Делегати дуже уважно вивчали досвід соціалістичних перетворень в українському селі. Це давало їм можливість наочно переконатися у перевагах великого господарства над одноосібним. «П'ятирічка для сільського господарства,— підкреслювали посланці МРД,— це після Жовтневої революції самий великий крок по здійсненню на практиці соціалізму. В селах, які ми відвідали, ми бачили виникнення найчистішого соціалізму...»¹⁹.

Партійні й профспілкові працівники на місцях розповідали членам делегації, як практично здійснюється в СРСР союз робітничого класу і трудового селянства.

Наші друзі із задоволенням сприйняли рішення про направлення на село тисяч робітників, які були опорою і вчителями селян у важкий період їх рішучої боротьби проти куркульства, за колективізацію сільського господарства.

Періодична преса України детально інформувала читачів про поїздку делегації. На сторінках газет друкувалися виступи зарубіжних товаришів, у яких розповідалося про міжнародний робітничий рух, про історію й діяльність МРД, аналізувалася революційна боротьба за кордоном. Делегати викривали теорію і практику європейських соціал-демократів, закликали до встановлення єдиного фронту, посилення й зміцнення зв'язків радянського робітничого класу з міжнародним

¹⁸ Там же, арк. 27—29; Приазовский пролетарий (Маріуполь), 1929, 17 дек.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 257, арк. 12.

пролетаріатом, ділилися враженнями про поїздку по Українській Радянській Республіці²⁰.

Члени делегації дедалі більше переконувалися в тому, що, здійснивши соціалістичну революцію, робітничий клас може й без буржуазії успішно вирішувати творчі завдання. Більше того, він здатний створити новий суспільний лад, що не знатиме соціального гноблення. «Перед пролетаріатом Радянського Союзу відкриваються широкі перспективи соціалістичного будівництва. Ви успішно рухаєтеся до кращого майбутнього і запалюєте пролетаріат Заходу на боротьбу з класовими ворогами»²¹, — ділилися своїми думками делегати.

Посланиці Міжробдону бачили в СРСР прообраз того суспільства, за яке їм необхідно боротися. Вони добре розуміли величезне міжнародне значення досвіду радянського робітничого класу по революційному перетворенню суспільства. Від'їжджаючи, члени делегації звернулися в декларації до робітників і селян України з такими словами: «Ваші успіхи — успіхи всього світового пролетаріату. Ваша перемога — наша перемога. А тому непохитними рядами — вперед... Ми обіцяємо Вам зберігати вірність, солідарність... так, як ви нас цього вчили»²².

В. І. Ленін підкреслював: «...Ми певні, що після повернення додому вони (члени делегації — М. К.) будуть найкращими агітаторами на нашу користь»²³.

Після повернення з Радянського Союзу члени делегації звітували перед зарубіжними трудящими про свою поїздку. Це проводилося водночас з інтернаціональною кампанією Міжнародної робітничої допомоги по створенню на кошти світового пролетаріату тракторної колони для СРСР.

Кампанія по збору цих коштів була оголошена ЦК МРД у січні 1930 р. для виконання зобов'язань, взятих делегатами Міжробдону перед маріупольськими трудящими²⁴.

Члени делегації Міжнародної робітничої допомоги розповідали на мітингах правду про Радянський Союз, про трудовий героїзм нашого народу. Вони виступали на зборах, у комуністичній пресі та у виданнях Міжробдону. Так, доповідь делегації під назвою «Від Леніна до Ленінграда» було видано тиражем 10 тис. примірників²⁵.

У Берліні, в одному з театрів відбувся мітинг, на якому делегація звітувала про свою поїздку в СРСР. У ньому взяла участь 2 тис. трудящих. Один з берлінських робітників, робкор «Правды» з цього приводу писав: «...Він (делегат — М. К.) розповідає про те, як піднявся культурний рівень робітників і селян, і закінчує словами: «Ми не лише на словах, а й на ділі зміцнимо наш союз сталлю з країною міжнародного пролетаріату. Сьогодні ви можете довести вашу солідарність з Радянським Союзом. 2 березня ми зобов'язалися надіслати в СРСР 40 тракторів, і ми це виконаємо». Під час мітингу успішно пройшов збір коштів на трактори.

Кожна звітна кампанія піднімала авторитет Міжробдону серед робітників. Після цього мітингу в Берліні до Міжнародної робітничої допомоги вступило 292 чол.²⁶

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, арк. 28; спр. 277, арк. 4—8; Пролетарій (Харков), 1929, 20 дек.; Диктатура труда (Сталино), 1929, 11, 13 дек.; Приазовський пролетарій (Маріуполь), 1929, 15, 20 дек.

²¹ Приазовський пролетарій (Маріуполь), 1929, 15 дек.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 760, арк. 100.

²³ Ленін В. І. Промова на широкій Робітничо-червоноармійській конференції. — Повне збір. творів, т. 41, с. 113.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 257, арк. 29; Die Rote Fahne, 1930, 14 Januar; 40 Traktoren für die Sowjetrußland. Berlin, 1931, s. 3—36.

²⁵ Münzenberg W. Solidarität. Berlin, 1931, s. 525.

²⁶ Правда (Москва), 1930, 31 янв.

Редакції берлінських пролетарських газет «Die Welt am Abend» і «Berlin am Morgen» закликали своїх читачів до збирання коштів на два трактори для Радянського Союзу²⁷.

«Ми підтримуємо будівництво соціалізму!»— під таким лозунгом проходили численні заходи МРД у Німеччині, США, Англії, Франції, Чехословаччині, Бельгії та інших країнах. Рух за відправлення тракторів у Країну Рад набрав особливо великого розмаху в Німеччині та США²⁸. Загалом німецька й американська секції Міжробдопу придбали по 10 тракторів, французька й англійська — по 2²⁹. Весною 1930 р. подарунок світового пролетаріату було відправлено Радянському Союзу³⁰.

Під час цих кампаній Міжнародна робітнича допомога закликала трудящих капіталістичних країн розглядати виконання першого п'ятирічного плану і будівництво соціалізму в СРСР як свою власну кровну справу. Вона роз'яснювала їм велике значення радянської п'ятирічки і популяризувала досвід соціалістичного будівництва, викривала буржуазну брехню про радянський лад. Це сприяло формуванню суспільної думки на Заході на користь СРСР і завоюванню на бік нашої країни нових друзів.

---

²⁷ Труд (Москва), 1930, 9 марта.

²⁸ Die Rote Fahne, 1930, 4. 11, 18 Februar; Die Arbeiter Internationale Zeitung (далі — AIZ), 1930, N 6, s. 118; Der Mahnruf, 1930, N 2, s. 2—3; Die Welt am Abend, 1930, 24 Februar.

²⁹ Там же; Degen R. Die Internationale Arbeiterhilfe. Berlin, 1930, s. 23.

³⁰ AIZ, 1930, N 9, s. 164.

Трибуна Молодого Автора

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ (Київ)

ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА БОЙОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ В ОБОРОННИХ БОЯХ НА УКРАЇНІ (червень 1941 — липень 1942 рр.)

Велика Вітчизняна війна стала грізним випробуванням для радянського народу та його Збройних Сил. Мужність, стійкість та героїзм бійців Червоної Армії, всіх трудящих нашої країни, керованих Комуністичною партією, дали можливість вже в період жорстоких оборонних боїв завдати ворогу відчутних ударів. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв у своїй доповіді на урочистих зборах, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, особливо підкреслив: «Вже на перших етапах Великої Вітчизняної війни наша армія зірвала основний стратегічний задум гітлерівського командування — настанову на «блискавичну війну»¹.

Разом з бійцями регулярних частин Червоної Армії в оборонних боях проти німецько-фашистських загарбників взяли активну участь загони народного ополчення й винищувальні батальйони. Питання про організацію та бойову діяльність цих формувань на Україні в розглядуваний період знайшло своє висвітлення в ряді праць радянських істориків². Проте ще недостатньо висвітлено участь винищувальних загонів у боротьбі за забезпечення безпеки прифронтового тилу, а також з ворожими диверсантами й лазутчиками. Автор певною мірою прагне заповнити цю прогалину.

Готуючись до нападу на СРСР, керівництво гітлерівської Німеччини розраховувало здійснити свої плани «блискавичної» війни — і не тільки за допомогою великих армійських з'єднань та частин, а й шляхом активного використання агентури й диверсійних груп, які повинні були вести підривну роботу в радянському тилу.

Це були не просто слова. На середину 1941 р. до радянського кордону було підтягнуто 130 розвідувальних та диверсійних органів, спеціальних шкіл по підготовці агентури з метою її закидання на територію СРСР. Всього ж за весь 1941 р. (у порівнянні з 1939 р.) кількість десантованих у наш тил ворожих агентів і диверсантів збільшилася у 14 разів³.

Комуністична партія та Радянський уряд, керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «...раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні...»⁴, вжили негайних заходів з метою забезпечення повної безпеки тилу. Вже 24 червня 1941 р. РНК СРСР прийняла постанову «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами й диверсантами противника у прифронтовій смузі»⁵. Було

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 120.

² Див.: Пашко Я. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; Вольтський С. Величний подвиг. К., 1967; Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України. К., 1961; Колесник А. Народное ополчение городов-героев. М., 1974 та ін.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. В шести томах. М., 1965. Т. 6, с. 136.

⁴ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів 5 травня 1920 р.—Повне зібр. творів, т. 41, с. 110.

⁵ Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы. М., 1975, с. 542.

покладено початок повсюдному формуванню винищувальних загонів як допоміжної сили Червоної Армії. Вони повинні були забезпечити безпеку прифронтових тилів, розгорнути боротьбу з фашистськими шпигунами, диверсантами, парашутними десантами, ворожою агентурою, виявляти панікерів, провокаторів, організувати надійну охорону важливих державних, промислових об'єктів, електростанцій, шлюзів, залізничних і шосейних мостів, паровозних депо, вузлів зв'язку, складських приміщень тощо.

Формування, озброєння й навчання бійців винищувальних батальйонів — ці завдання було покладено на Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР. Командирами загонів призначалися досвідчені оперативні працівники НКВС, внутрішніх та прикордонних військ. Загальне керівництво бойовою діяльністю винищувальних батальйонів здійснював спеціальний штаб, який очолив генерал-майор Г. А. Петров⁶.

Для зв'язку між підрозділами та своєчасного збору особового складу за місцем призначення формувалися групи зв'язку, які мали завдання цілодобово вартувати при штабах батальйонів. До цієї справи були залучені й тисячі трудящих, партійні, комсомольські й радянські активісти.

25 червня Наркомат внутрішніх справ УРСР затвердив наказ про створення винищувальних батальйонів, які повинні були діяти на території Української РСР⁷. На початку липня того ж року кількість батальйонів досягла 657, а бійців у них — близько 159 000 чол.⁸ Швидке зростання числа винищувальних батальйонів, забезпечення їх надійними кадрами — ці питання перебували в центрі уваги центральних і місцевих партійних органів. Так, у винищувальних батальйонах нашої республіки, за даними на червень 1942 р., комуністи становили 20%, а в липні 1943 р. — уже 30,4%⁹. Серед 8160 бійців і командирів загонів, які діяли в Донецькій області, було 2439 комуністів і понад 2600 комсомольців¹⁰, Ворошиловградській — 4500, а у Вінницькій — 2577 членів ВЛКСМ¹¹.

Як правило, в кожному винищувальному батальйоні налічувалося 150—250 бійців, розподілених по 2—3-х ротах, рота мала три взводи, взвод складався з 3-х — 4-х відділень (у середньому 8 чол.). До складу батальйону входили кулеметна рота або команда, озброєна 2—3-ма станковими й ручними кулеметами¹². 6 липня 1941 р. командуючий військами Одеського військового округу генерал-лейтенант Н. Є. Чибісов у своєму донесенні наркомату оборони СРСР доповідав: «Винищувальні батальйони по областях: Одеській, Миколаївській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Запорізькій... сформовані. Дано вказівку проводити заняття по 2-і години на день... Бійців у винищувальних батальйонах — 64 230»¹³.

Одночасно було закінчено формування винищувальних батальйонів у Києві. У столиці республіки, за даними на 30 червня 1941 р., на казармене становище були переведені 3405 бійців¹⁴. Слід зазначити, що в складі подібних загонів постійно зростала кількість комуністів і комсомольців. Особливо значним було їх число у винищувальному ба-

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 23, арк. 9; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., с. 542.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 25, арк. 9.

⁸ История Украинской ССР. К., 1977. Т. 7, с. 29.

⁹ Б а н н и к о в Ф. Г. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. М., 1968, с. 14.

¹⁰ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов. Донецк, 1980, с. 6.

¹¹ УІЖ, 1975, № 11, с. 76.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 4217, оп. 1, спр. 38, арк. 1; ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 62.

¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Док. и матер. в трех томах. К., 1980. Т. 1, с. 69.

¹⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сб. док. К., 1963, с. 75.

тальйоні Кіровського (нині — Печерський) району м. Києва: з 227 чол.— 210 комуністів і комсомольців¹⁵. Те ж саме можна сказати й про структуру загону, що діяв у Ситковецькому районі Вінницької області, в якому з 257 бійців 139 були комуністами. Основні сили цього батальйону дислокувалися в районному центрі; в навколишніх селах було додатково організовано ще 16 груп. Для контролю значної території району, на якій могли діяти ворожі агенти, при винищувальному батальйоні було створено 26 груп сприяння з місцевого населення. До їх складу ввійшли 300 чол.¹⁶

Паралельно з формуванням відбувався процес забезпечення батальйонів зброєю. Це завдання було покладено на управління військового постачання НКВС СРСР, а також на начальників штабів відповідних фронтів, місцеві партійні органи¹⁷. Боєприпаси бійці одержували від армійських частин. Було визначено й норму забезпечення кожного окремого батальйону. Начальник оперативної групи винищувальних батальйонів * НКВС УРСР у своїх інформаційних листах, надісланих на ім'я начальника обласних УНКВС, підкреслив: «Повідомляю норму озброєння винищувальних батальйонів: гвинтівок — 200, пістолетів-револьверів — 20, станкових (ручних) кулеметів — 2, гранат — 400, патронів на кожний кулемет — 5000, на кожну гвинтівку — 200, пістолет-револьвер — 40»¹⁸.

За даними на 30 червня 1941 р., винищувальні батальйони 12-и областей Української РСР одержали з військових складів 4980 гвинтівок, 850 кулеметів, у тому числі для м. Києва та області — 106¹⁹. На кінець липня батальйони республіки мали у своєму розпорядженні 13 станкових і 1488 ручних кулеметів, 120 000 гвинтівок, 46 000 000 патронів²⁰. Як бачимо, це було досить непогано озброєна допоміжна сила Червоної Армії.

Бойова підготовка особового складу батальйонів проводилася за 110-годинною програмою головного управління всеобучу, а також 30-годинною програмою, розробленою штабом винищувальних батальйонів НКВС СРСР²¹. Крім того, було організовано й додаткові заняття, на яких бійці аналізували специфічні місцеві умови й обстановку, що створилася в районі їх дій. Поряд з вивченням основ військової справи, зброї розглядалися й такі спеціальні теми, як «Організація патрулювання в населеному пункті», «Знешкодження шпигунів та диверсантів», «Тактика бою з парашутним десантом» і т. ін.²² Під час практичних занять особливо широко використовувалася така форма, як спільні навчання з частинами НКВС і Червоної Армії. Так, наприклад, винищувальні батальйони м. Полтави, Кременчука, Котельви взяли участь у тактичних навчаннях по знищенню десантів противника разом з військами місцевого гарнізону²³.

¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 36, арк. 90.

¹⁶ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945). Зб. док. Одеса, 1971, с. 38.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 26, арк. 10; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., док. № 299, с. 543.

* З метою керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів при НКВС СРСР 25 червня 1941 р. було організовано штаб винищувальних батальйонів, а при НКВС — УНКВС республік і областей — оперативні групи (Див.: Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, док. № 299, с. 542).

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 163, арк. 87.

¹⁹ Там же, спр. 26, арк. 22, 26.

²⁰ Буцько М. О., Кириченко О. М. Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969, с. 47.

²¹ Банников Ф. Г. Указ. соч., с. 16.

²² Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 75.

²³ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945. Зб. док. і матер. К., 1977, с. 38.

З наближенням фронту винищувальні загопи були переведені на казармене становище, їх особовий склад одержав обмундирування, був забезпечений харчами та грошима по лінії НКВС. У зв'язку з цим, ЦК КП(б)У звернувся до Державного Комітету Оборони СРСР з проханням «...про виділення асигнувань НКВС СРСР з метою прийняття на грошове забезпечення 50 винищувальних батальйонів»²⁴.

Проте надзвичайно важко було б лише силами бійців винищувальних батальйонів виявити, а згодом і ліквідувати всіх диверсантів та лазутчиків, яких було закинуто за лінію фронту. З метою допомоги цим загонам з перших днів Великої Вітчизняної війни повсюдно почали створюватися групи сприяння. До 29 червня 1941 р. тільки на території Української РСР налічувалося 6928 таких груп, у складі яких було 64 968 чол. За даними на початок липня, їх кількість зросла відповідно до 18 400 і 215000 чол.²⁵ До складу груп входили місцеві жителі — робітники, колгоспники, школярі, службовці, домогосподарки. Не випадково, що в наказах НКВС СРСР начальникам штабів винищувальних загонів (від 7.VII.41 р.) пікреслювалося, що «з метою вживання заходів до посилення нагляду за повітрям і місцями можливої висадки десантів противника... необхідно розширити мережу груп сприяння з місцевого населення й широко залучати їх до боротьби з десантами і диверсантами ворога»²⁶.

Першими у бойових діях взяли участь батальйони, дислоковані на Правобережжі. 28 червня 1941 р. начальник охорони тилу Південно-Західного фронту підпорядкував собі в оперативному відношенні всі винищувальні батальйони, дислоковані у Кам'янець-Подільській, Тернопільській, Ровенській, Житомирській, Вінницькій, правобережних районах Київської областей, а також у м. Києві²⁷. Це було викликано необхідністю вживання термінових заходів по знешкодженню невеликих (2—5 чоловік) десантів і окремих диверсантів, які закидалися в наш тил за допомогою літаків. Шпигуни були забезпечені значними сумами радянських грошей і переодягнуті, як правило, у форму бійців та командирів Червоної Армії, працівників НКВС і залізничників.

Вже в кінці червня загін села Гайворон Володарського району Київської області знищив парашутний десант²⁸. 27 червня поблизу с. Борщівка Тернопільської області були знешкоджені два парашутисти, які мали завдання підірвати міст на шосейній дорозі²⁹. У Городнянському районі Чернігівської області на території Жоведської сільради були затримані парашутисти, переодягнуті у цивільний одяг. Вони повинні були збирати інформацію про пересування наших військ, їх бойове оснащення³⁰. Біля с. Дар'івка Херсонської області був заарештований колишній врангелівський офіцер П. Поджидаєв³¹.

Група сприяння винищувального батальйону одного з районів Київської області виявила поблизу залізничної колії підозрілих осіб, які намагалися її підірвати. Батальйон, який було піднято по тривозі, знищив цей десант³². Бійці винищувального загону, що діяв у Носівському районі Чернігівської області, у серпні 1941 р. за допомогою місцевих жителів знешкодили 8 диверсантів, які ховалися в лісі. Згодом, у районі с. Плоске й Мрин, вони виявили ще один десант чисельністю 6 чол.³³.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 71.

²⁵ Історія Української РСР, т. 7, с. 29.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 163, арк. 88.

²⁷ Там же, оп. 3, спр. 22, арк. 88.

²⁸ Там же, арк. 83.

²⁹ Там же, оп. 2, спр. 25, арк. 16.

³⁰ Там же, оп. 3, спр. 22, арк. 83; Балковий П. М. Назв. праця, с. 42.

³¹ Херсонська область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сб. док. и матер. Симферополь, 1975, с. 77.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 89.

³³ Там же, арк. 137; Балковий П. М. Назв. праця, с. 46.

Фашистські диверсанти мали й завдання захоплювати аеродроми з метою прийняття своїх парашутистів. У серпні 1941 р. на цивільному аеродромі в районі Одеси приземлився ворожий транспортний літак з 16-ма десантниками, які повинні були підготувати злітне поле для прийому авіадесанту. Винищувальний батальйон Іллічівського району міста знищив 11 гітлерівців, захопивши в полон 5 чол., а також непошкоджений літак та багато зброї і боєприпасів³⁴.

За повідомленнями начальників штабів винищувальних батальйонів, лише в Київській, Одеській, Чернігівській, Запорізькій і Кіровоградській областях протягом перших 1—1,5 місяців війни було захоплено 98 ворожих шпигунів і диверсантів³⁵. Усього в червні—липні 1941 р. на території УРСР знешкоджено 136 фашистських лазутчиків³⁶.

16 липня 1941 р. у зв'язку з постійно зростаючим числом збитих над територією Української РСР ворожих літаків НКВС УРСР поставив перед начальниками обласних оперативних груп по боротьбі з парашутними десантами вимогу: «Перед усім складом винищувальних загонів поряд з головним завданням боротьби з авіадесантами й диверсантами противника необхідно поставити завдання подати активну допомогу органам НКВС на місцях у справі виявлення провокаторів, панікерів, сигнальників й інших пособників ворога, а також затримки або знищення ворожих льотчиків з підбитих німецьких літаків»³⁷.

Ще до одержання такого наказу, 25 червня 1941 р., бійці винищувального загону, що діяв на території Димерського району Київської області, затримали чотирьох фашистських льотчиків з підбитого бомбардувальника, а група винищувачів з Петровського району знищила екіпаж двох збитих літаків³⁸. Поблизу с. Ольшанки Богодухівського району Харківської області бійці винищувального батальйону затримали трьох гітлерівських льотчиків³⁹. Протягом перших 3-х днів бойових дій винищувальними загонами, що діяли на території Української РСР, було знешкоджено 26 льотчиків, 2—вбито. За липень—серпень 1941 р. лише в Дніпропетровській, Одеській, Кіровоградській, Запорізькій і Київській областях було затримано й знищено 28 фашистських пілотів⁴⁰.

Неоціненну допомогу винищувальним батальйонам подавали групи сприяння, які досить часто діяли самостійно. Лише за період з 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 р. бійці цих загонів, забезпечуючи прифронтовий режим у тилу радянських військ, затримали 6170 провокаторів, мародерів, членів банд і буржуазно-націоналістичного підпілля, а також інших пособників загарбників⁴¹. Підтримуючи правопорядок у прифронтових містах та селах, вони тільки на Ворошиловградщині знешкодили до 10 000 ворожих лазутчиків та ряд злочинних елементів⁴².

З наближенням лінії фронту до районів їх дій винищувальні загони дедалі частіше підключалися до участі в бойових операціях проти регулярних військ противника. У прифронтових районах під керівництвом партійних органів та НКВС у батальйонах було створено спеціальні групи винищувачів танків. Так, до складу кожного із загонів, що діяли, наприклад, у Харківській області, у середньому входили 20 чол.

³⁴ Там же, арк. 107; Балковий П. М. Назв. праця, с. 45.

³⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 1, с. 92.

³⁶ Банников Ф. Г. Указ. соч., с. 19.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 27, арк. 3.

³⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, т. 1, с. 112.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 33, арк. 8.

⁴⁰ Там же, спр. 22, арк. 87; оп. 2, спр. 33, арк. 26.

⁴¹ Там же, оп. 2, спр. 163, арк. 84.

⁴² Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, с. 76.

Перед начальниками їх штабів було поставлено завдання: «...Забезпечити постійні заняття з бойової підготовки особового складу, підготовку винищувачів танків»⁴³.

Серед винищувачів ворожих танків в основному були комсомольці. ЦК ЛКСМУ фактично взяв шефство над їх підготовкою. Протягом серпня 1941 р. лише в Києві, Харкові й Донбасі цією системою (50 навчальних годин) було охоплено майже 12 000 юнаків і дівчат⁴⁴. У Сталінській області навчалися 53 загони винищувачів, до складу яких входили 1590 бійців⁴⁵. До 5 вересня в м. Києві було організовано 23 подібних загони, в яких було 159 дівчат⁴⁶.

Під час вимушеного відходу радянських військ ряд винищувальних батальйонів було включено до складу регулярних частин Червоної Армії. Деякі з них, які залишалися за лінією фронту, почали використовувати партизанські методи боротьби з ворогом. Постійні контакти з місцевим населенням, знання місцевості значною мірою допомогли їм пристосуватися до нових умов ведення війни в тилу противника.

Спираючись на всенародну підтримку, бійці винищувальних батальйонів зірвали численні спроби противника внести дезорганізацію в радянському тилу, зберегли важливі народногосподарські об'єкти. Без постійної допомоги, яку подавало місцеве населення, не лише частини НКВС, організована охорона, а й навіть винищувальні батальйони не змогли б на значній частині території республіки добитися таких успіхів у забезпеченні безпеки тилу: на його охорону слід було відволікти величезні сили, послабивши цим радянські війська, які відбивали запеклі атаки ворога на фронтах. Завдяки активній діяльності винищувальних загонів та груп сприяння були зірвані злочинні плани верховного командування вермахту дестабілізувати наш тил. Свою невдачу змушені були визнати навіть фашисти. Оцінюючи діяльність гітлерівської розвідки як напередодні, так і в роки Великої Вітчизняної війни, один з її керівників писав: «Слід відзначити, що ми не виконали поставленого перед нами завдання. Це залежало не від поганой агентурної роботи німців, а від прекрасно налагодженої роботи росіян, від пильності не лише військовослужбовців, а й цивільного населення»⁴⁷.

Створення й бойова діяльність винищувальних батальйонів стали яскравим виявом сили радянського соціалістичного ладу, мудрого керівництва Комуністичної партії, яка в надзвичайно складних умовах Великої Вітчизняної війни змогла значно збільшити ряди захисників тилу, залучивши до цієї справи сотні тисяч робітників, колгоспників і представників народної інтелігенції.

⁴³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. т. 1, с. 111; ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 69.

⁴⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, с. 95.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 22, арк. 69.

⁴⁶ Там же, арк. 68.

⁴⁷ Вопросы истории, 1965, № 5, с. 28.

В. М. БАРАЄВ (Дніпропетровськ), В. А. ГРЕЧЕНКО (Комунарськ)
ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ
В БОРОТЬБІ ПРОТИ ТРОЦЬКІСТСЬКО-ЗІНОВ'ЄВСЬКОГО БЛОКУ
(1926—1927 рр.)

Період відбудови в нашій країні змінився періодом реконструкції. Курс партії на соціалістичну індустріалізацію був спрямований на створення матеріально-технічної бази соціалізму, розвиток і зміц-

нення соціалістичних виробничих відносин, на зміцнення союзу робітничого класу й селянства, дружби радянських народів. Це питання широко висвітлене в історико-партійній літературі¹. Одним з недовідомо розроблених питань є роль і місце первинних парторганізацій великих промислових підприємств України в боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку в 1926—1927 рр. У замітці, не претендуючи на вичерпне висвітлення даної проблеми, зроблено спробу дослідити основні її аспекти.

XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.), проголосивши курс на соціалістичну індустріалізацію країни як вирішальну ланку боротьби за перебудову радянської економіки, за прискорення темпів соціалістичного будівництва, визначив роль партії в індустріалізації країни, конкретизував засоби й методи будівництва соціалізму. Здійснення цього курсу відбувалось у складній міжнародній та внутрішній обстановці. Буржуазні держави посилили політичний та ідеологічний тиск на СРСР. Революційний рух в країнах Заходу в той період переживав певний спад в умовах тимчасової та часткової стабілізації капіталізму. Складною була обстановка в країні. При здійсненні планів соціалістичного будівництва доводилося переборювати труднощі, пов'язані з техніко-економічною відсталістю, успадкованою від царської Росії, обмеженістю коштів для капітального будівництва, відсутністю кваліфікованих кадрів, техніки. Поворот до соціалістичної індустріалізації зустрів запеклий опір з боку залишків повалених експлуататорських класів, капіталістичних елементів міста та села, частини дрібної буржуазії.

Під впливом цих факторів посилились хитання серед окремих нестійких членів партії, що активізувало діяльність опортуністичних груп.

Влітку 1926 р. сформувався опозиційний об'єднаний троцькістсько-зінов'євський блок, ідейною основою якого став троцькізм, який ввібрав також залишки майже всіх розгромлених раніше партією опозиційних груп.

Розходження між партією і опозицією торкалися всіх основних питань про характер і перспективи соціалістичної революції, про перемогу соціалізму в нашій країні. Партія, виходячи з теоретичних висновків В. І. Леніна і оцінки міжнародного та внутрішнього становища, вважала побудову соціалізму в СРСР можливою і реальною². Троцькісти ж заявляли, що «...така теорія не має нічого спільного з вченням Маркса, Енгельса і Леніна»³. А це в свою чергу зумовлювало і їх протилежний підхід до розв'язання таких питань, як суть і темпи соціалістичної індустріалізації, роль селянства в соціалістичному будівництві, шляхи розв'язання національного питання, основні напрями міжнародної політики та ін. Гостра боротьба з опозицією розгорнулася і в питаннях партійного будівництва, яка відстоювала свободу фракцій і угруповань.

Троцькісти і зінов'євці вели фракційну роботу в ряді міст, створювали свої підпільні організації, намагались перш за все привернути на свій бік партійні організації промислових підприємств. У 1926 р. на Україні налічувалось 1026 фабрично-заводських партійних осередків, які об'єднували 63,2 тис. комуністів (понад 41,5% складу всієї парторганізації республіки)⁴. Вони були найчисельнішим загоном КП(б)У і зв'язували партію з основною соціальною базою — промисловими ро-

¹ Шерстюк Ф. Ю. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр. К., 1960; Бачинський П. П., Бородін О. А. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії. К., 1968; Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 р.). К., 1973; Пономаренко Г. Я. Курсом індустріалізації. Донець, 1974; Коломийченко І. І. На путях соціалістическої реконструкції. К., 1978 та ін.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3, с. 202—203.

³ Правда, 1927, 2 нояб.

⁴ Известия ЦК КП(б)У, 1926, № 4, с. 43.

бітниками. Саме тут опозиціонери спробували дати «генеральний бій» партії, прагнучи за допомогою демагогії і «лівих» фраз заручитися підтримкою робітників. З цією метою вони організовували нелегальні, конспіративні зборища, поширювали листівки, в усі кінці країни посилали своїх кур'єрів (наприклад, поїздка Г. Беленького в Одесу для організації нелегальної фракції)⁵.

У травні 1926 р. опозиціонери спробували відкрито виступити на районних партконференціях Харкова, але не дістали ніякої підтримки⁶. Фракційна діяльність антипартійного блоку була рішуче засуджена липневим (1926 р.) об'єднаним Пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б). Рішення Пленуму знайшли повну підтримку і схвалення в переважній більшості комуністів України. Так, у партосередках Кайдацького району м. Дніпропетровська, де були зосереджені найбільші промислові підприємства міста, на зборах, присвячених обговоренню питання про єдність партії, було присутніх 1087 чол., виступило в дебатах — 149, з них — 110 — робітники з виробництва. Діяльність опозиції була рішуче засуджена⁷. На високу активність і підтримку комуністами і в першу чергу виробничими партосередками рішень липневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) вказував також секретар Київського окружного КП(б)У П. П. Постишев⁸. У резолюції загальнозаводського партосередку заводу ім. Жовтневої революції в Луганську гостро критикувалася фракційна діяльність опозиції, яка організовувала нелегальну фракційну боротьбу проти рішень XIV партійного з'їзду і ЦК партії⁹. Серпневий пленум ЦК КП(б)У (1926 р.), підбиваючи підсумки обговорення постанов липневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в партійних організаціях, на окружних і районних зборах партактивів республіки, констатував одностайне засудження комуністами дезорганізаторської діяльності троцькістсько-зінов'євського блоку.

У ході обговорення рішень липневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) та серпневого пленуму ЦК КП(б)У комуністи промислових підприємств демагогічним твердженням опозиції щодо економічної політики партії висували конкретні завдання поліпшення роботи підприємств, господарських і партійних органів. Так, учасники партзборів на запорізькому заводі «Комунар», які відбулись 26 липня 1926 р., піддавши критиці лінію опозиції в господарських питаннях, детально обговорили питання здійснення режиму економії на підприємстві, накреслили заходи по його вдосконаленню, зміцненню трудової дисципліни й підвищенню продуктивності праці¹⁰.

В цілому в республіці партосередки промислових підприємств виступили за підтримку рішень липневого Пленуму ЦК ВКП(б), спрямованих на зміцнення єдності партії, лише одиниці підтримали лінію троцькістсько-зінов'євського блоку.

У кінці вересня — на початку жовтня 1926 р. опозиція, не дивлячись на різке засудження її з боку партійних мас, розгорнула новий наступ на партію, намагаючись апелювати безпосередньо до партійних осередків і заручитися їх підтримкою. Опозиціонери прагнули скористатися звітно-виборною кампанією, яка розпочиналась у первинних парторганізаціях, для того щоб протягти свої погляди.

Партійні збори, які відбувались у той час, показали, що комуністи чітко визначили своє відношення до опортуністичної лінії фракційного блоку. Ось що повідомляла 8 жовтня 1926 р. газета «Красный Нико-

⁵ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 331.

⁶ Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970, с. 361.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 653, арк. 374—375.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 387, арк. 3.

⁹ Луганская правда, 1926, 13 авг.

¹⁰ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 91, арк. 83—87.

лаев» про збори на Миколаївському суднобудівному заводі: «Становище в партії обговорювалось тут 3 дні (5—7 жовтня). На зборах з'ясувалось, що місцеві опозиціонери спеціально їздили у Харків і в Москву за інструкціями, згідно з якими вони й виступали на цих зборах. Не дивлячись на наявність проінструктованих опозиціонерів, не дивлячись на те, що з «центру» приїжджали спеціальні інструктори з різними документами, які тут поширювались, не дивлячись на ретельну підготовку, в розрахунку використати тяжке становище заводу,— опозиція блискуче провалилась. 701 член осередку проголосував за лінію ЦК і лише 12 — проти».

Аналогічні рішення приймалися комуністами на більшості фабрик і заводів України. Так, партійні організації промислових підприємств Одеси (ім. Жовтневої революції, ім. Січневого повстання, судноремонтний та інші) одноголосно засудили в своїх резолюціях лінію опозиції¹¹, яка виступала проти генеральної лінії партії.

Рішучу відсіч намаганням фракційного блоку розпочати дискусію з основних питань політики партії дали партійні організації великих підприємств важкої промисловості. Лише в деяких невеликих партосередках швейної, взуттєвої та шкіряної промисловості опозиції вдалося досягти часткового успіху, що пояснювалось особливостями складу у них робітників (значний прошарок колишніх кустарів, вихідців з дрібної буржуазії). Так, більшість робітників взуттєвої фабрики в Дніпропетровську були колишніми кустарями, а частина — дрібними хазяйчиками, що використовували найману працю¹². Слід також враховувати, що певна частина опозиціонерів раніше перебувала в рядах непролетарських партій, як, наприклад, в осередках 2-ої держвзуттєвої та кондитерської фабрик в Одесі¹³. Це зумовило більш тривалий та напружений характер боротьби з опозиціонерами у відповідних партосередках.

В обстановці гострої боротьби з троцькістсько-зінов'євським блоком у жовтні 1926 р. зібралася I Всеукраїнська конференція КП(б)У. Вона одноставно схвалила заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на зміцнення єдності партії, гнівно засудила антиленінські, антипартійні дії опозиції. Спроби опозиціонерів провести на конференції свою лінію дістали нищівну відсіч¹⁴. У виступах делегатів-робітників — посланців промислових підприємств України — відчувалась турбота за збереження єдності партії, давалась різка критика розкольніцьких дій троцькістів. Робітник-комуніст І. Х. Ільїн з Миколаєва, виступаючи на конференції, відзначив, що робітничий клас вірить своїй партії, на власному досвіді переконуючись в неправдивості заяв опозиції¹⁵.

Значну роль у боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку, в зміцненні єдності партії відіграла XV конференція ВКП(б) (жовтень — листопад 1926 р.). У виступах делегатів і рішеннях конференції викривалась політична й теоретична неспроможність поглядів опозиції, різко засуджувалась її фракційна діяльність. Кваліфікувавши опозицію як соціал-демократичний ухил, конференція звернула особливу увагу на необхідність викриття її опортуністичної суті¹⁶.

Рішення XV партконференції знайшли повну підтримку комуністів України. В резолюціях партосередків відзначалося, що визначення ухилу опозиції як соціал-демократичного повністю виражає ідейний зміст її політики, а постанова і рішення партійного форуму є справді

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 857, арк. 65.

¹² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 7, спр. 1129, арк. 2.

¹³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 869, арк. 80.

¹⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 359.

¹⁵ Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У. Стен. звіт. Х., 1926, с. 342, 343.

¹⁶ КПРС в резолюціях.... т. 3, с. 394.

ленінськими і правильними¹⁷. На зборах, присвячених обговоренню підсумків XV Всесоюзної партконференції, з доповідями виступали її делегати, керівні діячі КП(б)У. Так, у Харкові виступали Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, К. О. Кіркїж¹⁸ та ін.

Особливу увагу партосередки республіки приділяли вивченню рішень партійних конференцій і насамперед питанню про можливість побудови соціалізму в СРСР і викриттю опозиції. Секретар ЦК КП(б)У В. П. Затонський в одному із своїх виступів відзначив, що «...у кожного партійця повинна бути абсолютна ясність у питанні про можливість побудови соціалізму в одній країні»¹⁹.

Матеріали XV партійної конференції вивчались у системі партійної освіти. На кінець 1926 р. в промислових районах республіки налічувалось 2669 шкіл та предметних гуртків, які охоплювали 78 729 слухачів, з них 71% — комуністи²⁰. Партійні комітети провели значну роботу з пропагандистами по ознайомленню з матеріалами конференції. Так, Харківський та Київський окружні комітети КП(б)У в листопаді — грудні провели загальноміські наради керівників партшкіл та пропагандистів, на яких виступили лектори та працівники окружкомів з лекціями і доповідями про чергові завдання партії, що впливали з рішень Всесоюзної партконференції та з основних питань боротьби з опозицією²¹. Відчутну допомогу керівникам партійних шкіл та пропагандистам подавали також члени пропагандистських груп ЦК КП(б)У. Завдяки цьому заняття в системі партійної освіти проходили на належному ідейно-теоретичному рівні і всі спроби опозиціонерів (як, наприклад, у школах політграмоти заводу ім. Старостіна в Одесі та електрококсового цеху Рутченківського району на Донбасі) довести неможливість побудови соціалізму в нашій країні діставали рішучу відсіч з боку слухачів²².

У 1927 р., не дивлячись на ускладнення міжнародного становища СРСР, опозиція посилила свою фракційну діяльність, намагаючись використати труднощі в своїх цілях. Її дії по суті мали антирадянський характер. Наприклад, у Києві опозиціонери заявляли, що за будь-яких умов вони не припинять своєї боротьби проти партії і навіть перенесуть її на барикади²³. Така позиція троцькістського блоку викликала гнів і обурення партійних мас, усіх трудящих. У резолюціях партійних організацій відзначалося, що троцькістські фракціонери не тільки порушують єдність партії, але й об'єктивно сприяють посиленню тиску міжнародної буржуазії на Радянську державу. «Опозиція своїми вчинками,— писали в своїй резолюції комуністи-залізничники м. Києва,— загрожує дійсній практичній роботі. Її робота йде на користь не робітничому класу, а буржуазії»²⁴.

Особливого загострення набула боротьба партії з опозицією восени 1927 р., в період підготовки до X з'їзду КП(б)У та XV з'їзду ВКП(б). Троцькістсько-зінов'євський блок від фракційності перейшов до утворення своєї нелегальної партії²⁵. Вони створювали спеціальні центри на місцях, організовували нелегальні троцькістські групи на підприємствах. У Харкові існував Всеукраїнський центр троцькістської

¹⁷ Комуніст, 1926, 12 лист.; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 404, арк. 1; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 236, арк. 67 та ін.

¹⁸ Комуніст, 1926, 12 лист.

¹⁹ Клевський пролетарій, 1926, 27 нояб.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1047, арк. 63.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 10408, оп. 1, спр. 77, арк. 2; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 13, арк. 163—164.

²² Диктатура труда, 1926, 28 нояб.; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1496, арк. 28.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1063, арк. 149.

²⁴ Пролетарська правда, 1926, 13 лист.

²⁵ КІРС в резолюціях..., т. 4, с. 67.

опозиції, в окружних центрах — «керівні п'ятірки», на підприємствах — уповноважені, організатори, цехорганізатори. Кожному опозиціонеру давались письмові завдання, на яких зборах і як йому потрібно виступати²⁶.

Троцькісти активізували діяльність по залученню нових прибічників. Широко використовувалися ними обман малосвідомих і політично малограмотних, фабрикування підписів під опозиційними платформами²⁷. В своїй боротьбі проти партії опозиціонери використовували методи не тільки морального, але й фізичного терору проти тих комуністів, які повідомляли в контрольну комісію про їх розкольніцьку діяльність, розсилали листи з погрозами фізичної розправи партійним працівникам, які стояли на ленінських позиціях^{28–29}, не гребували й іншими методами для «успіху» своєї агітації³⁰. В Одесі діяла група гуртків, на яких відбувалось читання нелегальних документів, пророблення опозиційних платформ і всіх питань внутріпартійної боротьби. Гуртки збирались конспіративно: явки, паролі, вартові в особливому одязі та ін.³¹

Фракційна, антипартійна діяльність троцькістів, їх спроби розколотися ВКП(б) і організувати свою підпільну партію зустріла рішучі протести, гнів і обурення з боку робітників. На партійних зборах, у пресі комуністи вимагали запровадження суворих заходів щодо троцькістських фракціонерів. Так, на зборах дніпропетровського партколективу заводу ім. Комінтерну робітник-комуніст Миропольський відзначив, що опозиція руйнує основи нашої партії, вона прагне створити не тільки нову партію, але й четвертий інтернаціонал, тому «треба цій діяльності покласти край»³².

Гостра боротьба з опозицією розгорнулася під час дискусії, відкритої згідно із Статутом партії і рішенням жовтневого (1927 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) до XV з'їзду партії. Опозиціонери докладали чимало зусиль, щоб завоювати хоча б одну виробничу парторганізацію. Проте їх зусилля були марними. Велика робота, проведена партією в передз'їздівський період по викриттю меншовицької суті троцькістсько-зінов'євського блоку, допомогла відкрити очі багатьом рядовим членам опозиції. Характерним прикладом може бути партосередок взуттєвої фабрики м. Дніпропетровська, де вплив троцькістів спочатку був значним. За допомогою районного комітету партії в осередку проводилось вивчення матеріалів XV конференції ВКП(б), передз'їздівських пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, дискусійних питань і тез ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. До кожного з опозиціонерів були прикріплені найбільш підготовлені комуністи осередку та районної парторганізації, які проводили з ними індивідуальну роботу, залучали їх до гуртків партосвіти, до участі в агітколективі парторганізації, інші — відвідували гурток поточної політики. Внаслідок цієї роботи вже в кінці вересня 13 опозиціонерів з 23 заявили про свій відхід від опозиції³³.

Не допомогли фракційному блоку й «гастролі» його лідерів на підприємства та установи. Так, у листопаді 1927 р. найбільші промислові центри України Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ відвідав Х. Раковський. Він розраховував, що йому вдасться посилити вплив опозиції в парторганізаціях промислових підприємств. Проте надії не

²⁶ Комуніст, 1927, 6 груд.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1066, арк. 36.

^{28–29} Там же, спр. 1060, арк. 8; спр. 1069, арк. 162, 169.

³⁰ Пролетарська правда, 1927, 16 жовт.

³¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1021, арк. 60.

³² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 937, арк. 443.

³³ Там же, спр. 1129, арк. 1.

збулися. Його виступи на них не зустріли будь-якої підтримки. Так, виступаючи на загальних зборах партколективу запорізького заводу «Комунар», Раковський намагався перевернути ленінську політику соціалістичного будівництва, він говорив, що ніби-то економічна політика партії неминуче приведе до росту безробіття, погіршення становища робітничого класу, зростання приватного капіталу та куркульської загрози. Комуністи заводу дали гідну відсіч цій демагогії. Робітник Берестеньов запропонував Раковському, перш ніж виступати з подібними промовами, переглянути розрахункові книжки, які свідчили про зростання зарплати, поліпшення становища робітників. Відповідаючи лідеру опозиції, робітник Смирнов від імені комуністів і всіх трудящих «Комунара» заявив: «Ви, опозиція, як не старайтесь, які методи не використовуйте, а нашу ленінську сталеву партію, згуртовану Леніним, не розіб'єте, не зіштовхнете з вірного шляху, ми вам зможемо дати добру відсіч»³⁴.

Значну допомогу низовим ланкам партії в їх ідейному та політичному зміцненні подавали Центральний Комітет ВКП(б) і ЦК КП(б)У, окружні та районні комітети КП(б)У. На виступах партійних зборах та на зборах окремих великих осередків виступали керівні діячі партії й уряду Г. І. Петровський, П. П. Постишев, В. Я. Чубар, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, а також секретарі окружкомів О. В. Медведєв, Д. А. Міхєнко, С. Д. Таран та інші. У своїх промовах вони роз'яснювали комуністам складні теоретичні й практичні проблеми, які розв'язувала в той час партія, суть розходжень з опозицією, завдання, що стояли перед членами партосередків промислових підприємств.

У боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку значну роль відіграла партійна преса. На її сторінках публікувались матеріали й статті з роз'ясненням лінії партії, давалась критика опозиційних платформ і лозунгів. Величезний інтерес у рядових комуністів викликали матеріали партійно-радянської преси і особливо газети «Правда». Значно зросла кількість таких матеріалів у дискусійний період. Тільки газета «Комуніст» (Харків) за листопад — грудень 1927 р. опублікувала 51 статтю з матеріалами проти опозиції*. Широко практикувалась публікація циклів статей з окремих питань партійної дискусії. Газета «Червоний край» (Вінниця), наприклад, опублікувала цикл статей «Напередодні XV партз'їзду»³⁵, газета «Вісті» (Харків) — покажчик літератури з питань, зв'язаних з підготовкою до з'їздів партії³⁶.

Значний інтерес до дискусії виявили безпартійні робітники. Із сторінок газет, з трибуни партійних конференцій і зборів звучали їх голоси про підтримку політики Комуністичної партії і засудження опортуністичної діяльності троцькістської опозиції. Газета «Молотилка» (харківський завод «Серп і Молот») надрукувала лист безпартійного робітника столяра В. Теличка до своїх товаришів, який писав: «Ми, безпартійні робітники, не дамо себе обдурити ніяким політичним пройди-світам, яку б шкуру вони на себе не натягали». Він звертався до всіх безпартійних ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії³⁷.

Яскравим свідченням підтримки безпартійними масами свого бойового авангарду був Жовтневий призов до партії. У своїх заявах вони писали, що хочуть бути в перших рядах будівників соціалізму, боротися за справу Леніна, за єдність її рядів. Наприклад, в партосередок 1-ої держдзутової фабрики (Одеса) в перші тижні призову надійшло від безпартійних близько 1200 заяв³⁸. На 5 грудня 1927 р. від

³⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 683, арк. 26—27.

* Підраховано авторами за газетою «Комуніст».

³⁵ Червоний край, 1927, 6, 13, 20, 24, 27 лист., 1 груд.

³⁶ Вісті 1927, 12 лист.

³⁷ Молотилка, 1927, 26 нояб.

³⁸ Красная дзутовка, 1928, 1 янв.

робітників з виробництва на Україні надійшло 15 тис. заяв у партію³⁹.

Велику активність виявили комуністи в період проведення зборів, присвячених обговоренню дискусійних питань. У Миколаєві на зборах було присутніх 70% усіх членів партії, Харкова — 67,5, в Одеській організації — 84,9%⁴⁰. Характерно, що опозиціонерам, які кричали про «зажим демократії», давали висловитись майже всім. Виступи їх на цих зборах носили в цілому однаковий характер: прагнення підірвати довіря партійної маси до ЦК, звинувачення Центрального Комітету партії у відході від принципів партійної демократії, в неправильній політиці, виступи проти Маніфесту ЦВК СРСР * і тез ЦК до XV партз'їзду. Скрізь демагогія опозиції зустрічала відсіч, на багатьох зборах приймалися рішення про виключення місцевих опозиціонерів з партії. Так, під час зборів харківського партосередку державного електромеханічного заводу (ДЕМЗ), на яких обговорювались питання загальнопартійної дискусії, було виключено з партії 7 опозиціонерів за фракційну роботу і антипартійну поведінку. Багатотиражна газета заводу «Генератор» 6 грудня 1927 р. в зв'язку з цим писала: «Ця сімка викинута з лав партії за те, що вона намагалась розкласти роботу партії, розладнати наші ряди і, прикриваючись прапором партії, нести троцькістсько-меншовицьку отруту в середовище безпартійних робітників». Старий більшовик, робітник цього ж заводу Латиш, характеризуючи обстановку, яка склалась у партійній організації, заявив: «Такий настрої на зборах, я пам'ятаю, був у Жовтневі дні, коли ми витурювали меншовиків з Рад. Увесь осередок тепер наглядно переконався, що опозиціонери — це ті ж самі меншовики і що з ними треба якнайрішучіше боротись»⁴¹.

Загальнопартійна дискусія закінчилась цілковитою поразкою опозиції. Особливо відчутною вона була в промислових центрах України. У Харкові опозиція зібрала 33 голоса (0,5% від загальної кількості організації), у Дніпропетровську — 70 (0,7%), в Артемівську — 2 (0,02%), в Луганську — 10 (0,1%)⁴². В цілому ж по Україні за даними на 30 листопада 1927 р. на зборах, присвячених обговоренню тез ЦК і контртез опозиції, були присутні в виробничих осередках 53041 чол., з них проти тез ЦК голосувало лише 311, утрималося 291⁴³. Ці дані говорять про те, що виробничі осередки були вірною опорою партії та її Центрального Комітету в боротьбі з опортуністами. Про роль виробничих парторганізацій у боротьбі проти троцькізму відзначалося на X з'їзді КП(б)У (1927 р.), який констатував, що комуністи України були незламною опорою ленінського ЦК ВКП(б) у боротьбі з троцькістсько-зінов'євським блоком⁴⁴.

Підсумки боротьби партії з троцькізмом підбив XV з'їзд ВКП(б) (2—19 грудня 1927 р.). На з'їзді було завершено ідейний та організаційний розгром троцькістської опозиції, приналежність до неї та пропаганда опозиційних поглядів оголошувались несумісними із званням члена партії. З'їзд схвалив постанову ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення з партії активних діячів троцькістсько-зінов'євського блоку, а також групи Сапронова як явно антиреволюційної⁴⁵. Серед виключених

³⁹ Комуніст, 1927, 9 груд.

⁴⁰ Комуніст, 1927, 18 груд.

* Напередодні 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, в якому проголошував перехід робітників на 7-годинний робочий день, ряд під'єг для селянства (див.: Правда, 1927, 20 окт.).

⁴¹ Комуніст, 1927, 13 лист.

⁴² Известия ЦК ВКП(б), 1927, № 45—46, с. 2.

⁴³ Комуніст, 1927, 18 груд.

⁴⁴ X з'їзд КП(б)У. Стен. звіт. X., 1927, с. 152; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 473.

⁴⁵ КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 68, 69.

були й активні діячі опозиції на Україні: В. Ауссем, Н. Гордон, Т. Харченко, С. Шрейбер та інші⁴⁶.

Партія завдала рішучої поразки опортуністичному троцькістсько-зінов'євському блоку. Активна участь широких партійних мас у боротьбі ВКП(б) з троцькістсько-зінов'євською опозицією, в першу чергу робітників-комуністів, викриває всю антинауковість «праць» буржуазних фальсифікаторів з цього питання. Буржуазні історики, наприклад, Д. Маккензі, Л. Кочен⁴⁷ та інші намагаються довести, що боротьба з троцькізмом не носила принципового характеру, а по суті була «боротьбою верхів» за владу в партії. Подібні твердження далекі від дійсності. У боротьбі троцькістсько-зінов'євського блоку проти партії були підняті питання про долю соціалістичної революції, нашої держави, а не про «владу в партії». Тому боротьба з опозицією набула загальнопартійного характеру, а не «верхівкового» і її результат вирішувався не окремими особами, а партійними масами. В результаті розгрому троцькістсько-зінов'євського блоку зміцніла ідейна й організаційна єдність Комуністичної партії, всіх її організацій, підвищилась керівна роль партії в житті радянського суспільства в боротьбі за соціалізм.

Засвоєння досвіду боротьби нашої партії проти троцькізму має важливе значення для ідейного загартування комуністів, усіх трудящих на сучасному етапі, виховує у них високе почуття відповідальності за єдність партії, згуртованість її рядів. Цей досвід КПРС має також велике значення для міжнародного революційного руху, дає можливість комуністичним і робітничим партіям оволодівати формами і методами боротьби проти усіх проявів опортунізму і ревізійнізму.

⁴⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 378.

⁴⁷ Див.: Mackenzie D. A history of Russia and Soviet Union. Glorgetown, 1977, p. 478; Cochran Z. The Making of Modern Russia. Harmondworth, 1977, p. 279.

М. І. МАЙМЕСКУЛ (Київ)

ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АФРИКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-х РОКІВ ХХ ст.

На початку 70-х років ХХ ст. кризові явища в системі неоколоніалізму значно посилювалися. Дальше піднесення визвольного руху, успіхи народів країн, що розвиваються, у боротьбі за своє соціальне і національне визволення в умовах розрядки міжнародної напруженості й утвердження принципів мирного співіснування, а також різке загострення кризи світового капіталістичного господарства, сировинні, енергетичні та валютно-фінансові потрясіння світу капіталу примусили імперіалістичні правлячі кола піти на певні поступки своїм колишнім колоніям.

Політика західних держав щодо країн, які розвиваються, була значно «модернізована», поповнена новими, більш складними і гнучкими засобами експансії. Ця «модернізація», зрозуміло, аж ніяк не торкалася змісту неоколоніалізму, що, як і раніше, спрямовувався на збереження й розширення політичного та ідеологічного впливу імперіалістів у колишніх колоніях для забезпечення можливості експлуатувати їх людські та природні ресурси, інтеграцію цих країн в систему світового капіталістичного господарства. «Тисячами шляхів і способів вони намагаються прив'язати до себе ці країни,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев,— щоб вільніше розпоряджатися їх природними багат-

ствами, використовувати їх території у своїх стратегічних замірах»¹.

У системі неоколоніалістських відносин західних держав з країнами, що розвиваються, важливе місце займає французький імперіалізм, який намагається утримати і закріпити свої позиції у світовій економіці й політиці. Основним географічним об'єктом неоколоніалістської експансії V Республіки продовжують лишатися її колишні колонії в Західній і Центральній Африці. «Використовуючи вплив, що зберігся, у своїх колишніх колоніях і застосовуючи нові методи колоніальної політики,— зазначається в Основному документі, прийнятому міжнародною Народно-комуністичних і робітничих партій у Москві 17 червня 1969 р.,— французькі імперіалісти особливо активно діють в Африці»². В цьому зв'язку значний інтерес становить розгляд політики Франції в зоні її традиційного впливу— країнах Центральної Африки (Габонській Республіці, Народній Республіці Конго, Центральноафриканській Республіці та Республіці Чад), які пов'язані між собою певною історичною, географічною, господарською та культурною спільністю.

Африканські країни мають дедалі зростаюче значення для економіки Франції. Завдяки своїм величезним запасам мінеральної та рослинної сировини вони забезпечують колишній метрополії 100% імпорту урану, 55% — кольорових металів, 45% — марганцю, близько 30% — міді й заліза, 23% — нафти, понад 20% — бавовни і тропічної деревини, 35% — кофе, 85% — арахісової олії та інших продуктів³.

Країнам Центральної Африки відводиться значне місце в політиці V Республіки і як району потенціальних запасів стратегічної й рідкісної сировини. «Не тільки вже відкриті джерела сировини,— писав В. І. Ленін,— мають значення для фінансового капіталу, але й можливі джерела, бо техніка з неймовірною швидкістю розвивається в наші дні, і землі, непридатні сьогодні, можуть бути зроблені завтра придатними... Те саме стосується розвідок мінеральних багатств...»⁴. Відомо, що тільки в Центральноафриканській Республіці (ЦАР) родовище урану в Бакумі містить 17 тис. т чистого металу⁵. На свою розробку чекає багате, але важкодоступне родовище залізної руди в Габоні. Є реальні прогнози і щодо наявності урану, вольфраму, ванадію, танталу, цинку, олова та міді в горах Тібесті (Чад)⁶, там же відкрито багаті джерела нафти. Її значні запаси є й на узбережжі Народної Республіки Конго (НРК).

Важливе місце належить колишнім колоніям і в торгівлі V Республіки. При її загальному зовнішньоторговельному дефіциті Африка є єдиним континентом, з яким вона постійно має позитивний баланс. Так, торговий оборот Франції з країнами Центральної Африки зріс з початку 60-х років до 1973 р. більше ніж утричі, а валютний баланс на користь державної казни колишньої метрополії в тому ж році становив 53 млн. франків⁷.

Залежність від африканського сировинного ринку змушує французьких керівників активізувати політику щодо цих країн, час від часу переглядати і постійно модифікувати її форми й методи відповідно до реальностей сучасного періоду.

Переходячи до нової політики на цьому континенті, початок якій

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті. К., 1981. Т. 8, с. 632.

² Коммунист, 1969, № 9, с. 12.

³ Основные тенденции развития импорта стран Западной Европы.— Бюллетень иностранной коммерческой информации. М., 1979. Приложение № 8, с. 27—28; Азия и Африка сегодня, 1980, № 2, с. 10.

⁴ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Повне збір. творів, т. 27, с. 358.

⁵ Bulletin de l'Afrique Noire, 1979, 25 Juill., № 1013, p. 19639.

⁶ Buijtenhuijs R. Le Frolinat et les révoltes populaires du Tchad.— La Haye: Mouton éditeur, 1978, p. 32—33.

⁷ Bulletin de l'Afrique Noire, 1974, 8 Mai, № 783, p. 15308.

поклав генерал де Голль після краху колоніальної системи французького імперіалізму, V Республіка подбала насамперед про те, щоб залишилися незмінними її присутність і традиційні зв'язки. Ці останні, що склалися в період колоніального панування, вона, як відзначив радянський історик Ан. А. Громико, «...зуміла, на відміну від інших колоніальних держав, зберегти з найменшими втратами»⁸.

Умови, за яких Франція переходила до неокolonіалістської політики в Західній і Центральній Африці, мали ряд характерних особливостей. Вони сприяли тому, що колишній метрополії вдалося перебудувати цю політику без значних потрясінь. Насамперед Франція врахувала досвід колоніальних воєн в Індокитаї й Алжирі та запобігла переростанню в більш гострі форми національно-визвольного руху у Тропічній Африці, погодившись на надання незалежності країнам регіону. До того ж у період колоніального панування метрополії вдалося підготувати в них привілейований соціальний прошарок, так звану «еліту». Вона підтримала заходи V Республіки по деколонізації й зберегла найтісніші зв'язки з колишньою метрополією, всіляко демонструючи їх «зразковий» характер. «Ми вибрали Захід,— зазначав типовий представник профранцузьких кіл, президент Конго Ф. Юлу, скинутий народом у 1963 р.—... Ми виявили довір'я Франції, генералу де Голлю... і хочемо залишитися вірними цьому вибору»⁹.

На початок проголошення незалежності економіка колишніх колоній була значною мірою залежною від ринку метрополії. Так, у 1963 р. близько 50% експорту чотирьох країн Центральної Африки йшло на французький ринок, а 60% імпорту надходило з Франції. Ця залежність була ще відчутнішою для країн, які не мали виходу до моря. Так, у 1960 р. $\frac{3}{4}$ імпорту ЦАР йшло з країн зони франка і насамперед з колишньої метрополії, що у свою чергу одержувала 84% її експортної продукції¹⁰.

Завдяки цим факторам V Республіка зуміла нав'язати країнам Центральної Африки складну систему договірних відносин (близько 70 угод, названих договорами про «дружбу і співробітництво»), здобувши тим самим можливість втручатися практично в усі сфери їх політичного, економічного й соціального життя. Принципіально важливий у зв'язку з цим висновок В. І. Леніна про те, що в період імперіалістичної стадії розвитку для капіталізму характерні «...різноманітні форми залежних країн, політично, формально самостійних, насправді ж облуплених сітями фінансової і дипломатичної залежності»¹¹.

Однак створена керівниками Франції на початку 60-х років неокolonіалістська система відносин з колишніми колоніями в Центральній Африці, яка існувала без будь-яких змін аж до 70-х років, викликала незадоволення народів цих країн. Дедалі зрозумілішим для них ставав формальний характер «рівноправних» відносин з колишньою метрополією, що приховувала на ділі повну залежність африканських режимів від неї.

Про те, яку вигоду дала Франції договірна система, свідчить той факт, що тільки через нерівноправні умови торгівлі з 1960 до 1970 р. африканські країни втратили понад 6 млрд. доларів, а в той же час прибуток на іноземні інвестиції (серед яких французькі приватні капіталовкладення становили 850 млн. доларів) у них тільки в 1970 р. перевищив 1 млрд. доларів¹². За ті ж роки, як відзначав французький

⁸ Громико Ан. Африка: прогресс, трудности, перспективы. М., 1981, с. 240.

⁹ L'Humanité, 1960, 6 Juin.

¹⁰ Rapport de la Mission de coopération de la CEA ONU.— Afrique du Centre, 1966, p. 11; Les Cahiers français, 1960, № 56, p. I—IV.

¹¹ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Повне зібр. творів, т. 27, с. 359—360.

¹² Неокolonіалізм в Африка в 70-х годах (закономерности и специфика англо-империалистической борьбы). М., 1975, с. 60—61, 102.

щотижневик «Нувель обсерватор», валовий внутрішній продукт (ВВП) країн Центральної і Західної Африки збільшувався щорічно в середньому лише на 5%. Разом з тим виробництво основних експортних культур, таких, як бавовна і какао, зросло в 3 рази, кофе — у 2, тропічної деревини — з 2 млн. 700 тис. м³ до 6 млн. 600 тис. м³. Зростання було характерне і для видобутку мінеральної сировини. За 10 років сумарний тоннаж експорту з цих країн у Францію збільшився на 530%, а в сумі вартості це становило тільки 190%, тобто кожна тонна експорту «подешевшала» в 1970 р. порівняно з 1960 р. на 46%¹³. На засіданні Економічної і соціальної ради Франції 15 квітня 1970 р. із задоволенням відзначалося, що від економічних відносин між колишніми метрополією і колоніями Тропічної Африки «...вигода для Франції очевидна. Афро-малагасійські країни не тільки не потребують валютних витрат, а й приносять нам дедалі більші доходи»¹⁴.

Становище, що склалося, природно, аж ніяк не влаштовувало молоді держави. На початок 70-х років питання про перегляд угод з Францією порушили керівники Нігера, Мавританії та Мадагаскару. В 1972 р. з аналогічними вимогами виступили також уряди Народної Республіки Конго, Камеруну, Габону та інших країн. «Конго вважає, що Франція проводить неоколоніалістську політику, — заявив президент НРК М. Нгуабі, — бо після здобуття незалежності в колишніх французьких колоніях була створена адміністративна, військова й економічна структура, яка більшою мірою відбивала інтереси колишньої метрополії, ніж молодих держав»¹⁵.

Уряд Ж. Помпиду, будучи цілком задоволений існуючим станом «співробітництва», спочатку категорично відмовився вести будь-які переговори в цьому плані й намагався обмежитися словесними обіцянками і незначними поверховими реформами. Так, у відповідь на звернення уряду Народної Республіки Конго в березні 1972 р. керівництво V Республіки погодилося на певну «адаптацію» відносин між двома країнами, але відмовилося переглянути угоди, «щоб не дати приводу для аналогічних вимог» з боку інших африканських держав¹⁶.

Цій же меті підпорядковувалися й візити президента Ж. Помпиду в країни Африки у 1971—1973 рр., зокрема в Габон, Камерун і Чад. «Цілковито очевидно, що наступник де Голля не має наміру оновлювати африканську політику, — писав відомий французький африканіст Ф. Декрен, оцінюючи результати візиту президента Франції. — Він насамперед турбується про збереження того, що було встановлено раніше...»¹⁷.

Обіцяючи у своїх виступах добиватися збільшення обсягу «допомоги» колишнім колоніям, заохочувати політику «африканізації» органів управління державним і приватним секторами господарства цих країн, посилити приплив капіталів в їх економіку, президент разом з тим попереджав керівників молодих держав: «Франція займає в цьому районі континенту привілейоване становище, яке їй не можна втрачати ні з моральних, ні з економічних, ні з політичних міркувань»¹⁸. Різкі заперечення глави V Республіки викликали й пропозиції деяких африканських керівників про зміну умов функціонування зони франка. «...Немає сумніву в тому, що без гарантії французького франка франк КФА (тобто африканський франк. — М. М.) впаде уже завтра», — відповів на це Ж. Помпиду під час поїздки в Того у листопаді 1972 р.¹⁹

¹³ Nouvel Observateur, 1973, 4—10 Juin, № 447, p. 36.

¹⁴ Etumba, 1973, 20—27 Oct., № 304, p. 6.

¹⁵ Le Monde, 1975, 11 Janv.

¹⁶ Le Monde Diplomatique, 1972, Avril, № 217, p. 18.

¹⁷ Revue Française d'Études Politiques Africaines, 1972, № 74, p. 3.

¹⁸ Europe-France-Outremer, 1971, № 493, p. 9.

¹⁹ Цит. за: Le Monde Diplomatique, 1974, Mai, № 242, p. 13.

Тоді ж він попередив керівництво молодих держав континенту, що в разі спроб перегляду змісту франко-африканського «співробітництва» його уряд вживе відповідних заходів, тобто фактично згорне економічні відносини з тією чи іншою країною²⁰.

Намагання Франції зберегти явно застарілі форми відносин з молодими державами Центральної Африки привели до того, що деякі з них вжили односторонніх заходів, які дали їм можливість ліквідувати найбільш кабальні статті угод з урядом V Республіки і встановити свій суверенітет у важливих галузях економічного і політичного життя. Найрішучіші кроки в цьому напрямі зробив, зокрема, уряд НРК, приступивши до обмеження ролі французьких монополій у провідних галузях економіки країни. Так, 24 вересня 1970 р. були націоналізовані 2 компанії, філіали групи «Гран Мулен де Парі», які монополізували виробництво і збут цукру в Конго²¹. 11 лютого 1971 р. його уряд прийняв рішення про передачу державі лісових концесій і припинення діяльності трьох французьких лісозаготівельних фірм: «СККН», «Ансель» і «КАФРА», які одержували великі прибутки на експорті цінної тропічної деревини, виплачуючи при цьому НРК мізерні податки. Лише в 1969 р. ці фірми вивезли 63% усієї деревини, що видобувалася в Конго, а молода держава отримала тільки 5% від їх прибутків²².

Важливе значення мало також рішення Конго про вихід із Загальної Афро-Малагасійської організації (ОКАМ), яка, по суті, була провідником політики французького імперіалізму в Африці. «Аналіз діяльності цієї організації,—говорив президент НРК М. Нгуабі,—свідчить про політику, небезпечну для єдності континенту, ворожу інтересам наших народів»²³.

У той же період, незважаючи на опір французьких монополій, добився підвищення цін на уран Габон²⁴. 10 червня 1972 р. його президент підписав постанову про обов'язкову передачу габонській державі щонайменше 10% акціонерного капіталу компаній (переважно з колишньої метрополії), які діяли у країні.

Серйозно загострилися відносини Франції з ЦАР й особливо з Республікою Чад. Переконавшись у тому, що візит Ж. Помпиду в січні 1972 р. у цю останню країну не привів до збільшення допомоги з боку Франції, чадські власті прийняли рішення про вихід з ОКАМ, яка була «знаряддям у руках імперіалістів і неоколоніалістів...»²⁵. Слідом за цим багато французьких спеціалістів по лінії «технічної допомоги» були вислані з країни. 7 липня 1973 р. населення столиці Чаду провело могутню демонстрацію протесту проти втручання Франції у внутрішні справи країни. Гострій критиці була піддана діяльність генерального секретаріату в афро-малагасійських справах при президенті V Республіки, очолюваного Жаком Фоккаром — запеклим противником прогресивних змін у відносинах між Францією і колишніми африканськими колоніями.

Значну підтримку молодим країнам в їх прагненні до економічного та соціального визволення подавала Французька комуністична партія, яка з перших днів після проголошення політичної незалежності цих держав наполегливо боролася проти неоколоніалістської політики «допомоги і співробітництва» уряду. Комуністи Франції порушили питання про перегляд адміністрацією V Республіки всієї договірної системи з державами Західної і Центральної Африки в дусі рівно-

²⁰ Europe-France-Outremer, 1972, № 514, p. 5.

²¹ Jeune Afrique, 1972, 7 Oct., № 613, p. 23.

²² Ngouabi M. Vers la construction d'une société socialiste en Afrique: Ecrits et discours. — P.: Présence africaine, 1975, p. 73.

²³ Ibidem, p. 359.

²⁴ Les Echos, 1974, 16 Avril; Le Monde, 1974, 17 Mai.

²⁵ L'Année politique africaine 1973. — Dakar: Société africaine d'éditions, 1974. p. III—16.

правності, визнання їх суверенітету в національних і міжнародних справах. 21 червня 1970 р. Ж. Марше заявив: «щодо молодих держав Африки і Мадагаскару, жертв французького колоніалізму, ми виступаємо за перегляд угод про співробітництво й укладення нових угод, вільних від будь-якого неокolonіалістського характеру, всіляких політичних умов, які перетворюють таку необхідну для них допомогу в засіб тиску... на їх політичний та економічний вибір»²⁶.

Рішучі дії більшості країн Центральної Африки на фоні загального піднесення боротьби за новий порядок у міжнародних економічних відносинах при підтримці прогресивних сил як на африканському континенті, так і в самій Франції примусили керівництво останньої піти на дальші поступки колишнім колоніям і внести певні зміни в політику щодо них.

Перегляд угод з молодими державами Африки збігся з певною переорієнтацією політики французького державно-монополістичного капіталізму в середині 70-х років, особливо з приходом до влади президента В. Жіскар д'Естена. Паливно-енергетична і сировинна кризи, які породили, за висловом відомого радянського африканіста М. С. Очкова, «нафтову стратегію»²⁷ в неокolonіалістській політиці західних держав (у тому числі й Франції) і показали значно зрослу роль африканських країн, зокрема, для колишньої метрополії, активізація боротьби їх народів проти панування французького монополістичного капіталу привели керівників V Республіки до думки про необхідність лібералізації зв'язків з ними, надання їм більшої гнучкості й маневреності.

В ході перебудови відносин з молодими державами Африки з метою їх повнішого інтегрування в системі французького державно-монополістичного капіталізму та європейського «Спільного ринку» керівники V Республіки були змушені «модернізувати» політику «допомоги і співробітництва» таким чином, «щоб вона зовні не обмежувала зрослу національну самосвідомість і прагнення до незалежності африканських народів, але в той же час і не позбавляла Францію її ключових економічних та стратегічних позицій в цих країнах»²⁸.

В результаті тривалих і важких переговорів були підписані нові угоди з країнами Центральної Африки: з НРК — 1 січня 1974 р., Габоном — 12 лютого того ж року, з Республікою Чад — 6 березня 1976 р. Лише з ЦАР старі угоди й донині залишилися в незмінному вигляді. Аналіз цих угод свідчить, що, незважаючи на втрату ініціативи при перегляді африканської політики в 70-і роки (на відміну від початку 60-х років, коли при наданні незалежності новим країнам колишня метрополія повністю диктувала свої умови), Франції все ж вдалося зберегти в багатьох галузях неокolonіалістський характер відносин з молодими державами. Це стосується насамперед валютно-фінансових угод, які зміцнювали економічні позиції французького капіталу в Центральній Африці. В ході переговорів 22—23 листопада 1972 р. у Бразавілі з представниками валютного союзу країн цього регіону — Центрального банку Екваторіальної Африки й Камеруну (ЦБЕАК) — V Республіка пішла на певні поступки. Згідно з новою угодою про співробітництво у валютно-фінансовій сфері між Францією і державами — членами Банку держав Центральної Африки (БДЦА), створеного замість ЦБЕАК²⁹, молоді країни дістали право на «всі атрибути валютного суверенітету»³⁰. Відповідно до укладеної угоди африканські кра-

²⁶ Le Monde Diplomatique, 1974, Mai, № 242, p. 15.

²⁷ Очков М. С. Научно-техническая революция и современные формы неокolonіализма в Африке. М., 1980, с. 70.

²⁸ Неокolonіализм и Африка в 70-х годах., с. 113.

²⁹ Текст угоди див.: Marchés Tropicaux, 1972, № 1414, p. 1520.

³⁰ L'Annuaire du Tiers Monde. 1974—1975, № 1. — P.: Berger — Levrault, 1976, p. 201.

їни можуть розпоряджатися 20% валютних запасів, а БДЦА — тримати на своїх рахунках 35% грошової виручки з правом її заміни будь-якою іншою валютою. Згідно з угодою було переведено з Франції в Африку (Яунде, Камерун) управління банком і збільшено представництво африканських країн в його адміністративних органах. Франція одержала лише 4 з 12 місць в адміністративній раді банку (проти 8 місць раніше).

Разом з тим V Республіка залишила без змін основні принципи функціонування зони франка, зокрема: вільне переведення капіталів всередині її, обов'язковість зберігання всіх валютних надходжень африканських країн у французькій казні. Вказані правила вигідні насамперед Франції, бо дають можливість використовувати ці надходження з молодих держав для підтримки своєї економіки й поліпшення платіжного балансу. Так, чистий вплив капіталу з Габону в 1975 р. дорівнював 20 млрд. франків КФА, тимчасом як його приплив в економіку цієї країни становив лише 10 млрд.³¹

V Республіка зберегла можливість контролювати також діяльність банку, бо для прийняття ним рішень з важливих питань необхідна більшість у $\frac{3}{4}$ голосів членів адміністративної ради, що дає Франції право відхилити будь-яку резолюцію, яка ущемляє інтереси французького монополістичного капіталу. Франція лишила також за собою й найбільш відповідальний пост — генерального директора БДЦА.

Неоколоніалістський характер політики французького імперіалізму чітко виявився і в угодах про стратегічну сировину, які V Республіка зберегла в незмінному вигляді з ЦАР і деякою мірою з Габоном. Вона мала й надалі можливість безпосередньо контролювати і здійснювати розвідку, видобуток та використання стратегічних і рідкісних видів сировини, таких, як уран, торій, літій, берилій, гелій, їх руди та сполуки. Щоправда, на цей раз Франції не вдалося зберегти у списку цінної сировини нафту — предмет особливої активності монополій в Африці.

Найбільш значних змін у результаті перегляду договірної системи між V Республікою і країнами Центральної Африки зазнали відносини в політичній і військовій галузях. Як заявив президент НРК, вони були не просто переглянуті, а й докорінно реорганізовані. «Мова йде, — підкреслив він, — про зовсім нові угоди... в дусі рівноправного співробітництва»³².

Відносини між згаданими країнами відтоді почали будуватися на основі договорів про співробітництво й численних угод, що охоплювали військово-політичну, господарську і культурну сфери життя. Згідно з ними створювалися постійні змішані комісії з питань двостороннього співробітництва³³.

Франція була змушена виключити з угод положення про обов'язкову участь країн, що розвиваються, в «оновленому» Співтоваристві («мертвонароджений» інститут, який створювався під егідою французького президента з метою підпорядкувати безпосередньо Парижу внутрішню політику африканських держав), а також про «співробітництво» в галузі зовнішньої політики. Стали надбанням історії й положення про виняткове право V Республіки на організацію дипломатичної та консульської служб та підготовку дипломатичних кадрів для них у країнах Центральної Африки. Разом з тим в угодах з Габоном V Республіці вдалося внести розділ про те, що вона може представляти інтереси цієї країни і здійснювати захист її громадян у державах, де Габон не має представництва³⁴.

³¹ New African, London, 1978, Novemb.

³² Marchés Tropicaux, 1974, 4, Janv., № 1469, p. 36.

³³ Journal Officiel de la République Française. Edition des Lois et Décrets, 1978, 30 Avril, p. 1919.

³⁴ L'Annuaire du Tiers Monde. 1974—1975, p. 196.

Ця країна була однією з небагатьох держав Центральної Африки, що відновили майже без змін угоду про оборону 1960 р. Згідно з останньою Франція не тільки лишила за собою монополію на підготовку, організацію й оснащення національних збройних сил і поліції, а й зберегла повітряну базу в Лібревелі, на якій постійно знаходиться значний військовий контингент колишньої метрополії. Лишалось в силі й положення про «допомогу» з боку Франції у підтриманні порядку і внутрішньої безпеки на території Габону³⁵. Саме на основі цього зобов'язання V Республіка здійснила інтервенцію в цю країну (в лютому 1964 р.), відновивши владу профранцузького режиму Л. Мба.

На відміну від Габону відносини між Францією і НРК, а також Республікою Чад у військовій сфері регулюються лише угодами про технічну допомогу, за якими колишня метрополія продовжує сприяти в організації, навчанні й оснащенні національних збройних сил цих африканських країн, але без їх зобов'язання звертатися за допомогою тільки до Франції. Ліквідовано раду оборони Екваторіальної Африки, створену адміністрацією V Республіки ще до здобуття незалежності країнами регіону, й закрито військові бази колишньої метрополії у Браззавелі та Нджамені. Французькі військові спеціалісти, що перебувають у цих країнах по лінії технічної допомоги, не мають права «на безпосередню участь у бойових операціях по підтриманню і відновленню порядку й законності»³⁶.

Серед інших найбільш істотних змін у договірній системі Франції з країнами Центральної Африки слід згадати й те, що їй не вдалося протягти дискримінаційні угоди про права на проживання і майнові французьких громадян у цих країнах.

Отже, перегляд договірної системи між V Республікою і країнами Центральної Африки значною мірою сприяв зменшенню їх залежності від колишньої метрополії. Разом з тим він показав, що на новому етапі французькі керівники зуміли в цілому переглянути африканську політику з урахуванням сучасного міжнародного становища. Політика V Республіки набула більш складного і гнучкого характеру. Незмінною, однак, залишилася її суть — намагання створити необхідні умови для збереження й розширення позицій французьких монополій у Центральній Африці, забезпечення своїх політичних і військово-стратегічних інтересів за рахунок колишніх колоній.

---

³⁵ Ibidem, p. 197.

³⁶ Journal Officiel., p. 1931.

НАШ КАЛЕНДАР

40-РІЧЧЯ ОРДЕНА ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Першою з бойових нагород, встановлених у роки Великої Вітчизняної війни, став орден Вітчизняної війни I і II ступенів. Про це

повідомлялося в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1942 р.

Першими кавалерами цього ордена стали герої боїв на Харківському напрямі. Указом президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1942 р. артилеристи капітан І. І. Криклій, старший сержант О. В. Смирнов і молодший політрук І. К. Стаценко були нагороджені орденом Вітчизняної війни I ступеня, а червоноармійці М. І. Григор'єв, О. І. Кулинець, І. П. Петрош, сержанти М. Г. Немфира, П. В. Нестеренко і старший сержант С. Т. Жарко — орденом II ступеня.

Іван Ілліч Криклій був командиром артдивізіону 13-ї гвардійської дивізії під командуванням генерала О. І. Родимцева. Газета «Правда» розповіла про подвиг бійців дивізіону, які, близько підпустивши ворожі танки, розстрілювали їх в упор і влучним вогнем відбили кілька контратак противника¹. Тяжко поранений в цьому бою І. І. Криклій невдовзі помер у госпіталі, так і не встигнувши одержати нагороду. Згодом її було вручено вдові героя — Олександрі Федоровні, яка нині проживає в Славгороді на Сумщині.

Решта нагороджених воїнів служили у 776-му артилерійському полку 244-ої стрілецької дивізії. У цих боях смертю героя загинули молодший політрук Іван Костянтинівич Стаценко і червоноармієць Іван Полехтович Петрош. Невідома доля Михайла Григоровича Немфири.

Олексій Іванович Кулинець після війни повернувся на цукровий завод у рідному селі Вишневич Чемеровецького району Хмельницької області. Це про нього писала у 1942 р. газета «Известия»: «Язики полум'я лизали стволи гармат, і люди кидалися спершу до них, щоб загасити вогонь, а потім зривали, гасили одяг на собі і знову стріляли прямою наводкою, запалюючи, розбиваючи німецькі танки... Тричі поранений навідник гармати Кулинець підпалив чотири німецьких танки. І не змогли товариші примусити Кулинця залишити поле бою.

— Пусте! Адже перев'язався ж я. Не піду! Тут кожна людина на рахунок, — відмахувався Кулинець².

Фронтові шляхи Олексія Васильовича Смирнова пройшли через Сталінград, Україну, Польщу, Берлін. У рідний Дмитровград Ульяновської області бувалий артилерист повернувся з трьома пораненнями і чотирма орденами — Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки та Слави II та III ступенів.

Микола Ілліч Григор'єв за подвиги в наступних боях був удостоєний ще одного ордена Вітчизняної війни. В мирні роки на грудях ветерана скляного заводу у місті Гусь-Хрустальний Владимирської області М. І. Григор'єва поряд з бойовими орденами і медалями засяяли трудові нагороди.

А Степана Трофимовича Жарка орден знайшов лише у 1969 р. Навідник гармати третьої батареї Петро Васильович Нестеренко, який підбив у тому бою три ворожих танка, проживає в селі Красний Яр Волгоградської області.

Другою групою кавалерів ордена Вітчизняної війни стали 20 червня 1942 р. 38 льотчиків, штурманів, радистів з частин Дальньої авіації. Семеро з них — льотчики М. О. Алексєєв, С. П. Даншин, А. П. Коновалов, О. Т. Назаров, М. В. Симонов, Д. В. Чумаченко та С. І. Швець — стали згодом Героями Радянського Союзу.

24 липня 1942 р. орденом Вітчизняної війни I ступеня було відзначено моряків-чорноморців — дивізійного комісара Д. П. Бойцова, капітанів I рангу А. Г. Васильєва і Г. Г. Громова, капітана II рангу О. В. Солодунова та голову міськвиконкому Севастополя В. П. Єфремова.

¹ Див.: Правда, 1942, 21 мая.

² Известия, 1942, 24 мая.

Серед посмертно нагороджених орденом Вітчизняної війни члени екіпажа капітана М. Ф. Гастелло лейтенанти А. А. Бурденюк, Г. М. Скоробогатий і сержант О. О. Калінін, командир першого підрозділу славнозвісних «катюш» капітан І. А. Фльоров, 35 молодогвардійців.

Чимало фронтовиків стали кавалерами ордена Вітчизняної війни за подвиги в боях за Київ. Серед них керівники оборони міста — командуючий військами Південно-Західного фронту генерал-полковник М. П. Кирпонос, член Воєнної ради, секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, начальник штабу фронту генерал-майор В. І. Тупиков — нагороджені посмертно³.

Поряд з фронтовиками і партизанами ордена Вітчизняної війни удостоєні тисячі трудівників тилу, які активно сприяли перемозі над ворогом, — робітники й інженерно-технічні працівники оборонних підприємств, вчені, конструктори бойової техніки і зброї. На початку 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи, що у воєнний час хлібозаготівлі мають особливо важливе значення для перемоги і прирівнюються за своїм значенням до фронтової роботи, за успішне виконання плану хлібозаготівлі 1944 р. нагородила орденом Вітчизняної війни більш як 5,5 тис. партійних і радянських працівників, в тому числі по Україні і Криму: 893 чол. — орденом I ступеня, 568 — орденом II ступеня⁴.

Всього у роки війни відбулося понад 1 млн. 350 тис. нагороджень цим орденом⁵. Його заслужило багато військових колективів, промислові підприємства, ряд міст країни, газети «Комсомольская правда», «Звезда» (орган ЦК Компартії Білорусії, Верховної Ради і Ради Міністрів БРСР), «Молодь України» (орган ЦК ЛКСМУ). Орден Вітчизняної війни сяє на прапорах Керченської міської та двох районних комсомольських організацій — Первомайської (Миколаївська область) та Любанської (Мінська область).

Орден Вітчизняної війни — свідчення високого патріотизму радянських людей, їх мужності і героїзму в роки найсправедливішої в історії війни.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

³ Ордена М. О. Бурмистенка і В. І. Тупикова експонуються в музеї історії Червонопрапорного Київського військового округу.

⁴ Підраховано автором на підставі Указів Президії Верховної Ради СРСР.

⁵ Колесніков Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР. М., 1978 с. 79—80.

50-РІЧЧЯ ІЗТОВСЬКОГО РУХУ

У сузір'ї славних імен героїв перших п'ятирічок почесне місце належить Микиті Олексійовичу Ізотову (1902—1951 рр.) — комуністу, знатному вибійнику горлівської шахти «Кочегарка», ініціатору руху ударників. У 1932 р. він досяг небувалої доти у вугільній промисловості продуктивності праці: в січні виконав план на 562%, у травні — на 558%, а в червні — на 2000%¹.

11 травня 1932 р. у газеті «Правда» М. О. Ізотов опублікував статтю «Як я працюю», в якій розповів про те, як він добився систематичного перевиконання норми, а також як передає свій передовий досвід. Автор відзначив, що «перевиконання існуючих норм можливе лише за умов підвищення майстерності та кваліфікації шахтаря, глибокого знання своєї справи»². Такий підхід до вирішення проблеми підвищення продуктивності праці дав можливість використовувати ізотовські прийоми видобутку вугілля практично на всіх шахтах країни.

Сутність новаторського методу полягала в тому, що він не потребував додаткових капіталовкладень, а вимагав вдумливого, творчого ставлення до своїх виробничих обов'язків.

Донецькі гірники активно обговорювали статтю на партійних та комсомольських зборах. Колектив шахти «Кочегарка» звернувся до шахтарів усієї країни із закликом: «Демо країні тисячі Ізотових!». Місцева багатотиражка виступила із

¹ История рабочих Донбасса. К., 1981. Т. 1, с. 281.

² Правда, 1932, 11 мая.

закликом: «Знайти Ізотових на кожній шахті і в кожній професії!». До її редакції надходили листи від кадрових робітників, в яких вони розповідали про досвід своєї роботи. Проводилися також спеціальні «ізотовські семінари», зустрічі передовиків. За ударниками закріплювали молодих робітників. Для них спеціально виділялися також інструктори виробничого навчання.

Виступаючи на районній партійній конференції у м. Горлівка, М. О. Ізотов попросив виділити йому спеціальну дільницю на шахті для навчання молоді. При цьому він підкреслив, що такі «дільниці потрібно створити на кожній шахті. Так ми навчимо новачків працювати...»³.

У січні 1933 р. на «Кочегарці» було організовано дільницю № 7, де М. О. Ізотов передавав свій досвід молоді. 45 комсомольців під керівництвом новатора навчалися професії вибійника. За короткий строк «ізотовську школу» закінчили 150 гірників⁴.

Він учив молодих шахтарів опановувати знаряддя праці, техніку зарубки, яка залежить від міцності та структури вугільних пластів. М. О. Ізотов говорив про те, що колектив кожної шахти може виховати не тільки ізотовців-вибійників, а й машиністів врубових машин, бригадирів, техніків, кріпильників та інших гірничих спеціалістів. Для цього потрібні лише вперта боротьба за план, оволодіння новою технікою, вивчення пласту, тиску породи тощо. Він підкреслив: «...Увесь «секрет» наших успіхів у тому, що ми на своїй дільниці № 7 оволоділи цією технікою»⁵.

Кожний вибійник школи за зміну видобував по 9 т вугілля, в той час як на інших дільницях — тільки по 5,5 т⁶. До кінця навчання на «ізотовській дільниці» вже не залишилося жодного відстаючого. Всі виконували й перевиконували змінні норми. Комсомольці Іван Куценко, Микола Горобець, Сергій Шевельов, Федір Артюхов, Микола Бутенко та інші показували приклад у роботі, передавали новачкам знання, здобуті в «ізотовській школі»⁷. А комсорг дільниці Олександр Степаненко швидко опанував новаторський метод і майже ні в чому не поступався своєму знаменитому вчителю⁸.

Постійну допомогу молодим шахтарям подавав Ленінський комсомол України. На «Кочегарці» частими гостями були працівники Горлівського міськкому й Донецького обкому ЛКСМУ. Горлівський міський комітет ЛКСМУ в 1934 р. затвердив «Червону книгу молодих ізотовців», в яку були занесені імена М. Ізотова, О. Степаненка, Б. Афанасьєва, Ф. Савченка, Я. Тимошенка та багатьох інших ударників⁹.

Ізотовський рух швидко поширювався по всьому Донбасу. Шахту «Кочегарка» відвідували представники інших вугільних підприємств країни, щоб перейняти передовий досвід роботи. Зростала кількість послідовників уславленого вибійника. На шахті № 5 імені В. І. Леніна першим ізотовцем став Кузьма Замотасєв. Він очолив й «ізотовську школу». Його учні, оволодівши секретами майстерності, в свою чергу, переходили на інші дільниці, де ставали наставниками та пропагандистами нових методів праці. В результаті добовий видобуток вугілля на підприємстві зріс у два рази¹⁰.

Високої продуктивності праці досягли вибійники шахт «Паризька комуна» № 4 Валеєников та № 10 «Артем» Свиридов. Вони працювали в таких же умовах, як М. Ізотов, і добилися аналогічних успіхів¹¹.

Слава про них перейшла межі Донбасу. Напередодні Вседонецької конференції ударників-шаhtarів (квітень 1933 р.) М. Ізотова викликав на змагання кращий вибійник шахти № 7 Підмосковного вугільного басейну Іван Ізотов. Уславлений гірник погодився, але водночас підкреслив, що змагатися повинні всі дільниці й шахти країни. Ударники ж підтягуватимуть до свого рівня інших. У цих словах полягала

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 17, спр. 270 а, арк. 40.

⁴ От Никиты Изотова до Николая Мамаю. Донецк, 1961, с. 22; Книга о Донбассе. Донецк, 1972, с. 239.

⁵ Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964). Документы и материалы профсоюзозов. М., 1965, с. 119.

⁶ Се н и г Г. Никита Изотов. М., — Харьков, 1951, с. 76.

⁷ Степаненко О. Т. Нашадки. Донецьк, 1967, с. 42.

⁸ Славные традиции. М., 1958, с. 150.

⁹ Комсомолец Донбасса, 1934, 12 янв.

¹⁰ Шахта № 5 им. В. И. Ленина. Донецк, 1970, с. 28.

¹¹ Годы героического труда. Сталино, 1961, с. 33.

ідея й мета ізотовського руху. Він охопив усі галузі промисловості Радянського Союзу. З'явилися ізотовці в машинобудуванні, металургії, нафтовій промисловості, будівництві, на транспорті, в сільському господарстві.

«Дні Ізотових» відбулися на металургійному заводі ім. Дзержинського в Дніпродзержинську, Харківському електромеханічному заводі. «П'ятиденки Ізотових в металургії» проходили на Сталінському (нині Донецькому) металургійному заводі.

Восени 1933 р. ВЦРПС організувала зліт ударників. Було рекомендовано проводити «дні Ізотових» в усіх галузях промисловості, а також зустрічі для обміну передовим досвідом.

Рух новаторів давав можливість розвивати творчу активність робітників, сприяв виявленню ініціативних та енергійних організаторів для висування їх на керівну господарську роботу. В 1936 р. ними стали 546 кваліфікованих шахтарів¹². Так, М. О. Ізотова в 1937 р. було призначено керуючим трестом «Шахтантрацит». Згодом, після закінчення Промакадемії, він працював на керівних посадах у вугільній промисловості країни.

Батьківщина високо оцінила його заслуги. Уславлений вибійник був нагороджений орденами та медалями Радянського Союзу, в тому числі орденом Леніна, за ударну працю, рекордний видобуток вугілля та передачу передового досвіду молодим гірникам. М. О. Ізотов обирався депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання, делегатом XIII Всеукраїнського з'їзду Рад. У 1939 р. на XVIII з'їзді партії він став членом Центральної ревізійної комісії ВКП (б). Його іменем названо вулиці міст, шахта в Горлівці. Передові колективи вугільної промисловості Донеччини змагаються за приз імені М. О. Ізотова.

Нині славні традиції одного з героїв перших п'ятирічок продовжують знатні шахтарі Донбасу. Герой Соціалістичної Праці В. І. Довбиш запропонував створити на своїй дільниці школу передових методів праці. Партійний комітет шахти імені М. О. Ізотова підтримав цю ініціативу. Подібну школу організував і двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. Стрельченко.

Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслив, що в період розгорнутого будівництва комунізму «...значення індивідуальної творчості не тільки не знижується, а, навпаки, зростає. По суті, обличчя колективу... визначається наявністю в ньому людей, які задають тон, є надихаючим зразком»¹³, створюють на кожному підприємстві обстановку творчого пошуку нових резервів¹⁴.

Нинішнє покоління ізотовців долає високі рубежі. Це з новою силою виявляється на ударній вахті, яка, за закликом шахтарів «Кочегарки», проходить під девізом: «В рік 60-річчя створення СРСР працювати по-ізотовськи!».

М. М. КУЗЬМЕНКО (Дніпропетровськ)

¹² Історія робочих Донбасу, т. 1, с. 291.

¹³ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 228.

¹⁴ Правда, 1982. 21 февр.

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Львів: Каменяр, 1981. — 250 с.

Редкол.: Е. А. Поліванов (голова),
М. М. Андрущенко, Б. Й. Заброварний,
В. А. Наконечний, Д. М. Цимбалюк.

Комуністична партія приділяла і приділяє неослабну увагу узагальненню досвіду місцевих партійних організацій. Нещодавно історико-партійна література збагатилася новим поповненням з даної проблематики — нарисами історії Волинської обласної партійної організації. Це друге доповнене і перероблене видання повертає увагу широтою документальної бази у висвітленні історії виникнення, становлення і розвитку парторганізації Волині. В ньому використані твори В. І. Леніна, матеріали партійних з'їздів, конференцій, а також інші документи КІРС, праці товариша Л. І. Брежнєва, періодична преса та інша література. Все це сприяло більш повному і ґрунтовному порівняно з першим виданням показу ролі обласної парторганізації в економічному, політичному, культурному та ідеологічному житті краю. Події в книзі розглядаються відповідно до конкретних умов того чи іншого періоду історії нашої партії.

Волинська обласна партійна організація — складова частина Комуністичної партії України, бойового загопу КІРС, створена наприкінці 1939 р. після визволення і возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі в складі Союзу РСР. Нариси складаються із вступу і шести розділів. У вступі розповідається про історію краю (Волинська губернія займала колись територію нинішніх Волинської, Житомирської, Ровенської, північної частини Тернопільської і Хмельницької областей) у дожовтневий період, боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення. Серед пригноблених класів найчисленнішим у краю було селянство, що становило в 1921 р. 91,2% до загальної кількості населення (с. 3). Майже половина всіх селянських господарств була безземельною. Розорені, позбавлені засобів до існування вони поповнювали ряди пролетаріату, йшли на заробітки в південні губернії або виїжджали в Америку.

Робітничий клас України, будучи складовою частиною всеросійського пролетаріату, зазнавав вирішального впливу рево-

люційних центрів — Петербурга, Москви та інших міст Росії, де були зосереджені основні маси робітничого класу. Великий вплив ці пролетарські загопи мали на розгортання революційного руху на Волині. В ході цієї боротьби там виникають соціал-демократичні організації, які відіграли значну роль у згуртуванні трудящих і пропаганді серед них ленінських ідей.

Історичним поворотом у долі народних мас Волині стала перемога Великого Жовтня. Їх боротьбу за владу Рад підтримали революційні солдати, які дислокувалися на території губернії. Проте Радянська влада на Волині, як і по всій Україні, проіснувала недовго. У книзі розповідається про героїчну боротьбу народних мас Волині під керівництвом Комуністичної партії проти німецьких загарбників, петлюрівців, польських легіонерів. У ній показано жорстокий терор і репресії буржуазно-поміщицького уряду Польщі, якому вдалось у вересні 1920 р. при допомозі імперіалістів Антанти та українських буржуазних націоналістів встановити свій окупаційний режим на Західній Україні.

Західноукраїнські робітники і селяни під керівництвом комуністичних організацій гідно пронесли крізь тяжкі роки окупації прапор боротьби за владу Рад, за демократію і соціалізм, за возз'єднання із своїми єдинокровними братами в Радянському Союзі.

Головним підсумком діяльності комуністичних організацій всієї Західної України було те, що вони очолили боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. 17 вересня 1939 р. збулася споконвічна мрія трудящих західноукраїнських земель — Радянський Союз визволив їх від окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі. Це, підкреслюється в нарисах, було виразом волі всього радянського народу і логічним завершенням політики СРСР, який протягом 19 років не визнавав загарбання Західної України і Західної Білорусії буржуазно-поміщицькою Польщею (с. 31).

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в складі Союзу РСР, створення Волинської обласної партійної організації стало виявом торжества ленінської національної політики КІРС, демонстрацією дружби радянських народів і пролетарського інтернаціоналізму. Возз'єднання, підкреслюють автори, означало революційний стрибок від націо-

нально-колоніальної залежності до національного відродження і прогресу в системі соціалізму, в братній сім'ї народів великого Союзу РСР (с. 37).

Привертає увагу другий розділ, присвячений діяльності обласної партійної організації в період Великої Вітчизняної війни. Виявляючи безприкладний героїзм і мужність, радянські війська чинили упертий опір фашистським загарбникам. Значну допомогу військовим частинам і прикордонним загонам подавали партійні і радянські органи та трудящі області. Після жорстоких боїв частини Червоної Армії змушені були тимчасово відступити на схід. Організаторами всенародної боротьби проти фашистських окупантів на тимчасово захопленій території Волині стали комуністи. Нариси засвідчують роботу партійного і комсомольського підпілля, партизанів у тилу ворога, визволення краю доблесною Червоною Армією.

Наступні розділи книги присвячені діяльності Волинської партійної організації в післявоєнні роки по відбудові та дальшому розвитку народного господарства і культури. У них розповідається про труднощі відбудови народного господарства, яке здійснювалося в обстановці гострої класової боротьби. У визволених районах діяли залишені німецько-фашистськими загарбниками озброєні націоналістичні банди, які, спираючись на підтримку світової реакції, намагались перешкодити відновленню Радянської влади, зірвати соціалістичне будівництво (с. 99).

В період війни область зазнала значних втрат у робочій силі, не вистачало керівних кадрів, спеціалістів, кваліфікованих робітників, нечисленною була обласна парторганізація. В розв'язанні цих складних завдань значну допомогу трудящим Волині подали братні народи Радянського Союзу, творча активність широких трудящих мас. Партійна організація області спрямовувала зусилля трудящих для успішного виконання народногосподарських планів четвертої п'ятирічки. За роки четвертої і п'ятої п'ятирічок промислове будівництво в області набрало широкого розмаху. Це стало основою здійснення великих соціальних перетворень в економічному, політичному і культурному житті трудящих Волині (с. 108). Значні зрушення відбулися в сільському господарстві. Селяни стали на шлях колективізації, утвердився соціалістичний тип виробництва. На базі великих соціалістичних перетворень в економіці відсутні зміни сталися на фронті культурного будівництва. Великого розвитку набула наука, освіта, зріс добробут трудящих.

Успіх соціалістичного будівництва в краю залежав насамперед від самовідданої праці волинян, від організаторської та політичної діяльності партійних організацій, допомоги ЦК ВКП(б), Союзного уряду, ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР, від трудящих усіх братніх республік у відродженні і розвитку народного господарства області. Важливе місце в ді-

яльності парторганізації Волині займала виховна та ідеологічна робота серед населення. Ці питання були в центрі уваги ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які подавали значну допомогу західноукраїнським парторганізаціям у налагодженні життя на соціалістичному шляху.

Глибокі соціалістичні перетворення в усіх галузях народного господарства і культури стали результатом поліпшення роботи з кадрами, дальшого зміцнення наукових основ партійного керівництва, зростання ролі партії як керівної і спрямовуючої сили радянського народу.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили трудові подвиги волинян. У серпні 1967 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за активну участь у партизанському русі, мужність і стійкість, проявлені трудящими області в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни, і за успіхи, досягнуті в господарському і культурному будівництві, Волинську область нагороджено орденом Леніна, навічно вручено пам'ятний Червоний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. 26 трудівників Волині удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, понад 8 тис. нагороджені орденами і медалями (с. 191—192).

Багатий фактичний матеріал книги начисто засвідчує справжній гуманізм, інтернаціоналізм ленінської національної політики КПРС і повною мірою спростовує намагання українських буржуазних націоналістів, ідеологів антикомунізму очорнити життя українців під зорею Радянської влади, принизити завоювання реального соціалізму в галузі національних відносин, посягти ворожнечу між народами СРСР.

У рецензованій праці дотримано правильне співвідношення загальнопартійного та місцевого матеріалу, що дало змогу на цій основі широко показати Волинську парторганізацію як невід'ємну частину КПРС, що діє у відповідності з рішеннями керівних партійних органів. Чільне місце в книзі відведено висвітленню діяльності обласної парторганізації по втіленню в життя історичних рішень жовтневого та листопадового (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС, XX—XXVI з'їздів КПРС, XXII—XXVI з'їздів Компартії України.

Позитивним у книзі є те, що в ній узагальнено кращий досвід міських і районних партійних комітетів, первинних парторганізацій, розкрито самовіддану боротьбу комуністів, кращих людей області справі партії і народу. В ній показано діяльність партійної організації по вихованню трудящих у дусі патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордого почуття приналежності до єдиної великої багатонаціональної Радянської Батьківщини.

Однак слід відзначити деякі упущення авторського колективу. В нарисах інколи наводяться рішення партійних органів без розкриття процесу по їх втіленню в життя. Так, у VI розділі мова йде про завдання партійних організацій щодо по-

силення організаторської і політичної роботи по виконанню рішень XXIV з'їзду партії. Проте матеріали XVI конференції Волинської обласної партійної організації, що відбулась у лютому 1974 р. і розглянула це питання, не використано в книзі. В ній автори не дотримуються хронологічної послідовності викладу подій і фактів. Так, робота XIX конференції Волинської обласної парторганізації (грудень 1980 р.) подана на с. 221, а про XVII-у (грудень 1975 р.) і XVIII-у (грудень 1978 р.) партійні конференції говориться на с. 224 і 232. На с. 233 показано працю волинян на час 60-річчя Жовтня, а нижче тут же про нагородження передовиків сільськогосподарського вироб-

ництва на честь піввікового ювілею СРСР і за успіхи в соцзмаганні в 1973 р. Одним з недоліків нарисів є те, що в них слабо показано керівництво партійних органів масовими організаціями трудящих, які брали активну участь у відродженні і дальшому соціалістичному будівництві на Волині. В нарисах наводяться факти, без відповідних посилань на джерела.

Зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку нарисів. Вони, безумовно, мають наукове та практичне значення для партійних працівників, науковців, усіх, хто цікавиться історією Комуністичної партії Радянського Союзу.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ),
Ю. М. ЛИЗОГУБ (Ровно)

* * *

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. КОРОТКИЙ НАРИС

Авт. колектив: Ю. Ю. Кондуфор (керівник), В. І. Клоков, С. В. Кульчицький, М. Н. Лещенко, А. В. Лихолат, В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, П. С. Сохань
К.: Наук. думка, 1981.—526 с.

У рецензованій праці з позицій марксистсько-ленінської методології висвітлено багатомісячну історію українського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення. Значне місце в ній приділено показу величких успіхів трудящих Української РСР у соціалістичному і комуністичному будівництві. Події і явища, які відбувалися на Україні, у книзі розглядаються в тісному взаємозв'язку з історичним процесом нашої багатонаціональної Батьківщини, послідовно проводиться ідея близькості історичного розвитку російського, українського та інших народів нашої країни.

У праці на основі повітніх археологічних досліджень висвітлено історію й культуру первісного населення на території України, показано передумови поділу суспільства на класи, формування етнічних і культурних спільностей. Значну увагу в ній приділено історії Київської Русі, процесу формування давньоруської народності — спільного предка трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

Однією з центральних у книзі є тема возз'єднання України з Росією. Авторі детально висвітлили передумови, хід і основні етапи визвольної війни 1648—1654 рр., історичне значення Переяславської ради. Вони підкреслюють, що возз'єднання врятувало український народ від уярмлення з боку іноземних загарбників, об'єктивно сприяло єдності народних мас Росії й України у визвольній боротьбі.

Чільне місце в праці відведено соціально-економічному розвитку України в період феодалізму і капіталізму, показана її роль у формуванні єдиного всеросійського

ринку. Розглядаються й такі питання, як соціально-класовий розвиток українського народу, утворення буржуазії та формування і вихід на арену політичної боротьби пролетаріату. Авторі висвітлюють події, пов'язані із спільною боротьбою російського, українського та інших народів проти соціального і національного гноблення, що знайшло втілення у творчій дружбі представників демократичної культури народів Росії, у передовій суспільно-політичній думці. В праці показано боротьбу трудящих західноукраїнських земель проти колоніального режиму Габсбурської монархії, за возз'єднання з українськими землями у складі Росії, підкреслюється вирішальна роль В. І. Леніна у створенні революційної партії пролетаріату.

У книзі на конкретному матеріалі проаналізовано найважливіші проблеми вітчизняної історії періоду імперіалізму, формування об'єктивних і суб'єктивних передумов соціалістичної революції. Авторі показують гегемонію пролетаріату в боротьбі за соціальне і національне визволення, керівну роль у ній більшовицьких організацій, єдність дій пролетарів Росії й України в революції 1905—1907 рр., виникнення перших Рад на Україні. «В ході революції,— вказується у книзі,— склався союз робітничого класу і селянства, що розвивався і міцнів у наступних класових битвах у роки реакції, нового революційного піднесення, першої світової імперіалістичної війни і став тією суспільною силою, яка під керівництвом ленінської партії більшовиків повалила владу царя та поміщиків і здійснила буржуазно-демократичні перетворення в Росії, в тому числі і на Україні» (с. 208).

Велику увагу в праці приділено показу боротьби В. І. Леніна, партії більшовиків проти буржуазного націоналізму, за інтернаціональне згуртування трудящих. В ній висвітлюються основні форми класової боротьби робітничого класу. Наголошується, що керівною силою в революційному русі

трудящих на всіх його етапах виступав пролетаріат.

У книзі яскраво висвітлюється перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьба за владу Рад на Україні. Автори викривають антинародну суть внутрішньої та зовнішньої політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради, характеризують обставини утворення УРСР. Добре показано спільна боротьба трудящих Росії і Радянської України на захист завоювань революції.

Перед читачами послідовно постають картини визвольної війни українського народу проти німецько-австрійських окупантів, розгрому петлюрівської Директорії, краху англо-французької інтервенції на Україні, вирішальної перемоги Червоної Армії.

В праці на великому документальному і монографічному матеріалі, на основі ленінської теоретичної спадщини, документів КПРС і Радянської держави висвітлюється соціалістичне будівництво на Україні, переконливо показується, як у процесі повенної відбудови народного господарства і соціалістичних перетворень міцніла дружба братніх народів. У ній наводяться цікаві факти братерської солідарності радянських народів у боротьбі за подолання економічних труднощів відбудовного періоду.

Значне місце в книзі посідає тема втілення в життя ленінського плану соціалістичного будівництва. В ній висвітлюються найважливіші аспекти боротьби трудящих України за соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, здійснення культурної революції, за торжество ленінської національної політики.

Змістовно і цікаво відображені в праці події Великої Вітчизняної війни. В ній розкриваються об'єктивні і суб'єктивні фактори, що забезпечили перемогу радянського народу над німецько-фашистськими загарбниками, правдиво показано труднощі і невдачі, які мали місце, особливо на першому етапі війни. На яскравому матеріалі показана животворна сила патріотизму й інтернаціоналізму радянських людей, значення дружби народів СРСР у зриві планів гітлерівців, викриваються буржуазні і буржуазно-націоналістичні перекинуття історії Великої Вітчизняної війни. На основі узагальнення великого фактичного матеріалу висвітлено найважливіші аспекти післявоєнної відбудови і дальшого розвитку народного господарства республіки, показано труднощі відродження зруйнованого війною господарства, трудовий ентузіазм, допомога братніх народів, особливо російського, у вирішенні складних економічних проблем повоєнного часу.

Змістовно висвітлюється розвиток народного господарства, науки й культури в період зрілого соціалізму. В книзі читач знайде цікавий матеріал про соціально-класову структуру УРСР, посилення суспільно-політичної активності трудящих, розвиток соцзмагання, зростання добробуту населення.

Відзначаючи наукову й практичну цінність рецензованої праці, потрібно висло-

вити й деякі побажання її авторському колективу. Так, дещо поверхово висвітлено питання про формування феодалного землеволодіння, не визначені його етапи. Це ж стосується закріпачення селян та розвитку кріпосного права на Україні. Не зовсім чітко дана характеристика різних категорій селянства, не розкрито процес переростання його майнової нерівності в соціальну диференціацію (період пізнього феодалізму). Хоч класова боротьба селян, зокрема виступи і повстання, розглянуто досить ґрунтовно, все ж іншим формам їх боротьби (подання скарг, «шукування козацтва», втечі) приділено значно менше уваги. Це ж стосується і виступів «робітних людей» на мануфактурах і промислах.

При висвітленні питань становлення капіталізму варто було б відзначити специфіку його розвитку в галузі промисловості і сільського господарства, глибше розкрити особливості формування української буржуазії, робітничого класу України. Є зауваження і щодо висвітлення суспільно-політичних рухів на Україні у XIX ст. На жаль, у праці чомусь обійдено питання про поширення ідей декабристів у Харківському університеті та Ніжинській гімназії вищих наук. Наприклад, у Ніжинській гімназії під впливом декабристів виникла група прогресивно настроєних викладачів, яка сприяла поширенню демократичних ідей серед слухачів.

При викладі проблем народницького руху на Україні слід було б чіткіше визначити його теоретичні засади, відмінність від революційно-демократичного руху 60-х років XIX ст., більш ґрунтовно показати головні ознаки другої революційної ситуації.

Мають місце окремі недоліки і в розділах з історії періоду соціалізму. Так, у розділі, присвяченому Великій Вітчизняній війні, недостатньо глибоко висвітлюється всенародна боротьба на тимчасово окупованій території України. Про партійне підпілля матеріалів наведено дуже мало. Немає жодної фотографії керівників підпільних партійних організацій і видатних керівників партизанського руху на Україні. Вміщене на с. 367 невелике і до того ж ґрупове фото не вирішує цього питання.

В розділі про післявоєнну відбудову народного господарства наведені цікаві дані, що показують взаємодопомогу братніх радянських народів. Але вона ілюструється на прикладах окремих підприємств. Бажано було б навести узагальнюючі дані, як це зроблено в розділі, присвяченому відбудові сільського господарства.

Мало уваги приділено висвітленню міжреспубліканських і міжнародних культурних зв'язків Української РСР. Бажано було б конкретніше сказати про участь України в співробітництві з соціалістичними країнами.

Проте зазначені недоліки не можуть істотно вплинути на загальну високу оцінку рецензованої фундаментальної колективної праці.

В. С. БРУЗ (Київ).

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Ц. П. Агаян.
ПОБЕДА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
И ВОЗРОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОГО
НАРОДА.

М.: Мысль, 1981, 224 с.

Протягом останнього часу з'явилося чимало праць, присвячених боротьбі трудящих національних районів Росії за перемогу соціалістичної революції, значенню Великого Жовтня для їх долі, економічного, соціально-політичного й духовного розвитку за роки соціалістичного і комуністичного будівництва. Певний внесок у вивчення цієї проблеми зробили й учені Радянської Вірменії. Зокрема, значну наукову і суспільно-політичну значимість має монографія академіка АН Вірменської РСР Ц. П. Агаяна. У ній розповідається про славний історичний шлях і досягнення вірменського народу від перемоги Великого Жовтня до наших днів. Окремі розділи праці присвячені дожовтневому періоду.

Дослідження здійснено на широкій документальній і джерельній базі. Автор використав численні опубліковані й неопубліковані матеріали, праці таких визначних партійних і державних діячів, як Г. К. Орджонікідзе, С. Г. Шаумян, А. Ф. Мяснікян та багато інших.

Розповідаючи про дожовтневий період історії Вірменії, коли її народ героїчно боровся за збереження своєї державності й культури, автор особливу увагу приділив проблемі входження краю до складу Росії, яке стало поворотним моментом у його долі, позбавило населення загрози фізичного знищення, створило умови для соціального й національного розвитку. Трудячі Вірменії ще тісніше здружились з великим російським народом, дістали можливість зв'язатися з ним, кажучи словами В. І. Леніна, мільярдами шток економічного, правового й побутового характеру¹.

Залучення вірменського народу до соціально-економічного, політичного й культурного життя Російської держави сприяло розвитку революційно-демократичної думки в краї, з'єднанню його національно-визвольного руху з революційною боротьбою пролетаріату Росії проти самодержавства, «своїх» та російських поміщиків і капіталістів, за перемогу соціалістичної революції. В книзі наводиться великий фактичний матеріал про створення і діяльність перших марксистських гуртків на території Вірменії, їх тісні контакти з марксистськими організаціями центральної Росії.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, як справедливо зазначає автор, ознаменувала перехід раніше пригноблених народів, у тому числі й вірменського, від передісторії до справжньої історії, творцями якої стали народні маси. Вона створила реальні можливості для здійснення заповітних мрій трудящих

краю про визволення. Вони здобули не тільки соціальну й національну свободу, політичні й економічні права. Неухильно зростав матеріальний добробут народу, розвивалася його національна за формою й соціалістична за змістом культура. У монографії висвітлюється боротьба трудящих за встановлення Радянської влади у Вірменії і проголошення її Радянською соціалістичною республікою.

Багато уваги приділяється висвітленню діяльності більшовиків, спрямованої на згуртування трудящих у боротьбі проти дашнацького панування, ролі Травневого повстання (1920 р.), яке, за словами А. Ф. Мяснікяна, стало «початком Радянської влади у Вірменії» (с. 73), показано допомогу частин 11-ї Червоної Армії у розгромі сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції і встановленні влади Рад.

З встановленням Радянської влади почалася епоха відродження і розквіту краю. На великому фактичному матеріалі в монографії простежується, як здійснювалися в республіці індустріалізація, колективізація сільського господарства й культурна революція, яка на їх основі Вірменія в братній сім'ї радянських республік за історично короткий строк подолати вікову відсталість і приступила до розв'язання завдань соціалістичного будівництва. Автор підкреслює, що успіхи, досягнуті трудящими республіки, стали можливими завдяки дружбі й безкорисливій допомозі великого російського народу, інших братніх народів.

Величезну роль у здійсненні плану побудови соціалізму в нашій країні, у ліквідації фактичної нерівності народів, бурхливому піднесенні економіки й культури всіх радянських республік, у тому числі й Вірменської РСР, відіграло створення Союзу РСР, 60-річчя якого урочисто відзначають народи нашої багатонаціональної країни, все прогресивне люدتво. Злиття господарських можливостей і ресурсів усіх республік, відзначається в праці, прискорило розвиток кожної з них, і Вірменії зокрема, примножило силу народів нашої країни в будівництві соціалізму.

З особливою силою виявилися братерська дружба і єдність радянських народів, їх інтернаціональна солідарність у роки Великої Вітчизняної війни. Більш як 600 тис. синів і дочок Вірменії разом з представниками інших націй і народностей країни відважно боролися з німецько-фашистськими окупантами на фронтах, брали активну участь у партизанському русі. За мужність і відвагу, виявлені в захисті соціалістичної Вітчизни, 101 воїна-вірменина було удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу, 27—стали повними кавалерами орденів Слави, 36 тис. чол. нагороджено орденами і медалями Союзу РСР (с. 153).

Велику увагу автор приділив подіям післявоєнного періоду. Трудячі Вірменської РСР, підкреслюється в книзі, внесли за ці роки вагомий вклад в остаточну перемогу соціалізму в СРСР.

¹ Див.: Ленін В. І. Про «культурно-національну» автономію.— Повне збір. творів, т. 24, с. 167.

Глибоко і всебічно висвітлено успіхи, досягнуті вірменським народом на етапі зрілого соціалізму в розвитку народного господарства республіки — невідомої складової частини єдиної загальносоюзної економіки, в підвищенні життєвого рівня й духовної культури трудящих. За історично короткий строк в єдиній сім'ї братніх народів Радянська Вірменія стала республікою потужної індустрії, сучасного високорозвинутого сільського господарства, передової науки і високої культури. Вже на початку 70-х років за кожні два дні Вірменська РСР виробляла більше продукції, ніж за весь 1913 р. За період з 1913 р. по 1978 р. загальний обсяг промислової продукції збільшився в 335 разів. Значного рівня розвитку досягли такі галузі промисловості, як кольорова металургія, хімія, машино- й верстатобудування, радіоелектроніка, виробництво електронно-обчислювальних машин та ін. Всі успіхи в будівництві нового життя, підкреслює автор, були досягнуті при активній підтримці і постійній безкорисливій

допомозі великого російського народу, інших народів нашої країни.

Порівняно невеликий обсяг книги не дав змоги автору докладніше висвітлити питання про економічне, наукове й культурне співробітництво трудящих Вірменської РСР з іншими братніми республіками, зокрема з Українською РСР, на етапі зрілого соціалізму.

Радянські читачі з задоволенням прочитають цю працю, яка всім своїм змістом спростовує злісні вигадки буржуазних фальсифікаторів про взаємовідносини між російським і закавказькими народами, викриває їх спроби очорнити ленінську національну політику КПРС. Монографія Ц. П. Агаяна, безумовно, є вагомим внеском у вивчення проблеми формування та розвитку соціалістичних націй і народностей нашої країни в умовах радянського ладу і особливо на етапі зрілого соціалізму.

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ),
В. М. МІЩЕНКО (Київ)

ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В СССР. СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.

ОКТАБРЬ 1917—1967 гг.

БИБЛИОГРАФИЯ.

Составители: Р. Г. Эймонтова (редактор-составитель), А. Ф. Лисман (редактор-составитель), Э. А. Вайсборд и др.
М.: Наука, 1980.— 733.

Всесоюзна Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки», Інститут історії СРСР АН СРСР та Державна публічна історична бібліотека РРФСР ще в 1965 р. виданням книги «История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период» поклали початок корисній і потрібній справі — підготовці фундаментальної бібліографії з історії історичної науки в нашій країні. Рецензована праця є черговим томом цієї серії. В ній охоплено літературу з розглядуваного питання: радянську історіографію вітчизняної і зарубіжної історії, а також археології, етнології, інших історичних дисциплін, книги, присвячені науково-історичним закладам і товариствам, матеріали дискусій з актуальних проблем розвитку нашої країни в цілому й окремих республік за 50 років — з жовтня 1917 р. до 1967 р. включно.

В праці, яка вийшла з друку напередодні знаменної дати — 60-річчя утворення Союзу РСР, уперше так повно представлено літературу, надруковану в братніх радянських соціалістичних республіках. Вона дає можливість відтворити складний і славний шлях, пройдений радянською історичною наукою, простежити процес становлення й утвердження марксистсько-ленінської методології, розглянути значні успіхи й досягнення наших учених. Багатий і різноманітний матеріал,

вміщений у покажчику, свідчить про торжество принципів ленінської національної політики КПРС, ідей дружби та співробітництва, про розвиток радянської історичної науки в братній сім'ї соціалістичних республік Країни Рад, загальне зростання національних кадрів істориків-марксистів. Авторні продумали принципи відбору літератури з розглядуваної проблеми. Упорядники використали значну кількість праць, виданих протягом 1917—1967 рр. російською та іншими мовами народів СРСР. У книзі наведено бібліографію монографій (колективних й індивідуальних), брошур, статей із журналів і збірників (у деяких випадках — навіть газетних), автореферати дисертацій. До покажчика також увійшли як вицяток деякі праці видання 1968 року.

Упорядники запропонували зручну систематизацію цих матеріалів, розташували їх за тематичним, а також історико-хронологічним та територіальним принципами. Поділ бібліографічного тому на певні розділи повністю відповідає поширеній в історичних науках спеціалізації. «Групування матеріалу за проблемними рубриками дає можливість, — відзначають упорядники книги, — з найбільшою ясністю виявити основні напрями розвитку радянської історіографії і ступінь вивченості окремих проблем» (с. 7).

Бібліографія радянського періоду складається з двох частин. До першої з них увійшла література про розвиток історичної науки в СРСР, до другої — видання, в яких мова йде про створення та діяльність наукових установ і товариств.

Першу частину відкриває розділ «В. І. Ленін і радянська історична наука», в якому не тільки перелічені відповідні ленінські праці, а й наведені стислі висловлювання вождя революції про невід-

кладні завдання наших учених, його критичні зауваження щодо ряду історичних концепцій, відгуки на деякі книги тощо. По окремих рубриках розподілено літературу, в якій проаналізовані діяльність В. І. Леніна як історика та його роль у формуванні радянської науки.

В плані історичного дослідження значний інтерес становлять згадані в покажчику документи Комуністичної партії та уряду, в яких ідеться про дальший розвиток історичної науки й поліпшення викладання історії у вузах та школах країни.

В книзі вміщено важливий розділ, присвячений історіографії історії КНРС у цілому, а також окремим періодам її розвитку. Це необхідно, адже спеціалісти з проблем громадянської історії обов'язково повинні вивчати історико-партійні праці й навпаки. В такому діалектичному поєднанні — сутність комплексного дослідження кардинальних питань еволюції нашого суспільства й країни в цілому.

В рецензованому покажчику відбиті й досягнення історіографів братніх союзних радянських республік. Значна частина цієї літератури видана мовами народів багатонаціонального Союзу РСР. Це дуже важливо й необхідно для істориків, особливо тих, хто займається дослідженням важливих питань національної політики КНРС, дружби, суспільно-політичного, економічного, духовного співробітництва народів, а також проблем виникнення, розвитку й функціонування нової історичної спільності людей — радянського народу. Знання історичної літератури, яку видано в братніх союзних республіках Союзу РСР, дає можливість вченим-суспільствознавцям правильно зрозуміти й проаналізувати такі актуальні питання, як всебічний розквіт і неухильне зближення соціалістичних націй і народностей, взаємозбагачення та зближення культур, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. До рецензованого покажчика включені й історіографічні праці з історії компартій союзних республік, а також парторганізацій країн і областей нашої країни. Вони допоможуть дослідникам більш повно й широко висвітлювати керівну й спрямовуючу роль КНРС та її республіканських загонів на всіх етапах будівництва соціалізму.

Упорядники врахували й відповідно

систематизували літературу про діяльність наукових установ і товариств у галузі історії (як у загальносоюзному плані, так і в кожній республіці окремо). Це дає можливість продемонструвати кількісне та якісне зростання історичних досліджень, розглянути їх тематичний спектр, використавши при цьому матеріали АН СРСР та академій наук союзних республік, вузів, проаналізувати процес становлення й зміцнення радянської науки й марксистсько-ленінської методології. В праці розкриваються й різні аспекти безкорисливої допомоги, яку вчені Москви, Ленінграда, Києва, Харкова подали народам Середньої Азії, Казахстану та інших регіонів країни у вихованні національних кадрів істориків, створенні матеріальної бази для розвитку нових досліджень з історії.

Користування рецензованою працею значно полегшують вміщені в книзі алфавітний покажчик авторів, редакторів і назв історіографічних збірників, а також списки умовних скорочень назв періодичних видань, наукових установ тощо.

Як і кожне дослідження, книга не позбавлена окремих дрібних огріхів. Зустрічаються помилки у прізвищах (В. П. Титаренко — с. 27; М. О. Буцько — с. 216; Я. Д. Ісаєвич — с. 225; І. Л. Бутич — с. 657 та ін.). Серед історичних установ і організацій республіки чомусь не згадані Комуністичний університет імені Артема, інститути червоної професури, історії української культури імені Д. І. Багалія, кафедри історії в інститутах народної освіти та в ряді інших вузів (20—30-ті роки).

Сподіваємося, що наші зауваження стануть в пригоді упорядникам під час дальшої роботи над своєю важливою темою. Редакційна колегія, очолювана академіком М. В. Печкіною, а також колектив упорядників, як зазначається у змістовній передмові до рецензованої праці, планують найближчим часом видати бібліографію історіографічної літератури за період 1968—1977 рр. Окремою книгою вийдуть і персоналії радянських учених-істориків. Спеціальний том буде присвячено бібліографії вітчизняної літератури з питань історії зарубіжної історичної науки (до нього увійде і зарубіжна історіографія історії СРСР).

Н. В. КОМАРЕНКО (Київ)

А. Ф. Хацевич, Р. Р. Крючок
**СТАНОВЛЕНИЕ ПАРТИЗАНСКОГО
 ДВИЖЕНИЯ В БЕЛОРУССИИ
 И ДРУЖБА НАРОДОВ СССР.**

Минск: Наука и техника, 1980.— 320 с.

Історики країни, в тому числі Білоруської РСР, приділяють особливу увагу розробці проблем розгортання всенародної війни в тилу ворога, ролі Комуністичної партії в її організації. Видано ряд монографічних досліджень з розглядуваної теми. Авторі рецензованого видання врахували наукові дослідження своїх попередників. У вступній частині вони детально проаналізували науково-документальну літературу, присвячену історії становлення й розвитку масової боротьби трудящих проти фашистських окупантів.

Разом з тим О. Ф. Хацевич і Р. Р. Крючок уперше ввели в науковий обіг ряд нових документів з партійних і державних архівів багатьох міст, а також музеїв країни. Вони використали праці класиків марксизму-ленінізму, а також Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва та інших керівників партії й уряду, що стосуються проблем захисту Вітчизни, матеріали періодичної преси, збірники, мемуари, наукові та науково-популярні видання з розглядуваної теми.

Слід відзначити й те, що дослідники продумали структуру книги, в якій охоплено невеликий за часом період (червень 1941—травень 1942 років). Виклад матеріалу ведеться в проблемно-хронологічному плані, що дає можливість читачам наочно побачити процес становлення й розвитку партизанського руху в БРСР.

Аналізуючи організаційну діяльність ЦК ВКП(б) і її бойового загону — Компартії Білорусії, підпільних партійних і комсомольських, а також партійно-політичних органів Червоної Армії в початковий період розгортання народної боротьби проти окупантів, автори вивчили й узагальнили багатогранний досвід ідейно-виховної роботи партії серед різних верств населення. О. Ф. Хацевич і Р. Р. Крючок на конкретних фактах розглянули різні форми боротьби з окупантами, проаналізували структуру партійного та комсомольського підпілля (с. 48, 49). На сторінках книги охарактеризовано організаційно-політичні заходи Центрального Комітету КП(б) Білорусії, що стосувалися переходу до підпільних і партизанських методів ведення війни в тилу ворога.

Достоїнством рецензованої монографії є те, що в ній досить обґрунтовано, на значному фактичному матеріалі розкрито організаторську й політичну діяльність Компартії Білорусії, військових рад фронтів і армій, армійських комуністів і комсомольців по подоланню основних труднощів, що мали місце в той період. В книзі вміщено й цікаві статистичні матеріали про кількість партизанських загонів та їх чисельність.

Дослідники особливо наголосили на тому, що всі народи нашої багатонаціональної Вітчизни зробили посильний вклад у розгортання партизанського руху. Авторі, розкриваючи інтернаціональний характер боротьби проти гітлерівських загартників у глибокому тилу, показують цілеспрямовану й систематичну роботу підпільних і партизанських партійних осередків у цьому напрямі. В загонах народних месників і диверсійних групах пліч-о-пліч воювали росіяни, українці, білоруси, вірмени, азербайджанці, узбеки. Наприклад, серед особового складу загонів «Штурм» були представники 28, а «Искра», що діяв на території Мінської області, — 26 національностей (с. 226).

О. Ф. Хацевич і Р. Р. Крючок розповідають і про участь у всенародній боротьбі бійців-ветеранів, командирів і політпрацівників Червоної Армії, комсомольських працівників, робітників Москви, Ленінграда, Донбасу. Всього ж у партизанському русі на території БРСР взяли участь представники понад 70 національностей нашої країни (с. 227).

З інтересом читаються сторінки книги, на яких мова йде про бойову співдружність партизанів Білоруської РСР та народних месників, що діяли у суміжних із БРСР областях РРФСР, України й Прибалтики. ЦК КП(б) Білорусії встановив тісні зв'язки з партійними органами та штабами партизанських з'єднань, що дислокувалися у сусідніх областях, з метою посилення боротьби проти окупантів. Вони здійснили ряд спільних бойових операцій в тилу гітлерівських військ. У півних зонах і краях Брянщини, Орловщини, Псковщини, Смоленщини формувалися, а згодом розгорнули свою діяльність на білоруській землі загони народних месників, які там поповнювали свої ряди (с. 238).

Вміщені в монографії документи та матеріали переконливо спростовують вигадки буржуазних істориків та фальсифікаторів, які силкуються довести, що нібито в перші місяці війни на території Радянського Союзу взагалі не існувало партизанського руху. Як свідчать наведені в книзі факти, твердження буржуазних апологетів не мають нічого спільного з реальною дійсністю.

В рецензованій праці підбито підсумки бойової діяльності партизанів і підпільників, їх взаємодії з частинами Червоної Армії. Безумовно, книга значно виграла б, якби авторам вдалося навести узагальнюючі дані про збитки, заподіяні ворогу. На наш погляд, дослідникам потрібно було б зробити більш ґрунтовні висновки до окремих параграфів та розділів монографії.

В цілому рецензоване видання є вагомим вкладом у дослідження питань історії Великої Вітчизняної війни, які ще недостатньо вивчені в радянській історичній науці. Книга зацікавить як спеціалістів, так і широке коло читачів.

П. О. САВЧУК (Ровно).

М. Б. Погребинский.

СТАНИСЛАВ ВИКЕНТЬЕВИЧ КОСИОР.
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.

К.: Политиздат Украины, 1981.—222 с.

Характерною рисою розвитку історичної науки на нинішньому етапі стало підвищення уваги до жанру революційної біографістики як плідного напрямку дослідження досвіду боротьби партії й народу за торжество комуністичних ідеалів. «Діяльність покоління революціонерів, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — творців соціалізму, діяльність висунутих революцією політичних керівників, полководців, учених, командирів виробництва, ударників і новаторів праці назавжди належить історії нашої країни, історії світового соціалізму»¹.

Наукова біографія непохитного лєнінця, відомого діяча Комуністичної партії й Радянської держави Станіслава Вікентійовича Косіора відтворена, зокрема, у циклі праць (три книги, майже 40 журнальних статей) д-ра істор. наук, професора М. Б. Погребінського. Рецензована монографія є істотним кроком вперед у висвітленні життєвого шляху С. В. Косіора і разом з тим у розробці конкретних аспектів історії окремих партійних організацій і державних органів, що він очолював.

Насамперед, слід відзначити солідність джерельної бази дослідження. Спеціального фонду С. В. Косіора немає. Багатий фактичний матеріал, на якому побудована книга, автор зібрав у результаті тривалого пошуку в більш як 20 партійних і державних архівах. Він вивчив пресу майже за тридцять років, використав понад 150 спогадів сучасників розглядуваних подій. Аналіз і узагальнення з марксистсько-лєнінських позицій нових даних дали змогу М. Б. Погребінському написати наукову, строго документальну біографію Станіслава Вікентійовича, а також глибоко дослідити питання загальноісторичного характеру.

У книзі всебічно показано С. В. Косіора як яскравого представника лєнінської гвардії більшовиків-підпільників. Висвітлюючи його роботу в ряді партійних організацій, участь у пропаганді лєнінських ідей, автор крок за кроком простежує, як молодий робітник виростає у професіонального революціонера.

У 1917 р. С. В. Косіор очолював більшовицьку організацію легендарної Нарвської застави. Він багато зробив — і це докладно розкрито в книзі — для перетворення її робітників у бойовий загін політичної армії соціалістичної революції.

Питанням історії Петроградського комітету РСДРП(б) присвячено багато різних за жанром праць. Проте історія районних партійних організацій столиці у 1917 р. висвітлена ще недостатньо. Розділ рецензованої книги «За Нарвською заставою»

поповнює наші знання про Нарвсько-Петергофську організацію РСДРП(б). Нові дані знаходимо тут також про виконання С. В. Косіором безпосередніх доручень В. І. Лєніна, про його участь як делегата в роботі VII (Квітневої) конференції та VI з'їзду РСДРП(б), Петроградських міських конференцій.

Глибоко досліджено в книзі партійну й державну діяльність С. В. Косіора в період громадянської війни. Показано його участь у роботі по створенню Комуністичної партії України та Української Радянської держави. Заслугою автора є висвітлення досвіду боротьби партії проти спроби лівих есерів захопити наприкінці березня — на початку квітня 1918 року владу на Україні методом «тихої контрреволюції». Цей важливий епізод історії не зайняв, на жаль, й досі належного місця у загальноісторичних працях. В рецензованій книзі докладно розповідається про твердість і принциповість, виявлені керівниками комуністів республіки, в тому числі й С. В. Косіором.

Багато уваги приділив автор розкриттю діяльності С. В. Косіора на посту секретаря ЦК КП(б)У у 1919—1920 роках. Він показав вклад Станіслава Вікентійовича у справу боротьби трудящих України за розгром другого і третього походів Антанти, зміцнення союзу робітничого класу і селянства. При висвітленні цих питань автор наводить нові дані про партійне будівництво в республіці у ті роки, боротьбу комуністів України проти «дещистів», націонал-ухильщиків, боротьбистів.

С. В. Косіор, як й інші визначні діячі партії, виявляв постійне піклування про створення і зміцнення збройних сил диктатури пролетаріату. В рецензованій праці розкрито його участь у формуванні загонів Червоної гвардії за Нарвською заставою, в Жовтневому збройному повстанні, в керівництві Комітетом революційної оборони Петрограда в лютому 1918 р., організації розгрому заволоду Григор'єва, політичній роботі в Червоній Армії в 1919—1920 рр. Цікаві дані наведено про його діяльність на посаді начальника Політуправління Українського військового округу восени 1922 р.

Ім'я С. В. Косіора нерозривно пов'язане з історією організації партизанської війни в тилу військ інтервентів та білогвардійців. В книзі розповідається, як у лютому 1918 р. Станіслав Вікентійович формував перші партизанські загони в Петрограді, підпільні більшовицькі організації й ревкоми на Україні, як керував організацією серпневих повстань на Правобережжі, партизанським рухом проти німців, гетьманців, петлюрівців. З неослабним інтересом читаються сторінки, присвячені діяльності Зафронтбюро ЦК КП(б)У, очолююмого С. В. Косіором.

На основі нових архівних документів відтворено в книзі період переходу від продрозверстки до продподатку на Україні, діяльність Наркомпроду республіки, в якому в той час працював Станіслав Вікентійович.

Один з розділів книги розповідає про невтомну роботу С. В. Косіора по мобіліза-

¹ Брежнев Л. І. Пятдесят років великих перемог соціалізму. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 95.

ції комуністів, усіх трудящих Сибіру на відродження економіки, зміцнення Радянської влади в краї. Це, по суті, стислий нарис історії Сиббіюро ЦК РКП(б) у 1922—1925 роках.

Вдало відображено діяльність С. В. Косіора на посту секретаря ЦК ВКП(б) у 1926—1928 рр. Розповідаючи про боротьбу партії проти троцькістсько-зінов'євського блоку і правого ухилу, автор залучає широке коло архівних документів, аналізує численні виступи Станіслава Вікентійовича, що викривали антиленінські групи.

У праці наводяться нові факти про безпосереднє керівництво ЦК Компартії України, його Політбюро і Оргбюро, першого секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора здійсненням соціалістичної індустріалізації. Документально показано особисту причетність Станіслава Вікентійовича до опорудження майже всіх великих новобудов промисловості й реконструкції старих підприємств у роки першої та другої п'ятирічок. Крізь всю книгу проходить мотив нерозривного зв'язку С. В. Косіора з робітничим класом.

У книзі показано також, що Станіслав Вікентійович брав активну участь у колгоспному будівництві на Україні, в розвитку соціалістичної культури і науки, середньої і вищої школи.

В ювілейний для Києва рік слушно відзначити, що рецензована книга доповнює наші знання про історію міста, його партійної організації. Цікаві відомості знаходимо про склад і роботу Київського комітету більшовиків у вересні 1914 — лютому 1915 р., коли його очолював С. В. Косіор. Всебічно відтворено діяльність Київського підпільного обкому КП(б)У, секретарем якого у листопаді 1918 — лютому 1919 р. працював Станіслав Вікентійович. Автор

також підкреслює, що він приділяв багато уваги перетворенню Києва у великий промисловий центр.

У книзі аналізується творча спадщина С. В. Косіора. На жаль, складсна автором бібліографія його праць не опублікована. Вважаємо, що її необхідно видати окремим виданням або надрукувати в журналі «Архівні України». Адже М. Б. Погребінському вдалося виявити понад 250 друкованих праць С. В. Косіора, тоді як раніше було відомо тільки 80.

Позитивно оцінюючи рецензоване дослідження, хотілося б висловити деякі побажання і зауваження. На нашу думку, заслужують більшої уваги такі питання, як діяльність С. В. Косіора у міжнародному комуністичному русі, допомога, що він її надавав КПЗУ. Зустрічаються у книзі цитати без посилань.

Проте в цілому книга вдала. З її сторінок перед читачем рельєфно постає образ визначного діяча ленінської партії. Широка географія подій, які досліджує автор, солідність джерельної бази, високій ідейно-теоретичний рівень, аргументованість висновків роблять рецензовану працю помітним явищем в нашій історіографії. Наукова біографія С. В. Косіора — ще один переконливий приклад того, наскільки значимими є можливості біографічних досліджень для розробки загальноісторичних питань.

Книга з інтересом буде зустрінена як спеціалістами, так і широким колом читачів. Вона розкриває багатющій досвід більшовиків ленінського покоління, допомагає вихованню молоді на революційних, бойових і трудових традиціях партії й радянського народу.

М. І. СУПРУНЕНКО (Київ)

А. В. Санцевич

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. 1917—1941.

К.: Наук. думка, 1981. — 206 с.

В рецензованій книзі розглянуто джерела з історії УРСР періоду 1917—1941 рр. Вона є значним вкладом у розробку теорії й практики радянського джерелознавства.

Історичний шлях Української РСР від перемоги Жовтня до Великої Вітчизняної війни знайшов широке відображення в численних джерелах, систематизацію й наукову класифікацію яких автор всебічно обґрунтував у рецензованій монографії. В праці широко використано твори класиків марксизму-ленінізму, збірники документів та матеріалів КІРС і Радянського уряду, творчі видатних партійних та державних діячів.

Грунтовно розглянуто документальні публікації про перемогу Великої Жовтня на Україні, розвиток революційних подій у різних районах республіки. Автор

докладно спинився на документальному тритомнику «Гражданская война на Украине» та на інших виданнях, в яких висвітлюється боротьба трудящих України з внутрішньою контрреволюцією та іноземною інтервенцією.

Особливо актуальною є та частина розділу, де аналізуються документи, присвячені непорушній дружбі українського народу з російським та іншими братніми народами нашої країни, об'єднувачому руху в республіці за утворення Союзу РСР. Нині, коли наближається 60-річчя цієї епохальної історичної події, особливо наукову цінність становить збірник «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР» (К., 1972). У ньому вміщено 559 документів, які розкривають основні етапи цього руху.

В книзі цілком слушно підкреслено важливе значення періодичної преси для вивчення суспільно-політичного життя республіки, розвитку трудової й політичної активності мас, діяльності Рад, профспілок, комсомолу, жіночих організацій у перехід-

ний період від капіталізму до соціалізму. Автор розглядає пресу як комплекс джерел, що містять відомості про індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію. Аналізуючи джерелознавче значення таких періодичних видань, як «Більшовик України», «Коммунист», «Вісті», обласних і міських газет, А. В. Санцевич звертає увагу на труднощі, які можуть виникнути перед дослідником, застерігає від однобічного підходу до використання преси як джерела.

Окремий розділ книги присвячено огляду статистичних збірників. Виходячи з ленінських настанов про велику роль статистики у вивченні історичної дійсності, автор розглядає процес становлення й розвитку її органів за Радянської влади, аналізує найрізноманітніші відповідні видання і показує можливість їх використання для наукового вивчення основних подій економічного та культурного розвитку України в період з 1917 р. по 1941 р. Заслужують уваги висловлені міркування про відбір даних статистики для висвітлення досягнень у промисловості й сільському господарстві, науці, культурі й освіті, змін у соціально-класовій структурі радянського суспільства. Відрадно, що автор не обмежується оглядом статистичних джерел, опублікованих на Україні, а й розглядає союзні видання, вказує на їх значення при порівняльному вивченні соціально-економічних перетворень в УРСР та в інших радянських республіках.

Аналізуючи різноманітні видання статистики, А. В. Санцевич вказує на їх окремі огріхи, особливо періоду першої половини 20-х років, акцентує увагу дослідників на необхідності критичного підходу, зіставлення даних з іншими джерелами, послідовного дотримання ленінського принципу партійності при використанні джерел. Докладно розглянуто, зокрема, статистичний збірник «Соціалістична Україна» (1937 р.), в якому підбито підсумки перемог, здобутих трудящими УРСР під керівництвом Комуністичної партії в братній сім'ї народів Радянського Союзу за два десятиріччя.

Автор окремо виділяє розділ «Стахановський рух», в якому відображено зростання продуктивності праці в народному господарстві, оволодіння трудящими новою технікою, збільшення числа ударників серед робітників. У монографії підкреслено, що статистичні дані, наведені в цьому та інших збірниках, є аргументованим доказом досягнень Української РСР, як і всієї нашої країни, в роки довоєнних п'ятирічок. Завдяки цьому радянські люди змогли відстояти завоювання соціалізму в період всенародної боротьби проти фаністських загарбників.

У книзі досить повно представлено мемуари як історичне джерело. Автор наголошує на тому, що завдяки перемозі Жовтня творцями історії стали народні маси, які водночас виступили і літописцями будівництва нового суспільства. Монографія містить стислий огляд основних публікацій мемуарів про перемогу Велико-го Жовтня та громадянську війну на

Україні, про соціалістичне будівництво в республіці, посилання на бібліографічні покажчики, що полегшать працю дослідників по розшуку спогадів. Окремо сказано про значення мемуарів відомих партійних і державних діячів Г. І. Петровського, А. І. Іванова, Є. Б. Бош, К. Є. Ворошилова, С. І. Гопнер та ін., підкреслено роль журналу «Літопис революції» в публікації спогадів про Великий Жовтень на Україні. Водночас автор вказує на окремі неточності у датах і фактах, наявні розбіжності в мемуарах, опублікованих у різні роки.

Торкаючись «спогадів» ворогів Країни Рад — білогвардійців, українських буржуазних націоналістів, А. В. Санцевич вказує на тенденційність, ворожу, антирадянську позицію їх авторів, фальсифікацію ними історичної дійсності. Водночас зазначається, що ці мемуари містять деякі відомості про розстановку класових сил у ворожому таборі, дають змогу глибше викривати, зокрема, антинародний, контрреволюційний характер ідеології й практичної діяльності українських буржуазних націоналістів.

Великий інтерес становить матеріал про джерелознавчу роль спогадів передових робітників, новаторів промисловості й сільського господарства, зокрема О. Стаханова, М. Ізотова, П. Кривоноса, П. Ангеліної, М. Савченко та ін. Автор вводить в джерелознавство також мемуари письменників, художників, акторів, показує значення їх спогадів для висвітлення культурно-мистецького життя в республіці.

Оцінюючи спогади партійних, державних і громадських діячів, які в свій час здійснювали керівництво певними ділянками соціалістичного будівництва, А. В. Санцевич розглядає як зразок книги товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Щілина», «Спогади», в яких яскраво відтворено героїчні сторінки історії нашої Вітчизни, показано велич дуку радянських людей. Автор наголошує, що спогади Л. І. Брежнєва є для історика методологічним дороговказом, вчать з позицій комуністичної партійності відображати історичний процес.

Заключний розділ книги присвячено розгляду архівних фондів та аналізу їх документів як історичного джерела. Автор розглядає, зокрема, фонди Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР, а також ряду обласних та міських архівів. З книги дізнаємося також про широку мережу відомчих архівів (Академії наук та її установ, міністерств і відомств, профспілок та інших громадських організацій), яких у республіці налічується понад 54 тис. Цінним є те, що автор дав добірку опублікованих путівників по архівах республіки, які допоможуть дослідникам краще орієнтуватися в наявних фондах й оперативніше знаходити необхідні документи.

Таким чином, радянське джерелознав-

ство поповнилося змістовною працею про джерела з історії УРСР періоду 1917—1941 рр. Цінність рецензованої книги полягає в комплексному підході автора до аналізу й характеристики джерел, прагненні його допомогти численному загонові істориків, особливо молодим, у роботі з джерелами, їх об'єктивному і всебічному використанні. Заслужують уваги практичні рекомендації й пропозиції автора щодо поліпшення і розширення публікацій джерел з історії УРСР, підготовки каталогів і альбомів ілюстративного матеріалу по фондах архіву кінофотофонодокументів, кращого озброєння дослідників методикою роботи над джерелами.

Даючи високу оцінку опублікованої праці, слід вказати й на деякі її недоліки. В ній недостатньо уваги приділено питанням методики роботи з різними групами джерел, їх наукової критики як

аналітичної, так і синтетичної. Більш докладно слід було б показати роботу по виявленню та збиранню різних груп джерел. З розробленого автором джерелознавства історії УРСР випав період Великої Вітчизняної війни. В зв'язку з цим є необхідність дослідити цю тему. Між тим, вивчення різноманітних джерел такого складного періоду, яким є Велика Вітчизняна війна, справа давно вже назріла. Її вирішення сприятиме дальшій успішній роботі цієї відповідальної проблематики. Поліграфічне виконання книги могло б бути кращим.

Висловлені побажання тільки підтверджують інтерес до монографії А. В. Санцєвича, яка стане корисною для всіх, хто досліджує героїчну історію побудови соціалізму в нашій країні, вивчає її джерельну базу.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ)

**БОРЬБА ЗА МАССЫ
В ТРЕХ РЕВОЛЮЦИЯХ В РОССИИ:
ПРОЛЕТАРИАТ
И СРЕДНИЕ ГОРОДСКИЕ СЛОИ.**

— М.: Мысль, 1981. — 303 с.

На нинішньому етапі світового революційного процесу, в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес неухильно зростає політична активність міських середніх верств. Перед комуністичним і робітничим рухом стоїть актуальне завдання: згуртувати різні категорії непролетарських мас трудящих навколо робітничого класу — основної революційної сили сучасності*. В світлі цього набуває особливої ваги історичний досвід боротьби партії більшовиків у трьох російських революціях за середні верстви, творче осмислення якого — неоціненна допомога для практичної діяльності комуністів як капіталістичних країн, так і країн, що визволились від іноземного гніту.

Рецензована монографія є однією з перших спроб комплексного, цілісного дослідження основних напрямів, форм і методів боротьби більшовиків за середні верстви міста на демократичному та соціалістичному етапах революції в Росії**. Такий проблемно-історичний підхід цілком пра-

вомірний: він визначається нерозривним і взаємообумовленим історичним зв'язком буржуазно-демократичних революцій 1905—1907 та 1917 років і Великої Жовтневої соціалістичної революції й цілком відповідає настанові XXVI з'їзду партії про комплексне вивчення та узагальнення найбільш суттєвих сторін досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС¹.

Автори рецензованої праці, керуючись принципами марксистсько-ленінської методології, приділяють велику увагу з'ясуванню об'єктивних передумов участі міських середніх верств у трьох російських революціях, характеристикі соціально-економічної природи і сутності цих верств, їх соціальної та політичної диференціації в умовах імперіалізму, меж революційної активності. Неоднорідність соціального складу середніх верств міського населення (рисні, детерміновані проміжним становищем між двома основними класами капіталістичного суспільства — буржуазією та пролетаріатом) визначала нестабільність і широку амплітуду хитань в їх політичних позиціях. Все ж основна маса цих верств у Росії дожовтневого періоду, зазначається в монографії, знаходилась у скрутному матеріальному становищі, зазнавала соціального гноблення, страждала від експлуатації та пограбування з боку держави і капіталу, була позбавлена елементарних політичних прав. Цим зумовлювалася єдність інтересів робітників та інших верств трудящих, створювалися об'єктивні передумови для їх спільної боротьби проти самодержавства та капіталістів (с. 50).

У книзі ґрунтовно досліджуються форми і методи впливу пролетаріату та його політичного авангарду — ленінської партії — на міські середні верстви в ході першої російської революції. Підкреслюється те велике значення, якого надавали

* Докладніше про це див.: Рабочий класс и его союзники. Дискуссия марксистов. Прага, 1977.

** З числа небагатьох наявних досліджень, варто вказати на такі: Востриков Н. И. Борьба за массы (Городские средние слои накануне Октября). М., 1970; Гусев К. В. Октябрьское вооруженное восстание и средние городские слои. (Некоторые аспекты изучения проблемы). — В кн.: Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. М., 1980; Гречкина Э. Р., Гусев К. В. Политика большевиков по отношению к средним городским слоям. — Вопросы истории КПСС, 1981, № 12 та ін.

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 92—94.

В. І. Ленін, більшовики позиціям і діям дрібнобуржуазної міської демократії, в першу чергу студентства, трудової інтелігенції, нижчих службовців під час страйків, збройних повстань, виборів до Державної думи, залученню їх до участі в Радах робітничих депутатів. Розглядаючи сутність здійснення робітничим класом ролі гегемона відносно середніх верств, автори правомірно акцентують увагу на використанні більшовиками лєнінської тактики «лівого блоку», всебічно аргументують висновок про те, що визнання керівної ролі пролетаріату та його авангарду стало найважливішим підсумком руху переважної маси середніх верств міста в 1905—1907 рр. (с. 122). Сама ж більшовицька партія в ході революції збагатилася великим досвідом масово-політичної роботи серед різних категорій міських середніх верств (зазначимо, що його цінність стає особливо значущою, коли врахувати ті серйозні труднощі, з якими більшовикам довелося зіткнутися у першій для них гігантській за масштабами класовій битві).

Після поразки революції ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів ускладнив діяльність лєнінської партії в масах, у тому числі і серед міських середніх верств, активність яких різко пішла на спад. Однак навіть у роки реакції, як відзначено в дослідженні, більшовики доклали всіх зусиль, щоб не лише зберегти, а й зміцнити зв'язки з непролетарськими масами трудящих. З цією метою вони здійснювали тактику поєднання легальної і нелегальної роботи. У монографії наведені свідчення ефективного використання більшовиками преси, кампаній по виборах до Думи, а також профспілок, інших організацій середніх верств міського населення. Помітно посилилась ця діяльність в умовах нового революційного піднесення, коли політична свідомість передових представників міської демократії піднялась на якісно вищий рівень (с. 144).

Подальший крок у боротьбі за міські середні верстви, залучення їх до масового демократичного руху був зроблений у роки першої світової війни, яка різко поглибила і загострила соціальні, економічні та політичні проблеми, що не були розв'язані першою російською революцією. Значне погіршення становища більшості міських середніх верств зумовило їх неухильне революціонування, тяжіння до загальнодемократичного фронту боротьби проти царизму за перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Центральним у рецензованій праці є розділ, присвячений розкриттю основних тенденцій руху міських середніх верств та боротьби більшовицької партії за них у період підготовки і здійснення Жовтневої соціалістичної революції. На значному фактичному матеріалі в книзі висвітлюється діяльність більшовиків, спрямована на подолання довірливо-несвідомого ставлення середніх верств міста до капіталістів в умовах двовладдя, згуртування біднішої їх частини навколо

робітничого класу в ході підготовки збройного повстання, мобілізацію на боротьбу за повалення буржуазного ладу і встановлення диктатури пролетаріату.

Важливим у методологічному відношенні є висунуте міркування, згідно з яким цілеспрямована робота партії передбачала не лише залучення численних напівпролетарських елементів середніх верств міста на бік пролетаріату, а й ставила за мету нейтралізацію відносно матеріально забезпеченої частини цих верств. Останнє зовсім не означало усунення їх від політичного життя. Навпаки, політика нейтралізації повинна була формувати у міських середніх верств прихильність, співчуття, симпатії до робітничого класу — гегемона демократичної і соціалістичної революції, втягувати їх у загальнодемократичну боротьбу, яка в період від Лютого до Жовтня 1917 р. делалі міцніше перепліталась з боротьбою за перемогу пролетарської революції, за соціалізм. У книзі показано також керівництво більшовиків профспілковим і страйковим рухом міських середніх верств, організацію їх спільних дій з пролетаріатом, участь передових представників інтелігенції та службовців у робітничому контролі над виробництвом і розподілом продуктів тощо. Успіх збройної боротьби у Петрограді, сказано в дослідженні, був значною мірою забезпечений тим, що на боці пролетаріату перебувала частина середніх верств міста (с. 254).

Даючи загальну позитивну оцінку рецензованому виданню, не можна разом з тим не відзначити, що недостатня вивченість, складність та багатоплановість обраної проблеми не дозволили авторам в усій повноті висвітлити всі її аспекти. Однак книга намічає нові грані дальшого пізнання багатого досвіду боротьби партії більшовиків за середні верстви міста, спонукає його дослідників до роздумів. Деякі, найістотніші міркування з цього приводу можна звести до наступного. Очевидно нарізла потреба у точних підрахунках чисельності міських середніх верств — як у їх сукупності, так і по окремих групах. Використані в рецензованій праці дані приблизні, оскільки не враховують новітніх досліджень класової структури Росії від моменту вступу її в період імперіалізму до жовтня 1917 р.

Значущість такого аналізу визначається перш за все тим, що це допомогло б глибше зрозуміти соціальні, політичні та інші устремління тих чи інших категорій даних верств, а значить і обґрунтованість більшовицької політики і тактики щодо них. У цьому зв'язку потребує правильної інтерпретації зміст поняття «напівпролетарська частина міських середніх верств». У науковій літературі цей термін трактується неоднозначно, стосовно тільки певної частини селянства. При розкритті ж його слід керуватися лєнінськими положеннями і висновками. Володимир Ілліч зараховував до напівпролетарських мас населення не лише сільських напівпролетарів, а й міських: низи трудової частини міської дрібної буржуазії, дрібнобуржуаз-

ної інтелігенції та службовців. Останніх він іменував інколи «напівінтелігенцією», або «чиповницьким, інженерним пролетаріатом»².

Найменш вивченим у радянській історіографії питанням порушеної теми є діяльність більшовицьких організацій серед міської дрібної буржуазії — ремісників, кустарів, дрібних торговців тощо, які мали значну питому вагу в масі непролетарських верств міста, в міському населенні взагалі³. Нічого не сказано про це і в рецензованій праці. Бідніша ж частина ремісників, про яких в книзі говориться надто скупо і фрагментарно (с. 72, 131, 176, 198, 203, 233), незважаючи на неминучі хитання, відіграла важливу роль у визвольній боротьбі пролетаріату. Варто згадати також, що з їх числа вийшло чимало революціонерів, у тому числі таких визначних, як Я. М. Свердлов та В. Володарський. Не випадково В. І. Ленін говорив про величезну самопожертву в ім'я ідеалів робітничого класу і революції, на яку пішли кращі представники ремісників⁴.

У книзі нерівномірно відображено все багатство форм і методів ідейно-політичного впливу пролетаріату та його політичного авангарду на різні категорії інтелігенції та службовців. Найширше досліджується досвід роботи більшовиків серед студентства, народних учителів, залізничних, поштово-телеграфних, торговельно-промислових службовців. Водночас, за незначним винятком (с. 52—53), не згадується про політичні позиції та поведінку на різних етапах революційного руху представників творчої інтелігенції (літераторів, журналістів, учених, викладачів вищих навчальних закладів, художників, музикантів, артистів), які переважною мірою належали до демократичних кіл російської інтелігенції.

Суб'єктивно далекі від ідеології марксизму, багато хто з творчої інтелігенції, як відомо, були прогресивно настроєні, співчували більшовикам, а часом і безпосередньо підтримували (наприклад, матеріально) боротьбу робітничого класу під керівництвом ленінської партії за демократію і соціалізм. «За революцією, за робітничим класом, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — пішли найширші маси трудового народу, всі передові люди науки і культури»⁵. В цьому аспекті заслуговує, очевидно, спеціального розгляду «меха-

нізм» впливу пролетаріату і його партії на офіцерський корпус російської армії, який, як вказував В. І. Ленін, за роки першої світової війни зазнав суттєвого соціального переродження, значно поповнюючись вихідцями з середніх верств⁶. Ця обставина розширила можливості революційної діяльності більшовиків не тільки серед солдатських мас, а й серед певної частини офіцерів, що сприяло демократизації та революціонізуванню армії напередодні Жовтня.

Однією з актуальних проблем, яку розв'язувала більшовицька партія в процесі завоювання на бік робітничого класу середніх верств міста, було звільнення їх з-під впливу різних буржуазних та дрібнобуржуазних партій. На жаль, у рецензованій праці в поле зору потрапили лише кадети, меншовики та есери, що ж до інших численних непролетарських партій та угруповань, то вони залишилися в тіні. Разом з тим відомо, якого великого значення надавали В. І. Ленін, більшовики викриттю анархістів та максималістів, що рекрутувалися здебільшого з представників розореної частини міських середніх верств і були носіями такої ворожої для революційного руху політичної течії, як дрібнобуржуазний революціонізм. Не менш важливою була боротьба більшовиків проти буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних партій: адже певна частина середніх верств, у тому числі міських, внаслідок своєї двоїстої сутності тяжіла до націоналістичної ідеології, і виражала несвідому довірливість до зазначених партій, спекулюючи на якій, останні активно паразитували. Зокрема, сіоністи, з тим щоб утримувати під своїм контролем єврейську інтелігенцію та дрібну буржуазію*, ще в роки першої російської революції сплели розгалужену і липку павутину із багатьох партій та організацій, що діяли в країні (на близькій до сіонізму ідейно-політичній платформі стояв також Бунд, який складався, головним чином, з єврейських ремісників)⁷.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 15. (Восени 1917 р. кількість офіцерів російської армії перевищувала 240 тис. чоловік. Див.: Военно-исторический журнал, 1965, № 4, с. 11).

* Середні верстви складали більшість єврейського населення, чисельність якого в 1914—1917 рр. в Росії становила понад 7 млн. чоловік. (Див.: История СССР, 1980, № 3, с. 88).

⁷ Див.: Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові.— Повне збір. творів, т. 7, с. 113—118; Максимум безсоромності і мінімум логіки; Становище Бунду в партії, т. 8, с. 22—27; 62—73; Засідання Міжнародного соціалістичного бюро, т. 17, с. 220—235, та інші, а також: Идеология и практика международного сионизма. М., 1978, с. 22—25, 204—218; Шестак Ю. И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. М., 1980, с. 5, с. 14—15.

Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 271; т. 13, с. 73; т. 14, с. 306, 309, 373; т. 22, с. 288; т. 25, с. 219; Ленинский сборник, XXXVII. М., 1970, с. 213.

² Див.: Изменения социальной структуры советского общества. Октябрь 1917—1920 гг. М., 1976, с. 248—250.

³ Див.: Ленинский сборник, XXXIX. М., 1980, с. 223.

⁵ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 5.

У зв'язку з вищевикладним зауважимо, що рецензована монографія значно виграла б, якби в ній було введено до наукового обігу більше нового фактичного матеріалу, а також знайшли відображення результати наукових досліджень про боротьбу ленінської партії з її політичними противниками. Безперечно, що це допомогло б відтворенню історично-конкретної і водночас багатогранної картини гострої ідейно-політичної боротьби за різні групи середніх верств міста.

Напевно, не можна вважати виправданим і той факт, що в рецензованій праці не відводиться чільного місця аналізу участі міських середніх верств у другій буржуазно-демократичній революції в Росії (про це йдеться лише на с. 153—163). А тим часом саме в лютому 1917 р. виявилась найбільша для всього буржуазно-демократичного етапу політична зрілість даних верств, що знайшло своє підтвердження в їх активній боротьбі за повален-

ня царизму. Ряд упущень носить менш загальний характер. Зокрема, період тріумфальної ходи Радянської влади розкривається в книзі виключно на прикладах Петрограда й Москви і не розглядаються національні райони країни. В ній не розкрито такого важливого питання, як участь передових представників міських середніх верств у Червоній гвардії, роль більшовицької преси в політичному вихованні цих верств у 1917 р. тощо. Мають місце повторення, причому інколи вони суперечать одне одному (наприклад, щодо понять «інтелігенція» та «службовці» — с. 20, 34). Проте відзначені недоліки суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку проведеного дослідження, яке становить в цілому плідотворний внесок у розв'язання актуальної проблеми радянської історичної науки.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ);
В. І. ПОЛОХАЛО (Київ)

Г. И. Марахов.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
БОРЬБА НА УКРАИНЕ
В 50—60-е ГОДЫ XIX ВЕКА.

К.: Изд-во при Киевском университете
издательского объединения «Вища школа»,
1981. — 160 с.

Книга доктора історичних наук Г. І. Марахова присвячена історії соціально-політичної боротьби на Україні під час першої революційної ситуації в Росії. Автор висвітлив ряд важливих питань теми, але особливу увагу звернув на такі вузлові проблеми, як активізація виступів селянства та революційних демократів, діяльність таємних політичних товариств на Україні, згуртування прогресивних сил польського й українського народів під час повстання 1863 р. Дослідник не лише аналізує конкретні історичні факти, а й розповідає про деяких прогресивних діячів тієї епохи. В книзі вміщено багато даних, переважну більшість з яких уперше введено в науковий обіг.

Особливе значення для правильного згуртування матеріалів і документів, використаних у рецензованій книзі, мало визначення хронологічних рамок розглядуваної автором теми. Г. І. Марахов цілком слушно починає свою розповідь з висвітлення подій, що відбулися напередодні скасування кріпосного права, а закінчує — повстанням 1863 р. Цей період в історії нашої країни — надзвичайно складний. Протиборство сил прогресу й реакції досягло своєї кульмінації. На порядку денному питання було поставлено таким чином: або селянська революція, або самодержавний лад піде на поступки — малося на увазі скасування кріпосного права зверху. Сила соціального протесту визначила як ступінь цих поступок, так і ха-

рактер реформи 1861 р. Селянський рух напередодні й відразу ж після її здійснення, як відзначив дослідник, за часом збігся з демократичною течією в студентському русі, а також з діяльністю таємних товариств, груп і гуртків.

Рецензована книга написана на основі документальних матеріалів з центральних та ряду обласних архівів Москви, Лешінграда, Києва, Львова, а також музеїв. Структура її досить проста й типова: вступ і два приблизно однакові за обсягом розділи («Класова боротьба і суспільно-політичний рух напередодні скасування кріпосного права» та «Соціально-політична боротьба на Україні в пореформенний період»).

У монографії визначено коло питань, які свого часу вже частково висвітлювалися на сторінках наукових праць. Щоправда, на наш погляд, автору слід було б у вступі вмістити хоча б стислий історіографічний огляд літератури з розглядуваної ним теми.

Своє дослідження Г. І. Марахов починає з розгляду подій Кримської війни як одного з важливих компонентів у процесі створення революційної ситуації. Висвітлення деяких аспектів цього питання має певне значення для характеристики соціально-політичного становища на Україні. Під час війни класова боротьба посилювалася. По країні пройшла хвиля селянських виступів, у тому числі в Київській, Волинській, Херсонській і Подільській губерніях.

Автор рецензованої книги розглянув також діяльність таємних товариств і гуртків. Серед них Г. І. Марахов відмінив такі об'єднання, як «Друзі людуства», «Співдружність польського народу» та ін. Цікавими є наведені в монографії факти про пропагандистську роботу серед селян, яку вели студенти.

Дослідник приділяє певну увагу й питанням розвитку науки та освіти. Він роз-

повів про недільні школи, підкресливши роль останніх у поширенні освіти серед трудящих мас. Т. Г. Шевченко та М. І. Пирогов, зокрема, активно підтримали ідею про збільшення їх кількості, забезпечення найнеобхіднішим обладнанням. І все ж таки, незважаючи на досить ґрунтовні висновки з розглядуваної теми, автору слід було б більш широко використати надруковану останнім часом літературу, в якій мова йде про недільні школи.

Г. І. Марахов висвітлює питання про активізацію суспільно-політичного руху на Україні, зокрема серед студентів Київського та Харківського університетів. При цих учбових закладах діяли різні політичні гуртки й таємні товариства. Дослідник ретельно розглянув роботу Харківського (організоване в 1856 р.) і Київського (створене в 1857 р.) таємних товариств. У програмі першого з них пропонувалося «перебудувати російську державу на демократичних засадах» (с. 67). 16 грудня 1857 р. у Харкові з'явилася прокламація «Російський народ» — переказ статті О. І. Герцена «Що зроблено для визволення кріпосних людей?». У ній містився заклик до уряду скасувати кріпосне право. Товариство прагнуло налагодити міцні контакти з О. І. Герценом і М. О. Огарьовим. Із свого боку, О. І. Герцен постійно цікавився студентським рухом у Харкові.

Проте, на наш погляд, якби Г. І. Марахов проаналізував зміст герценовських кореспонденцій, це б ще більше підвищило науковий рівень книги. Матеріали, вміщені в «Колоколе», з інтересом вивчалися й на засіданнях Київського таємного товариства. Воно підтримувало зв'язки з Харківським, Петербурзьким і Московським університетами. Однак наведені автором факти, що стосуються розглядуваного питання, досить скупи і вже відомі дослідникам.

Значну увагу в рецензованій праці приділено проблемам реформи 1861 р. Це питання постійно обговорювалося на засіданнях та зборах підпільних гуртків і таємних товариств, що існували на Україні. Діячі революційно-демократичного руху, які були змушені діяти нелегально, вели безкомпромісну боротьбу проти самодержавства, а також проти лібералів. На жаль, діяльність останніх висвітлена не досить повно й чітко.

Автор детально розповідає про масові репресії проти учасників революційного підпілля, які особливо посилювалися після 1862 р. Своєрідним сигналом до їх початку став арешт М. Г. Чернишевського та його соратників. Зазначимо, що на с. 96 переплутано ініціали провокатора В. Д. Костомарова. Там же мова йде про те, що М. І. Михайлов був засуджений на заслання в Читинську область. Насправді ж її тоді ще не існувало.

З інтересом читаються сторінки книги, де йдеться про дальшу долю учасників визвольного руху В. Синьюба, С. Римаренка, М. Балліна, О. Тищинського, М. Д. Муравського та багатьох інших.

У спеціальному розділі висвітлюється питання про згуртування прогресивних сил польського й українського народів під час повстання 1863 р. на Правобережжі (с. 138—159). 1 жовтня 1862 р. у «Колоколе» було надруковано лист Центрального національного комітету (група «червоних»), в якому мова йшла про основні завдання польських і російських демократів у боротьбі проти самодержавного ладу. В листі підкреслювалося, що союз поляків з росіянами має очевидну користь для двох сторін.

Слід особливо спинитися на питанні наступності визвольного руху, на тому, як воно висвітлено в рецензованому виданні. Ця проблема не досить часто стає об'єктом досліджень учених. Історична спора, розглянута в монографії, хронологічно охоплює досить напружений і складний період: 50—60-ті роки XIX ст. ґрунтовне висвітлення питання спадкоємності визвольного руху — від його першого, дворянського, до другого різночинського етапів, — на наш погляд, є основним достоїнством рецензованої праці. На жаль, автор наводить замало фактів на підтвердження своїх думок і висновків. Проте вміщені в рецензованій праці документи й матеріали все ж таки дають певну уяву про розглянуту дослідником проблему наступності етапів революційного руху.

Значну увагу в книзі приділено розгляду ряду спірних питань — про склад і характер діяльності Київського комітету після розгрому Харківсько-Київського таємного товариства, про малоросійський комітет, українське відділення «Землі і волі» тощо, з яких у нашій літературі висловлювалися різні точки зору. На жаль, Г. І. Марахов не врахував їх, не аргументував належним чином деякі свої висновки й оцінки. Тим самим він збіднив як історіографічний аспект дослідження, так і доказовість своїх узагальнень і висновків.

У книзі зустрічаються нечіткі й навіть суперечливі твердження та оцінки. Зокрема викликає заперечення думка автора про те, що українські громади були нібито осередками Київського (Малоросійського) комітету, який одночасно був і українським відділенням «Землі і волі», а також деяка ідеалізація Пилипчинської громади.

Автор приділяє належну увагу розповіді про масштаби селянського руху на Україні під час проведення реформи 1861 р. Він наводить конкретні дані, що свідчать про реальний розмах виступів селянських мас проти своїх поневолювачів. Однак при цьому дослідник чомусь не використав останні досягнення радянської історіографії (до речі, вони відомі з узагальнюючих праць з історії України). Г. І. Марахов навів далеко не повні дані М. Є. Найдьонова, згруповані останнім на підставі уривкових матеріалів з центральних архівів.

У рецензованій монографії є чимало описок, неточних формулювань й оцінок. Так, тимчасово зобов'язані селяни става-

ли селянами-власниками не з часу викупу ними землі, а з переходом на викуп; уставні грамоти були складені й запроваджені на практиці не через два роки після оголошення маніфесту 19 лютого, а вже в 1861 р. і т. ін.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що автору довелося використати й проана-

лізувати численні історичні документальні джерела. Вони дали можливість Г. І. Ма-рахову підготувати й надрукувати загалом цікаву наукову працю, яка є певним вкладом в історіографію початкового періоду революційно-демократичного руху.

Г. Ю. КУРСКОВА (Чита)

С. Р. Кілієвич.
ДЕТИНЕЦ КИЕВА IX —
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII вєков.
По материалам
археологических исследований.
К.: Наук. думка, 1982.—176 с.

До святкування 1500-річного ювілею столиці Радянської України вийшла в світ книга однієї з провідних дослідниць стародавнього Києва — С. Р. Кілієвич, присвячена історії центральної адміністративно-політичної частини міста — його дитинця — в домонгольський період. Це — перша в історіографії монографія з даної проблеми. До наукового обігу введено великий новий археологічний матеріал, здобутий самим автором протягом двадцятирічних розкопок.

У праці розглядається час утворення, етапи формування й забудови дитинця стародавнього Києва, а також соціально-економічні умови життя його населення. Головну увагу С. Р. Кілієвич приділяє висвітленню історичної та соціальної топографії цього найдавнішого району міста.

Вказані питання тісно пов'язані з теоретичною проблемою виникнення та розвитку феодального міста, дослідження якої нині становить одне з важливих завдань історіографії Давньої Русі в цілому. В цьому й полягає актуальність рецензованої праці.

Дослідження побудоване головним чином на матеріалах археологічних розкопок на його території. В книзі широко залучені також давньоруські літописи, описи Києва мандрівників XVI—XVIII ст., плани міста XVII—XIX ст.

Аналізуючи джерела на основі марксистсько-ленінської методології, С. Р. Кілієвич відтворила цілісну картину основних етапів утворення та розвитку дитинця стародавнього Києва. В праці розглядаються історичні передумови виникнення городища на Старокиївській горі — літописного «Міста Кия». При визначенні часу його спорудження (кінець V—VI ст.) автор спирається на нові дослідження відомих фахівців з давньокиївської проблематики — академіка Б. О. Рибакова і П. П. Толочка.

Багато уваги в монографії приділено питанням історичної топографії «Міста Кия», зокрема, таким, як розширення забудови за межі городища в період до князювання Володимира Святославича, локалізація князівських теремів X ст. та ін. Матеріали археологічних досліджень С. Р. Кілієвич доповнили відомості про

язичницький некрополь на Старокиївській горі, де вже виявлено понад 100 поховань дружинників і рядових мешканців міста. Інвентар та обряд поховань у цьому могильнику свідчать про розвиток ремесла, торгівлі, класових відносин та релігійних вірувань у населення Києва X ст.

На основі детального аналізу використаного матеріалу автор зробила аргументований висновок про те, що існування городища на Старокиївській горі в кінці V—у VIII ст. — це період зародження адміністративно-політичного міського центру ранньофеодального Києва, його дитинця. Позитивним є те, що конкретні питання формування останнього висвітлені в книзі на фоні загальної картини історичної топографії стародавнього Києва.

В рецензованій праці дослідник також розглянула дитинець Києва кінця X—початку XI ст. — так званого «Міста Володимира», збудованого за часів князювання Володимира Святославича. С. Р. Кілієвич розповідає про його укріплення, монументальні кам'яні будови, такі, як Десятинна церква та князівські палаци того часу. Привертає увагу висвітлення питання про локалізацію на території дитинця міської площі — літописного «Бабиного торжка» — та її роль у соціально-економічному житті Києва.

Свідченням будівництва монументальних споруд на території дитинця в той період є відкриті під час розкопок, проведених автором, залишки майстерень для виготовлення цегли. Глибоке вивчення знайшли в книзі матеріали про масову забудову району X—XI ст.: житлові й господарчі споруди ремісників і челяді, що обслуговувала феодальні двори міста. Згідно з твердженням С. Р. Кілієвич це були головним чином будови наземного типу стовбової та зрубної конструкції.

У праці розповідається про князівські, боярські та церковно-монастирські садиби київського дитинця XI — першої половини XIII ст. Зіставивши археологічні дані із свідченнями літопису, автор твердить, що головні резиденції князів XI—XIII ст. — літописні «Великий Ярославів двір» і «Новий двір» — розташовувалися на території «Міста Володимира», а не «Міста Ярослава», як вважають деякі дослідники¹. Аргументи С. Р. Кілієвич, на

¹ Котляр М. Ф. Київ у давньоруських літописах.— Архіви України, 1980, № 1, с. 36—37; Висоцький С. О. Іпатівський літопис про Золоті ворота у Києві та Володимирі.— УІЖ, 1980, № 2, с. 68.

нашу думку, досить вагомі, але вони не можуть остаточно розв'язати це дискусійне питання. Напевно, це стане можливим лише в ході наступних археологічних досліджень у Києві.

Виходячи з власної локалізації головної князівської резиденції в «Місті Володимира» та відомостей про зосередження там садиб боярської знаті у XI—XIII ст., автор зробила висновок про те, що в той час, як і раніше, розглядуваний район залишався адміністративно-політичним центром Києва, його дитинцем. Однак при цьому слід було б згідно з існуючою точкою зору² відзначити, що в XI—XIII ст. поряд з «Містом Володимира», яке, без сумніву, зберігало свої первинні функції, роль центрального аристократичного району Києва виконувало й «Місто Ярослава». На території останнього у той час мешкала також феодальна знать і розміщувався головний культовий центр міста — Софійський собор та резиденція вищої духовної влади — митрополита. Подібне розширення центрального адміністративно-політичного району з масштабів первинного дитинця до меж сусіднього окольного граду (що виникав спочатку як торгово-ремісничий посад) спостерігається не лише в Києві, а й у містах Давньої Русі в період їх розквіту — у Чернігові, Володимирі-на-Клязьмі³, Галичі⁴ та ін.

² Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1972, с. 82—83.

³ Воронин Н. Н. Социальная топография Владимира XII—XIII вв. и «Чертеж» 1715 г.— Советская археология, 1949. Т. VIII, с. 162—168.

⁴ Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича.— В кн.: Славянские древности. К., 1980, с. 148—150.

У праці зібрано значний матеріал про виробничу діяльність населення «Міста Володимира» в XII—XIII ст. Тут діяли залізоплавильні, ковальські, бронзоліварні, емалювальні, склоробні, косторізні майстерні, в яких, очевидно, працювали ремісники, які обслуговували феодальну знать. Дослідження С. Р. Кілієвич свідчать, що на території дитинця Києва в XI—XIII ст. було багато наземних зрубних жител, частково двоповерхових. За її підрахунками, чисельність населення розглядуваного району на початку XIII ст. становила близько 2 тис. чол.

Текст книги вдало доповнює багатий ілюстрований матеріал. Слід особливо відзначити вперше складену автором археологічну карту київського дитинця, на якій позначено й охарактеризовано всі відомі нині на цій території розкопані археологічні об'єкти та знахідки: залишки оборонних, житлових і виробничих споруд, поховання, клади, окремі монети та інші пам'ятки від епохи неоліту до давньоруської включно.

Велике науково-практичне значення має й складена автором карта археологічних розкопок на території «Міста Володимира», розпочатих ще в 1824 р. Вона дає можливість і надалі проводити планомірні археологічні дослідження київського дитинця, уникаючи повторних робіт на ділянках, які розкопані раніше.

Таким чином, рецензована праця є новим кроком уперед у вивченні стародавнього Києва, вагомим внеском у розробку важливих і актуальних проблем його історії.

В. І. МЕЗЕНЦЕВ (Київ)

**ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ
НАРОДОВ АВСТРИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.
ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ.
КОНЕЦ XVIII в. — 1849.**

Ред. колл.: В. И. Фрейдзон (отв. ред.), В. А. Дьяков, Т. М. Исламов, И. И. Лециловская, [И. С. Миллер], А. С. Мыльников.
М.: Наука, 1980. — 609 с.

**ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ
НАРОДОВ АВСТРИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.
ПЕРИОД УТВЕРЖДЕНИЯ
КАПИТАЛИЗМА.**

М.: Наука, 1981. — 464 с.

Боротьбі народів Австрійської імперії за своє визволення в радянській історичній науці приділяється багато уваги. Останнім часом вийшли у світ дві книги з цієї

тематикі, підготовлені Інститутом слов'янознавства і балканістики Академії наук СРСР. Вони присвячені тим соціально-економічним, суспільно-політичним й культурним процесам, які відбувалися в Австрійській імперії у період переходу від феодалізму до капіталізму та його утвердження.

В той час Австрія, за визначенням Ф. Енгельса, була клантевою, складеною з успадкованих і накрадених кусочків монархії¹. Її уряд, проводячи політику централізації та насильственої асиміляції, намагався різними засобами ліквідувати всі особливості, що формувалися протягом століть у різних народів, які там жили. Українці, серби, румуни, поляки, насильно включені до складу Габсбурзької держави, були відірвані від

¹ Енгельс Ф. Початок кінця Австрії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 452.

основної маси своєї нації. В зв'язку з цим центр їх тяжіння знаходився за межами Австрії. Це позначалося на характері визвольного руху народів.

В рецензованих книгах висвітлюється процес визвольної боротьби поневолених народів у різні історичні періоди. Автори розкривають діалектичну єдність загального й спільного із специфічним і конкретним у національно-визвольних рухах. Вони розглядаються не ізольовано, а як взаємозв'язана система. Адже, як вказував В. І. Ленін, «поки різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»².

Для обох рецензованих книг характерний науковий підхід до висвітлення порушених питань з позицій марксизму-ленінізму. Автори використали широке коло джерел і літератури. Все це дало можливість зробити нові узагальнення та висновки.

Перша книга присвячена історії визвольного руху пригноблених народів Австрійської імперії, починаючи з кінця XVIII ст., і завершується викладом подій, пов'язаних з буржуазною революцією 1848—1849 рр.

У праці дається характеристика Габсбурзької імперії в епоху пізнього феодалізму та зародження капіталізму. В той час там відбувався процес формування націй, які жили в межах Австрії. Висвітленню їх соціальної структури присвячений другий розділ книги. Слід зазначити, що саме соціальний фактор відіграв визначальну роль у суспільному житті, зокрема національному. В розділі йдеться про соціальні позиції дворянства, духовництва, селянства, ремісників, дрібних торговців, буржуазії, пролетаріату та інтелігенції.

Суспільній думці й розвиткові національно-визвольного руху пригноблених народів присвячено третій розділ дослідження. В ньому особливо увага приділяється специфічним та спільним рисам у визвольному русі народів.

У книзі підкреслюється, що визвольний рух кожного з народів не був ізольований від тогочасного суспільного процесу, що відбувався як у самій Австрії, так і в інших країнах. Це питання знайшло своє висвітлення в четвертому розділі. З інтересом сприймається розповідь про зв'язок національно-визвольного руху народів Австрії з прогресивною громадськістю Росії.

Цікавий за постановкою й вирішенням ряду питань п'ятий розділ — «Суспільна думка і національно-політичний розвиток народів Австрійської імперії: порівняльна характеристика». В ньому розглядаються системність, етапи розвитку, ідеологія національно-визвольних рухів, їх соціальна обумовленість і форми. В розділі зроблено також огляд концепції слов'янської єдності й проблеми співробітництва між братніми народами.

Другу частину книги «Революція і контрреволюція 1848—1849 рр.» присвячено суспільним процесам, які відбувалися в той

час. Автори підкреслюють, що революційні події, в яких взяли участь представники всіх народів Австрійської імперії, набули загальноєвропейського характеру. В ході революції на вищій рівень піднявся національно-визвольний рух. В Угорщині та Італії він переріс у національно-визвольну війну.

Про хід революційних подій, участь в них різних народів, зокрема українського (с. 472—483), розповідається в самому розділі книги. Саме в ході революції яскраво виявилось прагнення українців Галичини, Закарпаття і Буковини до єднання з основною частиною українського народу, яка перебувала в складі Росії.

У книзі дається аналіз різних суспільно-політичних течій та їх програм. Розглядаються два основних напрями, які відбивали ідеологію певних соціальних сил — послідовно революційної й ліберально-реформаційної. Автори роблять правильний висновок про те, що, незважаючи на поразку, революція мала велике значення для дальшого розвитку визвольної боротьби.

Друга книга складається з 7 розділів. У першому автори розглядають політичні умови, які склалися в Європі, зокрема в Австрійській імперії, після революції 1848—1849 рр. Вони справедливо відзначають, що перехід від неабсолютизму до буржуазно-конституційного ладу, здійснений шляхом змови панівних класів двох найсильніших з десяти націй імперії, зробив неминучим тривале збереження національного гніту й інших пережитків феодалізму та абсолютизму в країні, в економічній структурі обох її частин (Ціслейтанії й Транслейтанії).

У другому розділі показано соціальні зміни і розстановку політичних сил в імперії після революції. Висвітлюючи зрушення в суспільній базі національно-визвольних рухів у період утвердження капіталізму, автори проводять порівняльний аналіз соціально-економічного становища в окремих національних регіонах.

У книзі всебічно розглядаються ідейно-політичні принципи і програми визвольних рухів країни, досліджуються революційно-демократичні угруповання та їх погляди на національне питання. Автори відзначають, що революційні демократи у визволенні народів від гніту Габсбургів вбачали шлях до глибоких соціально-економічних і політичних перетворень в інтересах трудящих.

В параграфі, присвяченому програмі визвольного руху українців, автори висвітлюють діяльність «москофілів» та «народовців», а також демократичного крила. З іменем І. Франка та його однодумців пов'язується новий етап визвольного руху і розвитку революційної суспільно-політичної думки в українській частині Галичини.

Проблема єднання революційних сил у визвольній боротьбі розглядається одночасно з аналізом ідеологічних основ національних рухів. Викликає, зокрема, інтерес висвітлення деяких аспектів міжслов'янського співробітництва, яке набуло особливо великого значення в політичній боротьбі. Так, спільні інтереси зближували відповідні течії польського й угорського, слов'ян-

² Ленін В. І. Про «культурно-національну» автономію.— Повне збір. творів, т. 24, с. 167.

ських й румунського національних рухів. Цікаві факти наводяться про зв'язки визвольної боротьби пригноблених Габсбургами народів і Росії. Наприклад, під впливом революційного руху в Росії, в тому числі Наддніпрянській Україні, у Східній Галичині великого поширення набули демократичні ідеї. Вдалим є аналіз форм і динаміки національно-визвольних рухів. Показано роль у них революційної еміграції.

Велика увага приділяється у книзі робітничому руху і національній проблемі в Австро-Угорщині наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. Розповідаючи про паростання робітничого й соціалістичного руху в країні, автори наголошують на тому, що спільна боротьба багатонаціонального робітничого класу сприяла поширенню ідей інтернаціоналізму. Підкреслюється, що виникнення організованого робітничого і соціалістичного руху мало історичне значення для національних рухів.

У книзі розглядається також процес формування буржуазних націй в Австрійській імперії. Відзначаючи його складність, автори звертають увагу на велике значення у цій справі базисного фактору — перемоги капіталістичних відносин.

Значний фактичний матеріал наводиться

в праці під час аналізу комплексу внутрінаціональних зв'язків. Важливо відзначити, що процес формування польської, української, румунської й сербської буржуазних націй в Австрійській імперії досліджується у безпосередньому зв'язку з подібними процесами у Польщі, на Наддніпрянській Україні, в Румунії, Сербії.

Високо оцінюючи науковий рівень рецензованих праць, необхідно відзначити, що у них слід було б ширше розкрити зв'язки між окремими національними рухами в Австрійській імперії. Адже пригноблені народи об'єднувало чимало спільних інтересів у боротьбі проти Габсбургів. Цілком правильною є теза про історичну традицію як важливий інтегруючий фактор в процесі формування буржуазних націй, але вона не завжди спирається на конкретний фактичний матеріал. Є в книзі й повторення, яких можна було б уникнути при вдосконаленні її структури. Проте в цілому нові книги — помітне явище в радянській історичній науці. Вони є значним вкладом у справу вивчення національно-визвольного руху і революційної боротьби народів Австрійської імперії.

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця),
Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

В. А. Коленеко.

КВЕБЕКСКАЯ ПРОБЛЕМА
В ПОСЛЕВОЕННОЙ КАНАДЕ.

М.: Наука, 1981, 280 с.

Соціально-політичний розвиток Канади протягом двох останніх десятиріч свідчить, що однією з найбільш пекучих проблем цієї капіталістичної країни є квебекська проблема, яка великою мірою впливає на посилення міжнаціональних суперечностей та загострення кризи всієї Канадської конфедерації. Тому поява книги В. О. Коленека «Квебекська проблема в післявоєнній Канаді» є цілком закономірною. Вона викликає необхідність критичного аналізу подій і явищ в одній з найбільших за територією й чисельністю населення провінцій Канади — Квебеку, що справляють значний вплив на соціально-економічну й політичну ситуацію в країні. Принагідно відзначимо, що з такою повнотою соціальні грані цієї проблеми висвітлені в радянській історіографії вперше, хоча й раніше паші дослідники тією чи іншою мірою зверталися до розгляду окремих її аспектів¹.

Рецензована монографія являє собою комплексне дослідження, що охоплює характер і особливості процесів, які відбувалися у промисловості й сільському господарстві Квебеку в повоєнний період, соціальні зміни та ідейно-політичну ево-

люцію франкоканадської спільності, розвиток національно-демократичного руху у франкомовній Канаді, питання робітничого й профспілкового руху в провінції. Аналіз і висновки, що містяться в праці, зроблені автором на основі ґрунтовного вивчення широкого кола англійської та франкомовної наукової літератури, офіційних документів урядів Канади і Квебеку, досліджень радянських авторів, вітчизняної та зарубіжної періодики.

Відтворюючи явища внутрішнього життя провінції (аграрну кризу, процес індустріалізації тощо), автор прагне з'ясувати їх соціальні наслідки. Зокрема, як відзначається в книзі, бурхливий промисловий розвиток Квебеку в повоєнний час викликав докорінні зміни у соціально-економічній структурі суспільства, в результаті чого пролетаріат Квебеку перетворився в головну рушійну силу франкоканадського суспільства. Разом з тим внаслідок індустріалізації рушилися надії трудових верств провінції на поліпшення свого економічного становища, зростає відчуження, дедалі більше виявлялося пригноблене становище робітничого класу, що є характерним для будь-якого капіталістичного суспільства (с. 85—132).

На основі аналізу соціально-економічного становища трудових верств провінції автор робить логічний висновок, що «саме в більш тяжких, ніж у цілому по країні, умовах життя трудящих Квебеку, насамперед робітників, а також дрібних та середніх фермерів, і виявляється нерівномірність і залежність всієї франкоканадської нації» (с. 122).

¹ Див.: Национальные проблемы Канады. М., 1972; Канада на пороге 80-х годов. М., 1979; Проблемы историографии Канады. М., 1981.

Швидкий індустріальний розвиток провінції дав поштовх активізації національно-демократичного руху. Останній став сиріятливим середовищем для діяльності різного роду націоналістично-сепаратистських угруповань, таких, наприклад, як Об'єднання за національну незалежність (РН) та національне згуртування (РН). З приходом до влади в провінції у 1976 р. Квебекської партії (КП), що утворилася в результаті злиття у 1968 р. «Руху Суверенітет-Асоціація» (МСА) та РН, автономістичні тенденції зводяться в ранг офіційної політики провінційного уряду на чолі з лідером КП Р. Левеком. Аналізові цих складних і суперечливих процесів відведено у монографії досить значне місце (с. 175—225), що пояснюється їх вагомістю в політичному житті всієї країни. Адже ніколи раніше в історії Канадської конфедерації (вона була утворена в 1867 р.), так гостро не поставало питання про збереження її єдності. Розкриваючи позицію канадських комуністів щодо розглядуваної в монографії проблеми, автор підкреслює, що єдиною політичною силою країни, яка дала глибоко наукову і принципову оцінку подіям у Квебеку, була Комуністична партія Канади (с. 224—225). Ця оцінка ґрунтується на марксистсько-ленінському вченні з національного питання, на визнанні того незалежного факту, що франкоканадці є рівноправною з англоканадцями нацією, і що канадська держава має двонаціональний характер.

Значна увага в книзі приділена піднесенню робітничого руху, який відіграє першорядну роль у боротьбі за справедливе розв'язання квебекської проблеми. Особливого значення, як підкреслює автор, набувають страйкові виступи, що заклали основу класової солідарності всіх робітників Квебеку (с. 237). На жаль, у рецензованій праці чомусь обійдено пи-

тання про місце і роль боротьби робітничого класу цієї провінції в робітничому русі всієї країни.

Детальний аналіз класових виступів пролетаріату, процесу політизації профспілок Квебеку приводить автора до логічного висновку про політичний характер боротьби, що відбувається в економічній сфері, та про назрілість утворення масової федеративної партії трудящих, яка б об'єднала всі прогресивні сили провінції і допомогла їм позбутися впливу ідеології буржуазних партій, зокрема націоналістично-сепаратистських настроїв.

Всі порушені в монографії питання висвітлені в ній з достатньою глибиною. Оцінюючи події і явища, пов'язані з післявоєнним розвитком Квебеку, автор прагне, щоправда не так часто, як того хотілося б, показати перспективу й шляхи розв'язання тих чи інших проблем провінції. Монографія В. О. Коленека відзначається високою культурою викладу самого матеріалу і оформлення довідкового та бібліографічного апарату. Вміщені в книзі таблиці й ілюстрації допомагають читачеві краще уявити загальну картину соціально-економічного та політичного розвитку провінції, її складних і багатогранних проблем.

Водночас монографія не позбавлена певних недоліків. На наш погляд, у вступі варто було б хоч коротко викласти найхарактерніші проблеми нинішньої Канади й показати їх співвідношення з проблемами Квебеку. Не завадило б також визначити загальну оцінку місця і ролі цієї провінції в економічному, політичному та культурному житті всієї країни. Це дало б можливість ще рельєфніше показати проблеми власне Квебеку.

В. Б. ЄВТУХ (Київ),
В. І. НАУЛКО (Київ)

В. А. Пшеничнов.
**КРИТИКА СОВРЕМЕННЫХ
БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ
ЛЕНИНСКИХ ПРИНЦИПОВ
ПАРТИЙНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА.**

М.: Изд-во МГУ, 1981, 144 с.

У сучасних умовах, коли на міжнародній арені проходить гостра ідеологічна боротьба між силами соціалізму та капіталізму, особливо актуальним є питання про керівну роль Комуністичної партії в революційній перебудові суспільства. Антикомуністи всіх мастей не шкодують зусиль для того, щоб будь-якими засобами ослабити вплив і авторитет комуністичних та робітничих партій, насамперед правлячих. При цьому буржуазні ідеологи та опортуністи особливо активно виступають проти керівної ролі КПРС. Вони намагаються в кривому дзер-

калі зобразити суть марксистсько-ленінського вчення про пролетарську партію нового типу, сфальсифікувати основні принципи партійного будівництва. За таких умов критичний аналіз сучасних буржуазних фальсифікацій ленінського вчення про Комуністичну партію залишається важливим завданням науковців.

Протягом 70-х років видано ряд праць радянських учених, в яких переконливо показана безпідставність спроб наших ідейних ворогів перекутити зміст ленінських принципів партійного будівництва. Певним продовженням роботи по розвінчуванню вправ буржуазних авторів є рецензована праця, для якої характерне творче використання результатів досліджень попередників і наявність оригінальних підходів у розкритті теми. Спираючись на розроблені В. І. Ленінін положення наукової критики антимарксизму, які були творчо розвинуті у документах КПРС, інших братніх партій,

автор досить аргументовано, на наш погляд, викриває намагання буржуазних ідеологів поставити під сумнів наступність у розвитку марксистсько-ленінської лінії партійного будівництва, заперечити об'єктивну зумовленість його принципів, фальсифікувати їх втілення в практичній діяльності КПРС.

Об'єктом критики В. О. Пшеничова став ряд положень з праць американських та англійських радянологів, що вийшли у 50-х—70-х роках. Це дало йому можливість проаналізувати різні погляди буржуазних ідеологів—від крайньо реакційних до буржуазно-об'єктивістських, прослідкувати генезис та еволюцію антикомуністичних концепцій залежно від змін стратегії імперіалізму щодо реального соціалізму за останні роки. Застосування автором диференційованого підходу до об'єкту критики цілком відповідає ленінським вимогам критики антикомунізму—не спрощувати поглядів наших ідейних противників, не підмінювати різкістю викладу матеріалу вдумливу аргументацію¹. Разом з тим, і це слід відзначити, в книзі не абсолютизуються існуючі розбіжності в поглядах буржуазних ідеологів. В. О. Пшеничов показує загальну антикомуністичну спрямованість сучасної радянології, її шкідливий напрям, хибність їх методологічних основ, розкриває тісний взаємозв'язок між буржуазною наукою і імперіалістичною політикою. Критика буржуазних фальсифікацій принципів демократичного централізму та колективності керівництва становить основний зміст книги.

Перший розділ монографії, присвячений критичній буржуазних фальсифікацій принципу демократичного централізму, цілком слушно починається з викриття спроб радянологів заперечити наступність у поглядах основоположників марксизму-ленінізму. Відомо, що вже протягом багатьох років ідеологи антикомунізму всіх мастей намагаються довести «протилежність» ідей К. Маркса, Ф. Енгельса, з одного боку, і В. І. Леніна—з другого. Радянологи об'єднано твердять, шібіто К. Маркс і Ф. Енгельс не мали ніякого відношення до розробки принципу демократичного централізму, і при цьому не шкодують чорної фарби для фальсифікації ленінського вчення про закономірності партії нового типу, зображають її суто «російським» явищем. Спрямованість цих і подібних їм схем проти керівної ролі Комуністичної партії, насамперед КПРС, предметно викривається в книзі. Автор досить переконливо спростовує твердження Б. Вольфа, А. Авторханова, Л. Шапіро та інших радянологів про те, що В. І. Ленін буцімто «нав'язав партії» демократичний централізм. Наводячи вагомі аргументи, В. О. Пшеничов показує, що принцип демократичного централізму, як одна із закономірностей розвитку марксист-

сько-ленінської партії, аж ніяк не є результатом «специфічних» умов Росії. А вже тільки на основі його послідовного додержання партія може успішно виконувати керівну роль у соціалістичному суспільстві, про що неспростовно свідчить діяльність КПРС на всіх етапах її історії.

Значна увага в книзі приділяється викриттю буржуазного міфа, давнього гасла антикомунізму, всіх антипартійних сил і угруповань про демократичний централізм як «комбінацію двох несумісних факторів»— демократії і централізму. Сучасні радянологи широко оперують старими меншовицькими та троцькістськими «аргументами», які були переконливо викриті свого часу В. І. Леніном. Всупереч твердженням фальсифікаторів автор монографії, спираючись на праці Володимира Ілліча, документи КПРС, доводить, що сутність демократичного централізму полягає саме в діалектичній єдності централізму і демократії, у нерозривності цих взаємозумовлених сторін основного принципу діяльності партії.

Об'єктом постійної уваги фальсифікаторів історії і політики КПРС є її практична діяльність, спрямована на розвиток внутріпартійної демократії та зміцнення дисципліни як важливого засобу піднесення активності й ініціативи комуністів. На великому фактичному матеріалі автор книги викриває наклепницькі спроби ідеологів буржуазії заперечити наявність внутріпартійної демократії у КПРС, фальсифікувати процес її розвитку. КПРС неухильно дотримується ленінських принципів і норм партійного життя, розвиває критику і самокритику, постійно підвищує вимогливість до всіх членів партії. Тому, підкреслює В. О. Пшеничов, як не намагаються буржуазні ідеологи перевернути діалектику централізму і демократії в діяльності Комуністичної партії, які фальшиві прогнози не будуть відносно «кризи» її основ, КПРС послідовно здійснює принцип демократичного централізму.

У другому розділі розвінчуються буржуазні фальсифікації сутності і значення ленінського принципу колективності—найвищого принципу партійного керівництва. Авторі різних наклепницьких версій свідомо ігнорують, як цілком слушно зазначається в рецензованій праці, об'єктивну політичну практику КПРС, її цілеспрямовану діяльність по розвитку колективності партійного керівництва, творчої активності комуністів. Саме тому, що партія постійно була здоровою та життєдіяльною, вона швидко пододала культ особи, прояви суб'єктивізму. Послідовне здійснення колективності в партійній роботі, наступності курсу КПРС було яскраво продемонстроване під час підготовки та проведення XXVI з'їзду партії. В монографії показано роль з'їздів партії як найвищого органу партійного керівництва, викрито безідейність фальсифікацій з цього приводу. Життя давно спростувало погляди меншовиків, троцькістів та інших опортуністів, які всіляко намагалися пом'якшити роль і значення з'їздів, звести їх до рівня рядових нарад. Твердження опортуністів були вщент розгромлені В. І. Леніном, партією. Ленінські ідеї про

¹ Див.: Ленін В. І. «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів).— Повне зібр. творів, т. 1, с. 312.

з'їзд як повноважний верховний орган партії, закріплені в Статуті КПРС, неухильно втілюються в життя, у практику партійного будівництва.

Справжніми виразниками колективного розуму і волі партії виступають Центральний Комітет КПРС, його Політбюро і Секретаріат. У книзі спростовуються спроби радянологів протиставити рядових комуністів центральним органам партії. При цьому автор аргументує свої висновки на основі широкого залучення фактичного матеріалу.

Оцінюючи в цілому позитивно книгу В. О. Пшеничнова, водночас зазначимо, що вона не позбавлена недоліків. Назва монографії значно ширша за її зміст, оскільки багато питань партійного будівництва в ній не розглядаються або згадуються лише побіжно. Очевидно, автор відчув це і прагнув у вступі (с. 9—10) обмежити коло порушених ним питань. Але навіть таке обмеження було б доречним, якби назва книги більш точно відображала її зміст.

Не можна повністю погодитися і з інтерпретацією В. О. Пшеничновим деяких моментів. Наприклад, на стор. 52 стверджується, що єдність централізму і демократії змінюється залежно від умов, в яких діє

партія. Однак насправді якраз єдність двох сторін демократичного централізму є незмінною ознакою одного з корінних принципів організаційної побудови партії. Інакше він не був би принципом. Інша річ, коли йдеться про зміни форм і методів здійснення демократичного централізму на практиці в залежності від конкретних умов діяльності партії. В дійсності ж змінюються саме форми і методи партійної роботи, а не єдність між централізмом і демократією, оскільки це, на нашу думку, незмінна категорія, яка визначає якісну характеристику принципу демократичного централізму як такого. Якщо немає єдності між демократією і централізмом, то не існує і демократичного централізму.

Монографія подкуди перевантажена цитатами з різноманітних видань, що утруднюють сприйняття в цілому цікавого і змістовного матеріалу. Зазначені недоліки, безумовно, не знижують загальної позитивної оцінки рецензованої книги, яка вносить певний вклад у справу критики буржуазних і ревізійністських фальсифікацій марксистсько-ленінського вчення про партію, історії й політики КПРС.

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ),
В. Ф. ШЕВЧЕНКО (Київ)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ
НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ
ТА ЖУРНАЛІВ
ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ, 1981 р.*

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 110. Деятельность Компартии Украины по коммунистическому воспитанию студентов в условиях развитого социализма. Киев. Кладина М. А., Остапенко И. М. О деятельности парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию студенческой молодежи (1966—1970 гг.); Сачок В. К. Некоторые вопросы работы парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию студентов (1971—1975 гг.); Король И. Ф. Воспитание студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В. И. Ленина (Из опыта работы Ужгородского университета); Кравченко В. Н. Львовский филиал Центрального музея В. И. Ленина — важный центр воспитания студенческой молодежи; Несвитенко Е. Б. Об интернациональном воспитании студенческой молодежи в годы девятой пятилетки (Из опыта Компартии Украины); Полевой Л. П.

О работе парторганизаций вузов республики по интернациональному и патристическому воспитанию студенческой молодежи; Сульжеско И. В., Фещенко П. И., Хома Я. И., Яковичин В. Н. Комсомол Украины — помощник партии в патристическом воспитании студенческой молодежи в процессе общественно полезного труда (1966—1970 гг.); Бут А. Н. О партийном руководстве работой комсомольских организаций республики по патристическому и интернациональному воспитанию молодежи в студенческих отрядах; Нагайцев А. Е. Воспитание советских студентов в духе дружбы народов СССР в процессе межвузовского сотрудничества и шефских связей с трудовыми коллективами (На материалах парторганизаций Одессы); Гелей С. Д., Чекирда З. И. Из опыта работы парторганизаций вузов Львова по трудовому воспитанию студенческой молодежи (1961—1966 гг.); Шапошникова Н. Н. Некоторые вопросы внеучебной работы по военно-патристическому воспитанию студентов (На материалах вузов СССР); Кравчик Г. Н. Боевые традиции Советских Вооруженных Сил — важное средство идейного воспитания студенческой молодежи; Лишовский А. Ф., Чайченко А. П. О работе КПСС по нравственному воспитанию студенчества в условиях развитого социализма (Историкография проблемы); Яшников В. Г. Об эстетическом воспитании студенческой молодежи в учебном процессе

* Початок див.: УІЖ, 1982, № 1, с. 148.

(На примере деятельности парторганизаций Украины. 1971—1975 гг.); Шефель С. В. О деятельности партийных и комсомольских организаций по повышению роли студенчества в правовом воспитании молодежи в годы девятой пятилетки; Вайнер Ф. Г. Общественно-политическая работа — важная форма коммунистического воспитания студенческой молодежи; Дедков Н. В. Использование памятных революционной, боевой и трудовой славы в коммунистическом воспитании студентов; Хорошун Б. И. Из опыта работы парторганизаций по формированию у студентов марксистско-ленинского мировоззрения в 1921—1925 гг. (На примере сельскохозяйственных вузов Украины); Бурмака В. П. Из опыта работы парторганизаций вузов УССР по повышению идейно-теоретического уровня и усилению партийной направленности преподавания общественных наук (1926—1937 гг.); Орлова Л. В. Разоблачение буржуазных фальсификаций вопросов партийного строительства в курсе истории КПСС — составная часть идейно-политического воспитания студентов; Шенель А. И. Некоторые вопросы методики воспитания студентов в духе непримиримости к врагам ленинизма при освещении опыта борьбы партии против правого и левого уклонов по аграрному вопросу в курсе истории КПСС; Бабий В. С., Шиманович В. Г. О работе парторганизаций Украины по коммунистическому воспитанию студентов сельскохозяйственных вузов (1959—1970 гг.).

Научные труды по истории КПСС. Вып. 115. Из опыта Компартии Украины по повышению качества и действенности идеологической работы в условиях развитого социализма. Киев. Ярош Д. В. Деятельность КПСС по формированию коммунистического мировоззрения трудящихся; Семкив О. И., Чапуга С. М. О повышении эффективности идеологической работы партии в современных условиях (Историкографические проблемы); Серкиз Я. И., Стасив В. П. Марксистско-ленинское образование коммунистов и беспартийных в условиях развитого социализма (Из опыта парторганизаций Украины); Канавенко С. А. О деятельности парторганизаций Украины по развитию у рабочих творческого отношения к труду (1976—1980 гг.); Вол Б. Д. О работе парторганизаций Львовщины по идеологическому обеспечению комплексной системы управления качеством продукции (Историкографический вопрос); Михайлик В. К., Парненко Г. К. Из опыта идеологической работы парторганизаций Украины по обеспечению эффективности капитального строительства (1971—1975 гг.); Дзєба О. М. О совершенствовании политического образования работающей молодежи в условиях развитого социализма; Крачковский Б. П., Трофимович В. В. О работе парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию рабочих совхозов; Коренчук Е. М., Юрий Е. И. Воспитание коммунистического отношения к труду у колхозного крестьянства (Из опыта работы парторганизаций Украины); Сидорчук Н. Ф., Чоповский Н. Ю. Из опыта работы парторганизаций Украины по

совершенствованию экономического образования сельских тружеников (1971—1980 гг.); Сауляк П. А. О партийном руководстве идейно-политическим воспитанием сельской интеллигенции (На материалах западных областей УССР); Мороховец Н. М. О работе комсомольских организаций Украины по идейно-политическому воспитанию сельской молодежи (1971—1976 гг.); Сурнин В. В. О некоторых вопросах интернационального воспитания трудящихся после XXV съезда КПСС (На материалах Компартии Украины); Замская Н. Б. О повышении роли средств массовой информации и пропаганды в интернациональном и патриотическом воспитании трудящихся; Мелешко И. П. О партийном руководстве интернациональным воспитанием студенческой молодежи в период между XXIV и XXV съездами КПСС (На материалах западных областей УССР); Роговой Н. И. О деятельности парторганизаций Украины по подготовке и повышению квалификации лекторских кадров (1971—1975 гг.); Кондратьев В. А. О работе вузовских парторганизаций по идейному воспитанию профессорско-преподавательских кадров; Лукьяненко С. В. Об организаторской работе вузовских парторганизаций по идейно-политическому воспитанию студенческой молодежи; Яремчук В. Д. Об идейно-политическом воспитании учащихся старших классов общеобразовательных школ в годы десятой пятилетки (Из опыта Компартии Украины).

Проблеми слов'язнознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вып. 24. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чернявський Г. Й. Розробка В. І. Леніним класової боротьби в Болгарії під впливом Великого Жовтня — початок марксистсько-ленінської історіографії новітньої історії Болгарії; Іванцев І. Д. Радянська історіографія про вплив ленінської теоретичної спадщини на болгарський революційний рух (1917—1923 рр.); Наумов Є. П. Болгарське середньовіччя (VII—XIV ст.) в дослідженнях радянських істориків; Черній А. І. Головні напрями і особливості індустріалізації Болгарії в період будівництва основ соціалізму (1948—1958 рр.); Бойко В. В. Становлення і розвиток радянсько-болгарських спортивних зв'язків (1944—1948 рр.); Карпінський І. Ю., Поліщук Т. С., Мартянова О. В. Вклад Львівщини у розвиток і зміцнення радянсько-болгарської дружби і співробітництва; Ойматов Х. Утворення і діяльність селянських комітетів в Болгарії (1929—1934 рр.); Крапівин О. В. Пропаганда інтернаціоналістських ідей Циммервальда і Кінтала в Болгарії; Матисякєвич З. М. Я. Ф. Головацький і Болгарія; Стронський Г. Й. Питання радянсько-польського наукового співробітництва в радянській історіографії; Титова А. А. Політичні партії Польщі і питання аграрної реформи (грудень 1923 — червень 1924 рр.); Бєлякєвич І. І. ППС — лівця в Росії в період мирного розвитку революції (лютий — червень 1917 р.); Трофимович В. В. З історії боротьби В. І. Леніна і польських марксистів проти опортунізму (кінець

XIX—початок XX ст.); Козій А. М. Структура феодального землеволодіння в Холмській землі в другій половині XVI—XVII ст.; Кривонос В. П. Торговельна діяльність балканських купців на українських землях в середині XVI—першій половині XVII ст.; Каїров С. Л. Відзначення свята Великої Жовтня в Югославії в перший рік визвольної війни; Полянський О. А. І. Я. Франко про селянське повстання 1846 р. в Галичині.

Архіви України, № 4. Гончарова Н. І., Прокопчук В. В. Завдання архівних установ щодо впровадження уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації; Романій Г. П. Організаторська робота архівного відділу Черкаського облвиконкому у десятиї п'ятиріччі; Кулеба Г. І., Яковенко Н. М. Показник документів з історії Києва; Папакін Г. В., Папакіна Т. П. Архівні джерела про роботу агітпоїзда імені В. І. Леніна на Україні в 1919 р.; Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі на честь ювілеїв міст Української РСР; Плоткіна Р. Б. Документи Держархіву Львівської області про І. Я. Франка (До 125-річчя з дня народження); Крячок М. І. По сторінках Нюрнберзького щоденника Юрія Яновського; Шевчук Д. М. Реставрація карт і планів у ЦДА УРСР у м. Львові; Анищикова С. О. Організація Євпаторійським держміськархівом контролю за станом діловодства і архівної справи в установах міста; Рибак Н. В. Робота Житомирського держархіву по забезпеченню схоронності документів; Допіра Т. М. Про роботу Первомайського держархіву Миколаївської області; Протопопов О. В. Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки; Тригуб П. М. Джерела про діяльність Київської Ради робітничих депутатів у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920); Волков І. В. Народний музей історії Залізничного району Києва; Сурабко Л. Ф. Вивчення і пропаганда матеріалів XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України працівниками Держархіву Чернівецької області; Борисова Г. І. Фото-документи про розвиток Чернівецької області в десятиї п'ятиріччі; Теплицький Я. Ю. Роль місцевих Рад народних депутатів Житомирської області у розвитку архівної справи; Адаменко Л. А. Участь архівістів Харкова у відзначенні 325-річчя міста; Бичкова А. І. Документальна виставка, присвячена 100-річчю з дня народження О. О. Богомольця; Обговорення завдань розвитку архівної справи на одинадцяті п'ятирічку в архівних установах республіки; Борисюк З. П. Делегації архівістів братніх країн в архівних установах республіки; Мовчан Р. В. Виставка документів ЦДАМЛМ УРСР до 90-річчя з дня народження П. Й. Папача.

Архіви України, № 5. Про роботу центральних державних архівів Української РСР по забезпеченню схоронності, обліку, комплектуванню і обробці документів ДАФ СРСР у 1976—1980 рр.; Гісцова Л. З. Стан обліку документів і фондів ЦДА УРСР у м. Києві та шляхи його удоскона-

лення; Молодчикова І. О., Плеханова М. А., Пронін В. О., Птицина Н. М. Гігант вітчизняного тракторобудування; Прокопчук В. В. З досвіду роботи ЦДАЖР УРСР по організації відбору планової документації на державне зберігання; Кузьменко В. В., Москалець М. М. Документи фонду радіостанції «Радяська Україна» як джерело з історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.; Кондратюк К. К. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність профспілок республіки по комуністичному вихованню трудящих (1946—1950 рр.); Федоренко М. К. Миколаївський суднобудівний завод «Океан»; Селиванова М. М. Об'єднаний відомчий архів Херсонського міського відділу народної освіти; Портнова Л. Ю. Київ у роки боротьби за владу Рад (за документами ЦДАКФФД УРСР); Хоменко Г. А. Документи ЦДАЖР УРСР з історії розвитку містобудування і архітектури м. Києва.

Архіви України, № 6. Про соціалістичне змагання працівників архівних установ Української РСР за гідну зустріч 60-річчя утворення Союзу РСР; Коваленко О. М., Коновалова В. С., Кукреш С. К., Архипенко К. М. Вдосконалення системи науково-довідкового апарату про склад і зміст архівних фондів—важливе завдання архівних установ республіки; Базанова М. М. Документи ЦДАКФФД УРСР у фільмі «Дорожче за все»; Волковинський В. М. Схвалення і підтримка трудящими України миролюбної зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянської держави (1920—1938); Минаєва Л. М. Організація зберігання документів ДАФ СРСР у Державному архіві Львівської області; Гребенюк Н. М. Використання документів у Державному архіві м. Києва в роки десятиї п'ятиріччі; Лябур В. О. Архівні джерела до вивчення партійного керівництва соціалістичним змаганням суміжних колективів підприємств Української РСР (1971—1975); Колодій Л. П. Документи ЦДАЖР УРСР про вшанування пам'яті В. Г. Короленка на Україні; Грабовецький В. В. Нововиявлені документи до біографії Олекси Довбуша; Слончак Н. М. Кінофото-документи ЦДАКФФД УРСР про соціально-економічний розвиток Києва в роки довоєнних п'ятирічок; Свінтицька Л. Я. Документи ЦДА УРСР у м. Києві до історії діяльності вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці в роки першої російської революції; Люта Т. Ю. Архівні джерела про перебування П. К. Клодта у Києві.

Пам'ятники України, № 4. Качалка Н. У пошуках духовних скарбів; Мартинюк Л. Шляхами слави батьків; Шалахвостов В. Естафета традицій; Давидюк В. Колесник А. Незабутні зустрічі; Войцешко Я. Така близька Тува; Качій Ю. Стародрук про Богдана Хмельницького; Воронова Т. Стела героям Кривбасу; Стрельський Г. Трагедія Раски; Дюков Л. В бій ішли курсанти; Костюк С. Символ мужності і героїзму; Тимофієнко В. Пам'ятники героїчної оборони Одеси; Погонська В.

Комсомольському ватажку; Суворін М. Мужність медичної сестри; Латко І. Виховання на героїчних традиціях; Бадяк В. Вкарбовано у вічність; Крочек Я. Єдність почуття поколінь; Волотковський С. Меморіал ученим; Паньків М. Гордість краєзнавців Івано-Франківщини; Тищенко К. Цюлковські і Ровенщина; Сливка П. Музей в ратуші; Калібаба Д. Шана землякові; Гаузнер А. Видатному хірургові; Кравець М. М. І. Пирогов на Вінниччині;

Щербина Л. М. В. Гоголь у Одесі; Людковський Ш. На службі революції; Дроздовська А. За клопотанням наших активістів; Білоус П. Майстер українського барокко; Гарматний В. Шляхи над Дніпром; Пінчук Г. Громадське значення приватних колекцій; Лесик О. Сучасне використання замків та фортець; Санєблідзе О. Кожній пам'ятці—дбайливість нашу; Вікторов О., Вікторова В. З обіймів джунглів; Нові пам'ятники та пам'ятні знаки.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА Б. Д. ГРЕКОВА

В квітні 1982 р. минуло 100 років з дня народження відомого радянського вченого-історика Бориса Дмитровича Грекова.

16—17 квітня цього року в Полтаві на базі педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка було проведено ювілейну наукову конференцію, присвячену цій даті. Її організували Відділення історії АН СРСР, Інститут історії АН УРСР, педінститут, обласні організації товариств «Знання» та охорони пам'яток історії та культури. В роботі конференції взяли участь вчені з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Полтави та інших міст країни, викладачі й студенти Полтавського педінституту, вчителі місцевих шкіл.

Серед присутніх — академіки Б. О. Рибakov, С. Л. Тихвінський, чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова, директор Інституту історії СРСР АН СРСР д-р істор. наук, проф. С. С. Хромов, директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, акад. АН УРСР П. Т. Тронько.

На конференцію прибули син ученого — д-р істор. наук, лауреат премії імені Б. Д. Грекова І. Б. Греков, його онук Борис, племінник А. П. Ромоданов — Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР, акад. Академії медичних наук СРСР, директор Інституту нейрохірургії (м. Київ).

Вступним словом конференцію відкрив Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії академік Б. О. Рибakov. Він відзначив значний вклад Б. Д. Грекова в розвиток історичної науки в СРСР, у справу підготовки кадрів спеціалістів, розглянув його науково-організаторську діяльність. Учений із світовим іменем Б. Д. Греков був одночасно, як підкреслив доповідач, і визначним громадським діячем.

Член ЦК КПРС, перший секретар Полтавського обкому Компартії України Ф. Т. Моргунов розповів про трудові досягнення трудящих області в їх боротьбі за виконання історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

Член Президії АН СРСР, академік-секретар Відділення історії АН СРСР академік С. Л. Тихвінський відзначив, що Б. Д. Греков виховав цілу плеяду вчених-істориків. Він тривалий час очолював Ін-

ститут історії АН СРСР та Інститут слов'янознавства АН СРСР, був членом Президії АН СРСР, академіком-секретарем Відділення історії АН СРСР, обирався депутатом Верховної Ради СРСР.

На конференції з доповідями також виступили д-ри істор. наук О. О. Преображенський — «Життєвий шлях академіка Б. Д. Грекова», В. Г. Сарбей — «Академік Б. Д. Греков — історіограф», Я. М. Шапов — «Б. Д. Греков — історик Київської Русі».

Акад. АН УРСР П. Т. Тронько розповів про багатогранну, плідотворну діяльність Б. Д. Грекова на посаді керівника кафедри історії СРСР Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Директор Інституту загальної історії АН СРСР чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова зробила повідомлення на тему: «Русь і Візантія в зображенні Б. Д. Грекова». Чл.-кор. АН СРСР В. Л. Янін і П. В. Волобуєв присвятили свої виступи таким питанням: «Б. Д. Греков і історія Новгороду» та «Академік Б. Д. Греков — професор МДУ». Д-р істор. наук П. М. Денисовець та канд. істор. наук О. П. Єрмак (Полтавський педінститут) підготували доповідь на тему: «Б. Д. Греков про вклад В. І. Леніна в розвиток вітчизняної історичної науки». З повідомленнями також виступили д-ри істор. наук К. М. Сербіца — «Вчений і людина», Є. М. Склярєнко — «Б. Д. Греков — професор Таврійського (Кримського) університету», М. Ф. Қотляр — «Виникнення Києва у світлі теоретичних положень Б. Д. Грекова».

Проф. І. А. Зязюн — ректор Полтавського педінституту — звернувся до учасників наукового форуму із словами широкі подяки.

Книжкова виставка, на якій було представлено праці Б. Д. Грекова, видані в нашій країні й за кордоном, наочно продемонструвала його вклад у розвиток вітчизняної науки. Учасники конференції ознайомилися й з кіно- і фотодокументами, що розповідають про життя та діяльність видатного вченого.

17 квітня 1982 р. науковці взяли участь у відкритті в Миргороді пам'ятника Б. Д. Грекову.

Є. М. СКЛЯРЕНКО (Київ)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК У СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС

15—16 квітня 1982 р. у Ворошиловграді відбулася міжвузівська науково-методична конференція з актуальних питань методики викладання суспільних наук у світлі рішень ХХVІ з'їзду КПРС. Її організували відділ науки і навчальних закладів Ворошиловградського обкому Компартії України, Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті та Ворошиловградський педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка.

Конференцію відкрив проректор Ворошиловградського педінституту, доц. Н. Ф. Щербина. На пленарному засіданні були обговорені доповіді директора ІПК при КДУ, д-ра філос. наук, проф. А. Т. Пелепа — «Ленінські принципи критики ворожої ідеології й шляхи їх реалізації в курсах суспільних наук», зав. кафедрою методики викладання суспільних наук ІПК при КДУ, д-ра скон. наук, проф. Ю. І. Палкіна «Проблемне навчання як засіб підвищення ефективності навчально-виховного процесу в галузі суспільних наук», канд. істор. наук, в. о. проф. кафедри філософії ІПК при КДУ В. І. Селецького «Форми і методи вивчення матеріалів ХХVІ з'їзду КПРС та ХХVІ з'їзду Компартії України в курсах суспільних наук».

Про удосконалення комуністичного виховання студентів відповідно до вимог ХХVІ з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» йшла мова у доповіді секретаря парткому Ворошиловград-

ського педінституту, канд. істор. наук Г. І. Божка. З узагальненням досвіду застосування у Ворошиловградському вузівському регіоні проблемного навчання і структурно-логічних схем у навчальному процесі виступив заступник голови обласної науково-методичної ради кафедр суспільних наук, зав. кафедрою історії КПРС сільськогосподарського інституту, канд. істор. наук, доц. П. Ф. Решодько.

На конференції працювало 4 секції: історії КПРС, філософії, політичної економії та наукового комунізму. Засідання секції історії КПРС було присвячено таким питанням, як проблемне вивчення курсу історії партії, форми і методи активізації пізнавальної діяльності студентів, підвищення ефективності їх комуністичного виховання в процесі викладання історії КПРС. З доповідями виступили зав. кафедрою історії КПРС ІПК при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, д-р істор. наук П. М. Шморгун та канд. істор. наук, в. о. доцента Ворошиловградського педінституту Г. І. Божка.

На конференції було прийнято рекомендації по подальшому вдосконаленню методики викладання суспільних наук: поспішніше впровадження проблемного навчання, удосконалення структурно-логічних схем, навчально-методичних карт та інших засобів наочності, інтенсифікація самостійної роботи студентів, підвищення ефективності комуністичного виховання студентів.

А. О. КЛИМОВ (Ворошиловград)

ДНІ НАУКИ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

6—11 квітня 1982 р. у Закарпатській області Української РСР відбулися Дні науки, присвячені 60-річчю утворення СРСР. Їх організували Закарпатський обком Компартії України, республіканська організація товариства «Знання», Інститут історії АН УРСР. Дні науки є важливим ідейно-політичним заходом в плані підготовки до знаменного ювілею.

У Днях науки взяли участь члени-кореспонденти АН УРСР І. М. Мельникова, В. І. Клоков, Ф. П. Шевченко, д-ри істор. наук С. В. Кульчицький, І. С. Хміль, д-р філол. наук М. І. Іщенко та канд. істор. наук С. В. Віднянський.

Вступним словом Дні науки відкрив секретар Закарпатського обкому Компартії України М. М. Семейюк, який підкреслив, що підготовка до ювілею Радянської держави дала новий імпульс до поліпшення роботи по патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих. З повідом-

леннями виступили: І. М. Мельникова — «Міжнародне значення утворення Союзу РСР», С. В. Кульчицький — «Україна в братній сім'ї радянських народів» і В. І. Клоков — «Київ — місто-герой».

Вчені Києва разом з провідними науковцями Ужгородського держуніверситету виїжджали в усі райони області, де в трудових колективах, перед партійним, радянським, ідеологічним активом і молоддю виступали з лекціями про 60-річчя утворення СРСР, досягнення трудящих нашої країни під керівництвом ленінської Комуністичної партії, непорушну дружбу братніх народів, здобутки науки і культури, поширення ленінських ідей на Закарпатті, історичне минуле і сучасний розвиток столиці Української РСР — міста Києва. Всього учасники Днів науки зустрічалися з 148 трудовими колективами. Їх лекції і бесіди прослухали близько 14 тис. чол. Закарпатської області.

Закриття Днів науки відбулося в Ужгородському державному університеті, де вчені Інституту історії АН УРСР розповіли викладачам і студентам про основні напрями і результати науково-дослідницької роботи колективу інституту, завдання і перспективи розвитку історичної науки.

Вчещх Києва прийняв перший секретар Закарпатського обкому Компартії України

Г. Й. Бандровський, який висловив їм щире подяку і вручив грамоти обкому за активну участь у проведенні в області Днів науки, присвячених 60-річчю утворення Союзу РСР, пропаганді серед трудящих ленінської національної політики КПРС, ідей дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

П. В. КРИВЕЦЬ (Київ)

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ АН УРСР З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО Й КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА»

8 квітня 1982 р. відбулося засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва». Засідання відкрив голова ради, член-кор. АН УРСР, директор Інституту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондурфор. Він виступив з доповіддю «Стан розробки та проблеми вивчення історії соціалістичного й комуністичного будівництва у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». Ю. Ю. Кондурфор відзначив, що загиб істориків Радянської України підійшов до нинішнього засідання Наукової ради з істотними досягненнями, у які певний внесок зробили й члени ради, її кваліфікований склад. Він підкреслив, що методологічним орієнтиром для дослідників мають постійно бути рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

З повідомленням про розробку координаційного плану з проблеми на період до 1985 р. виступила вчений секретар ради, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук Л. А. Шевченко. До плану включено теми з питань історії робітничого класу, колгоспного селянства, суспільно-політичного життя, соціально-класової структури суспільства, дружби й співробітництва народів СРСР, культурного будівництва, підвищення матеріального добробуту трудящих, історіографії й джерелознавства, критики буржуазної історіографії історії СРСР.

З інформацією про стан дослідження історії соціалістичного й комуністичного будівництва у вузах і науково-дослідних установах України виступили: зав. кафедрою історії СРСР Донецького університету, проф. З. Г. Лихолобова, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Львівського університету, проф. М. К. Івасюта, зав. кафедрою історії СРСР Полтавського педінституту, проф. П. М. Денисовець, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Ворошиловградського педінституту, доц. А. В. Горба, зав. кафедрою історії КПРС Київського педінституту, проф. М. І. Кравчук, заст. міністра освіти УРСР В. М. Куріло. Цікаві повідомлення з ряду актуальних дослідницьких питань зробили зав. відділом Інституту історії АН УРСР, проф. А. В. Лихолат та ст. наук. співроб. канд. істор. наук Є. П. Шаталіна.

З заключним словом виступив директор Інституту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондурфор. Він підкреслив, що треба ширше розвивати координацію наукової роботи, добиватися повної злагодженості в цій справі, виконання всіх прийнятих зобов'язань.

О. М. МОВЧАН (Київ)

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ РАДИ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

15 квітня 1982 р. в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова відбулося розширене засідання Науково-методичної ради викладачів кафедр суспільних наук Одеського вузівського центру з проблеми «Критика сучасного антикомунізму в курсах суспільних наук».

Засідання відкрив голова Науково-методичної ради Герой Радянського Союзу

д-р істор. наук, проф. П. М. Якупов. Він розповів про основні напрями діяльності кафедр суспільних наук, про стан наукових досліджень, що стосуються питань критики теорій сучасних буржуазних фальсифікаторів. Доповідач відзначив, що вчені Південного вузівського регіону приділяють розглядуваній проблемі основну увагу. Останнім часом, підкреслив

Н. М. Якупов, було видано ряд монографій, колективних праць та учбових посібників з питань критики буржуазної ідеології, реформізму, українського буржуазного націоналізму та сionізму.

У виступах д-ра економ. наук, проф. Н. О. Пільгуй, доц., канд. істор. наук З. В. Балабаєвої; канд. істор. наук Г. Д. Афіногорова, канд. філософ. наук В. А. Стокяло, С. В. Остапенка, П. Л. Каушанського, О. Ф. Погорелова говорилося про необхідність посилення боротьби проти буржуазної ідеології й антикомунізму, в тому числі з реакційним націоналізмом, будь-яким різновидом останнього.

Про досвід роботи вчених Угорської Народної Республіки, їх наукові інтереси й плани на майбутнє розповів у своєму виступі доц. кафедри марксизму-ленінізму Сегедського медичного університету Ференц Барань. На засіданні також виступив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Кашіщенко.

Було прийнято відповідні рекомендації по посиленню критики сучасних теорій буржуазних фальсифікаторів у курсах суспільних наук.

К. М. ВІТМАН (Одеса),
Г. В. ВОРОБИОВА (Одеса)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. О. ГОРБИКОМ

25 лютого 1982 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР В. О. Горбиком на тему: «Основні напрями еволюції буржуазних партій Великобританії (1945—1979 рр.)».

Офіційні опоненти доктори історичних наук, професори К. Б. Виноградов (Ленінградський державний університет ім. А. О. Жданова) та В. О. Рижиков (Московський державний інститут міжнародних відносин), д-р істор. наук, зав. відділом І. С. Хміль (Інститут історії АН УРСР) відзначили високий науково-теоретичний рівень дисертації, присвяченої важливій в науковому і політичному відношеннях проблемі. Зміст і політична спрямованість дисертації викривають різного роду фальсифікації і концепції сучасної буржуазної історіографії. В. О. Горбик, аналізуючи й оцінюючи події та явища внутрішньополітичного життя Англії, спирався на теоретичні узагальнення, що містяться у документах КПРС, компартії

Великобританії, міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій.

Високу оцінку дано дисертації у відзивах, які надіслали Інститут загальної історії АН СРСР, співробітники Інституту світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР, зав. сектором європейської політики Інституту США та Канади АН СРСР Ю. Давидов, співробітники інститутів загальної історії й міжнародного робітничого руху АН СРСР, кафедр нової та новітньої історії Пермського та Одеського університетів, проф. Ленінградської Вищої профспілкової школи культури Г. Реутов. Всі рецензенти підкреслили, що дослідження В. О. Горбика є значним вкладом в історичну науку. Практичне значення результатів наукових розробок дисертанта відзначено у відзиві Київського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Спеціалізована рада одногласно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. О. Горбику вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

8 грудня 1981 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Бойко О. Д. (Ніжин) — Залучення більшовиками України робітничої молоді в революційну боротьбу (1914—лютий 1917 рр.).

Коваленко М. О. (Київ) — Боротьба партії більшовиків проти меншовицької тактики по відношенню до ліберальної буржуазії напередодні і в період першої російської революції (1905—1907 рр.).

Ісаєнко А. А. (Київ) — Партійне керівництво Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на Україні (грудень 1919—листопад 1920 рр.).

Кутній С. І. (Київ) — Комуністична партія на чолі боротьби трудящих за розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1918—1922 рр.).

- Проноза В. Г.** (Київ) — Більшовицька преса України в боротьбі за здійснення ленінської аграрної програми (березень 1917 р. — березень 1918 р.).
- Федорченко В. І.** (Одеса) — Боротьба більшовиків Чорноморського Флоту проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917—лютий 1918 рр.).
- Бадах Ю. Г.** (Київ) — Комуністична партія — організатор і керівник шефства комсомолу над Військово-Морським Флотом. (1932—1941 рр. Досвід Компартії України).
- Вилегжанін Ю. П.** (Макиївка) — Діяльність Комуністичної партії по атеїстичному вихованню трудящих в 1917—1937 рр. (На матеріалах Донбасу).
- Караваєва Є. С.** (Ворошиловград) — Діяльність комсомолу України по розвитку політичної і трудової активності робітничої молоді (1937—червень 1941 рр.).
- Силівонець В. О.** (Львів) — Комуністична партія — організатор участі Червоної Армії в соціалістичному будівництві (1921—1937 рр.).
- Томашевський А. А.** (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по промисловому розвитку аграрних районів республіки (1926—1929 рр.).
- Гоцулак В. П.** (Київ) — Комсомол — активний помічник партії в ідейно-політичному вихованні воїнів у період визволення України від фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни (1943—1944 рр.).
- Озерський Ю. І.** (Харків) — Допомога Військових рад, політорганів Червоної Армії у відродженні Української РСР (грудень 1942—1945 рр.).
- Рожнатовський Б. М.** (Київ) — Допомога Військових рад, політорганів Радянської Армії у відбудові і розвитку народного господарства Радянської України (1946—1950 рр.).
- Штвилока О. І.** (Київ) — Організаційно-партійна робота Компартії України на тимчасово окупованій території республіки (1941—1944 рр.).
- Сорока Ю. М.** (Київ) — Преса — важлива зброя партії у посиленні ідейно-політичної роботи серед трудящих західних областей УРСР (1944—1950 рр.).
- Ясир М. Д.** (Запоріжжя) — Діяльність Компартії України по залученню робітничого класу до управління промисловим виробництвом (1952—1961 рр.).
- Белополий В. В.** (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні матеріальних основ соціалістичного способу життя. (1971—1980 рр. На матеріалах парторганізації України).
- Бесов Л. М.** (Харків) — Діяльність партійних організацій виробничих об'єднань у промисловості України по прискоренню науково-технічного прогресу (1976—1980 рр.).
- Бульба В. Г.** (Харків) — Діяльність КПРС по підвищенню добробуту працівників сільського господарства. (1971—1980 рр. На матеріалах України).
- Голіков С. І.** (Київ) — Роль партійно-радянської преси і пропаганди у здійсненні політики партії в галузі охорони і раціонального використання природних ресурсів у період розвинутого соціалізму. (На матеріалах Української РСР).
- Гузенко О. С.** (Київ) — Діяльність КПРС по зміцненню єдності армії і народу (1966—1970 рр.).
- Желяєв М. Г.** (Харків) — Діяльність партійних організацій по розвитку сільсько-господарського машинобудування в роки дев'ятої п'ятирічки.
- Завада І. М.** (Харків) — Партійне керівництво впровадженням передового виробничого досвіду в промисловість в роки десятої п'ятирічки. (На матеріалах України).
- Засипкіна І. П.** (Харків) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі трудових колективів у зміцненні дисципліни праці в промисловості (1971—1980 рр.).
- Карпенко Г. П.** (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку науково-технічного прогресу в будівельній промисловості (1961—1980 рр.).
- Мазило І. В.** (Вінниця) — КПРС — організатор зміцнення зв'язку науки з виробництвом. (1956—1961 рр. На матеріалах України).
- Мандрик Я. І.** (Івано-Франківськ) — Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня трудівників села в роки десятої п'ятирічки.
- Паустовська К. О.** (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в сільському господарстві (1971—1980 рр.).
- Романюк О. І.** (Харків) — Здійснення Комуністичною партією комплексного виховання трудівників сільського господарства в період розвинутого соціалізму. (На матеріалах України).
- Чередниченко В. І.** (Житомир) — Діяльність партійних організацій України по здійсненню масово-політичної роботи у трудових колективах промислових підприємств (1976—1980 рр.).
- Ваколюк І. Ф.** (Київ) — Ленінський комсомол — активний помічник партії у розвитку трудової активності сільської молоді. (1971—1975 рр. На матеріалах України).
- Валентієнко В. П.** (Харків) — Діяльність комсомолу України по моральному вихованню молоді в умовах розвинутого соціалізму.
- Загоруй І. С.** (Харків) — Ленінський комсомол — активний помічник партії у зміцненні і розвитку інтернаціональних зв'язків радянської молоді. (1971—1980 рр. На матеріалах Української РСР).
- Морарь Т. С.** (Одеса) — Партійне керівництво естетичним вихованням робітничої молоді в роки соціалістичного будівництва.
- Громов В. І.** (Єнакієво) — Вдосконалення форм і методів партійного керівництва виробництвом в умовах об'єднань у роки десятої п'ятирічки. (На матеріалах партійних організацій вугільної промисловості України).

Гусев К. В. (Київ) — Парти́йне керівництво вдосконаленням роботи народних університетів у формуванні наукового світогляду трудящих. (1971—1981 рр. На матеріалах України).

Івченко Ж. Д. (Запоріжжя) — Підвищення ролі первинних партійних організацій в житті трудових колективів (1976—1981 рр.).

Кузнецова С. В. (Київ) — Підвищення ролі партійно-радянської преси у вихованні партійних кадрів. (1976—1981 рр. На матеріалах України).

Легкий Л. В. (Ровно) — Парти́йне керівництво органами народного контролю. (1976—1981 рр. На матеріалах Української РСР).

Луцый М. Є. (Житомир) — Парти́йне керівництво трудовим вихованням студентської молоді. (1976—1980 рр. На матеріалах Української РСР).

Федорчак Т. П. (Івано-Франківськ) — Комсомол — активний помічник партії в підвищенні якості продукції. (1971—1980 рр. На матеріалах промислових підприємств України).

Юрченко В. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій по вдосконаленню морального виховання трудящих. (З досвіду партійних організацій України. 1970—1980 рр.).

Боева С. Ю. (Київ) — Критика антирадянських фальсифікацій зовнішньополітичної діяльності КПРС (1971—1976 рр.).

Видалин В. М. (Сімферополь) — Матеріали партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК як джерело вивчення боротьби партії проти троцькізму (1917—1927 рр.).

Мандебура Т. П. (Київ) — Діяльність Компартії України по розвитку творчої активності робітничого класу в період зрілого соціалізму (Історіографія проблеми).

Мельниченко В. І. (Київ) — Парти́йно-радянська преса України періоду громадянської війни як джерело вивчення боротьби Комуністичної партії проти ідеології і політики дрібнобуржуазних партій.

Нагорний М. С. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікацій економічної політики КПРС у період розвинутого соціалізму.

Онофрійчук В. В. (Москва) — Історіографія діяльності соціал-демократичних організацій на Україні (1883—1903 рр.).

Позняк О. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню дружби і співробітництва радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни (Історіографія проблеми).

Снітко А. Я. (Дніпропетровськ) — Парти́йне керівництво діяльністю комсомолу України по комуністичному вихованню молоді (1961—1980 рр.). (Історіографія проблеми).

МОНОГРАФІЇ

Акімов Ф. І. (Одеса) — Більшовики в боротьбі за армію в роки першої світової війни і Лютневої революції (1914—березень 1917 рр.).

Скрипник М. О. (Одеса) — Ленінська партія в боротьбі за єдність робітничого класу.

(1905—лютий 1917 рр. На матеріалах України).

Сусоров В. Д. (Херсон) — Боротьба більшовиків України за розвиток і зміцнення союзу робітничого класу і селянства (1907—лютий 1917 рр.).

Парфененко М. Д. (Київ) — В. І. Ленін — натхненник і організатор боротьби Компартії України за становлення і розвиток соціалістичної економіки (жовтень 1917—грудень 1922 рр.).

Гончарук Г. І. (Одеса) — Комсомольська політична освіта. Становлення і розвиток. **Суменко І. С.** (Одеса) — КПРС — організатор боротьби за визволення Радянського Причорномор'я в роки Великої Вітчизняної війни.

Белоусов Л. Ю. (Дніпродзержинськ) — Парти́йне керівництво розвитком винахідництва і раціоналізаторства. (1971—1980 рр. На матеріалах України).

Глазунов С. В. (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по розвитку і вдосконаленню матеріального і морального стимулювання праці робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах Української РСР).

Степаненко В. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі робітничого класу в розвитку соціалістичного способу життя (1971—1980 рр.).

Хланга О. В. (Ужгород) — Революційний робітничий рух у Чехословаччині в 1921—1929 рр. (Проблеми ідейної, політичної і організаційної консолідації).

Багмет М. О. (Миколаїв) — Діяльність КПРС по патріотичному і інтернаціональному вихованню молоді в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах партійних організацій України).

Врублевський В. Г. (Київ) — Діяльність КПРС по комуністичному вихованню студентської молоді в умовах розвинутого соціалізму. (1966—1980 рр. На матеріалах України).

Роїк В. Г. (Київ) — Історичний досвід КПРС по підвищенню ролі ленінського комсомолу в політичному житті радянського суспільства. (1926—1937 рр. На матеріалах Компартії України).

Токар Л. К. (Київ) — Ідейно-виховний роботі — комплексний підхід.

Федорчак П. С. (Івано-Франківськ) — Парти́йне керівництво розвитком творчої ініціативи трудівників промисловості. (1971—1980 рр. На матеріалах України).

Гончаренко С. В. (Полтава) — Діяльність Компартії України по інтернаціональному вихованню трудящих (1917—1980 рр.). (Історіографія проблеми).

Колективна монографія (Макиївка) — Діяльність Компартії України по розвитку трудової активності робітників-будівельників у роки десятої п'ятирічки. (На матеріалах Донбасу).

Колективна монографія (Одеса) — Керівництво Комуністичною партією Радянського Союзу розвитком морського транспорту (1961—1980 рр.).

Колективна монографія (Харків) — Діяльність Компартії України по політичному вихованню радянських людей (1961—1980 рр.).

НОВІ КНИГИ

О 60-й годовщине образования Союза Советских Социалистических Республик: Постановление ЦК КПСС от 19 февраля 1982 года.— М.: Политиздат, 1982.— 31 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. Заботу о людях труда, заботу о производстве — в центр внимания профсоюзов: Речь на XVII съезде профессиональных союзов СССР 16 марта 1982 г.— М.: Политиздат, 1982.— 16 с.

БАЖОВА А. П. Русско-югославские отношения во второй половине XVIII в.— М.: Наука, 1982.— 288 с.

ВЕЛИКИЙ П. П. Духовная жизнь советского села.— М.: Мысль, 1982.— 207 с.

ГОЛОБУЦЬКИЙ П. В. Православ'я: Хрещення Русі — правда і вигадки.— К.: Політвидав України, 1981.— 78 с.

ДАЛЕМ Ф. Накануне второй мировой войны, 1938 г.— август 1939 г.: В 2-х т. Т. 1.— М.: Политиздат, 1982.— 366 с.

ДАНИЛОВ С. Ю. Двухпартийная система Канады: тенденции развития.— М.: Наука, 1982.— 269 с.

ЕФЕТОВ Б. М. Военные диалоги: Записки военного переводчика.— К.: Наук. думка, 1981.— 112 с.

ЖЕНЩИНЫ В СССР: Стат. материалы.— М.: Финансы и статистика, 1982.— 30 с.

История Киева: В 3-х т. 4-х кн. Т. 1. Древний и средневековый Киев.— К.: Наук. думка, 1982.— 407 с.

История Коммунистической партии Советского Союза.— М.: Политиздат, 1982.— 784 с.

История Украинской ССР: В 10-ти т. Т. 1. Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь [До второй половины XIII в.]— К.: Наук. думка, 1981.— 496 с.

Киев и западные земли Руси в IX—XIII веке: Сборник статей.— Минск: Наука и техника, 1982.— 127 с.

КУРОЕДОВ В. А. Религия и церковь в Советском государстве.— М.: Политиздат, 1982.— 263 с.

ЛАДЫГИН Б. Н. Братское сотрудничество стран социалистического содружества.— М.: Знание, 1982.— 63 с.

Ленинская политика мира и безопасности народов: От XXV к XXVI съезду КПСС.— М.: Наука, 1982.— 360 с.

МОСТОВЕЦ Н. В. Человѣк неспібаемого мужества: Очерк жизни и деятельности Национального председателя Коммунистической партии США Генри Уинстона.— М.: Политиздат, 1982.— 254 с.

Мы строим свою страну: Рассказ об ударных комсомольско-молодежных стройках страны. /Сост. В. Я. Бурбан.— К.: Молодь, 1982.— 254 с.

Одиннадцатая.— М.: Политиздат, 1981.— 271 с.

ОЗЕРОВ Л. С. Из истории интернациональных связей с рабочими зарубежных стран [20-е—30-е годы].— М.: Знание, 1982.— 64 с.

Освободительное движение и русско-украинские литературные взаимосвязи.— К.: Наук. думка, 1982.— 256 с.

ПАРСАДАНОВА В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М.: Наука, 1982.— 280 с.

Под знаменем революционного интернационализма: К 100-летию со дня рождения Георгия Димитрова.— М.: Мысль, 1982.— 302 с.

ПОКРИШКІН О. І. Небо війни /Літ. запис А. Хорунжого.— К.: Політвидав України, 1982.— 494 с.

Политические партии США в новейшее время.— М.: Изд-во МГУ, 1982.— 284 с.

ПУЦХВАНІДЗЕ В. І. Критика буржуазних фальсифікацій місця і ролі комсомолу в політичній системі розвинутого соціалізму.— К.: т-во «Знання» УРСР, 1982.— 47 с.

Рабочее движение Великобритании: национальные и расовая проблемы.— М.: Наука, 1982.— 327 с.

РУССИЯНОВ И. Н. В боях рожденная...— М.: Воениздат, 1982.— 255 с.

Социалистическая Республика Вьетнам: Социально-экономические проблемы.— М.: Наука, 1982.— 213 с.

УШАКОВ С. Ф. В интересах всех фронтов.— М.: Воениздат, 1982.— 176 с.

Фабрично-заводские комитеты Петрограда в 1917 году: Протоколы.— М.: Наука, 1982.— 349 с.

ХОЛМОГОРОВ А. И. Национальные отношения в социалистическом обществе: Проблемы научного управления.— К.: Политиздат Украины, 1982.— 142 с.

ЧЕРТИНА З. С. Национальные отношения при социализме в буржуазной историографии США.— М.: Наука, 1982.— 141 с.

XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии: Прага, 6—10 апреля 1981 г.— М.: Политиздат, 1982.— 243 с.

ЭЙДЕЛЬМАН Н. Я. Грань веков: Политическая борьба в России. Конец XVIII — начало XIX столетия.— М.: Мысль, 1982.— 368 с.